

En ny vänster

En debattbok redigerad av Göran Therborn och under medverkan av Lars-Ola Borglid, Gunnar Olofsson och Rune Wiklund. Utgiven av Rabén & Sjögren 1966.

Presentation

Begreppet ”den nya vänstern” myntades i mitten av 60-talet. Det utgjorde en heterogen politisk vänsterströmning, som hade det gemensamt att man var kritisk mot såväl både socialdemokrati som traditionell kommunism (kommunism) och som ville skapa en frihetlig och demokratisk socialism. Den brittiska tidskriften *New Left Review* spelade en viktig roll i sammanhanget, liksom i viss mån även den amerikanska *Monthly Review*. Den svenska tidskriften *Zenit* kan också räknas till denna strömning (åtminstone på 60-talet).

Till ”den nya vänstern” brukar dock räknas många andra vänsterintellektuella i väst, såsom britten Perry Anderson och Ralph Miliband, tysken Jürgen Habermas, fransmännen André Gorz och Jean Paul Sartre, liksom amerikanerna Paul Sweezy och Leo Huberman.

I Sverige inspirerades bl a kommunistledaren C H Hermansson av denna strömning (hans bok *Vänsterns väg*, 1965, är ett uttryck för detta). Det 1967 (med stöd av VPK) bildade ”Socialistiska Förbundet” var ett försök att organisera de som var attraherade av den nya vänsterns idéer (bl a många unga vänstersocialdemokrater). Projektet blev dock ett misslyckande och avsomnade inom drygt ett år.

Boken ”En ny vänster” var det mest ambitiösa försöket från svenska företrädare för ”den nya vänstern” att presentera sina idéer. Boken fick stor spridning och debatterades livligt. Den utsattes för hård kritik från de svenska maoisterna (se [Ny vänsterdebatten](#)), en debatt som maoisterna ”vann”, vilket tyvärr också bidrog till att många av de viktiga frågeställningar och idéer som ”den nya vänstern” aktualiserat hamnade i skymundan. Det bör påpekas att det faktum att maoisterna ”segrade” i debatten inte berodde på att de hade en bättre eller mer genomtänkt samhällskritik osv än ”den nya vänstern”, utan därför att de hade en någorlunda enhetlig ideologi och en klar målsättning (”bygga ett marxist-leninistiskt parti”), medan ”den nya vänsterns” idéer var vildvuxna, diffusa och osammanhängande samtidigt som de saknade en klar politisk målsättning.¹ I motsats till mycket som skrevs av de svenska maoisterna under 1960-talets andra hälft så är dock boken *En ny vänster* fortfarande läsvärd och tankeväckande.

Innehållsförteckning

Förord	1
1. En ny generation.....	2
2. Makt och medvetande	7
3. Hegemoni illustrerad. Tre folkhemska exempel	19
4. Till kritiken av den blandade ekonomin.....	49
5. Demokrati i företagen och glädje i arbetet	86
6. Socialpolitik och socialistisk politik	101
7. Anteckningar till kultursituationen.....	110
8. Alienation och identitet	117
Författarna	121

¹ Se antologin [Utanför systemet, vänstern i Sverige 1968-78](#), särskilt de 2 första kapitlen (”Från pacifism till marxism-leninism” och ”KFML/SKP: För ett parti i folkets tjänst!”) som ganska utförligt tar upp framväxten av nyvänstern resp dess strid med maoisterna.

Förord

Detta är en bok av en ny vänster, inte en historia om den. Sedan ett par år tillbaka – under intryck av omvälvningarna i Tredje världen och kommunistblocket, av uppsvinget för socialistiska idéer i Västeuropa och av de frågor om framtidens politik som den kapitalistiska välfärdsstaten ställer – har en ny socialistisk strömning vunnit fäste och mark bland unga radikaler i Sverige. Denna nya vänster är framför allt ett sätt att tänka och handla; den är i och för sig inte bunden till ett visst parti. Men då tre av författarna är aktiva socialdemokrater, uppfattar vi den här ur en socialdemokratisk synvinkel.

Socialisternas uppgift är att omvandla hela samhället, inte bara vissa delar i helheten. Därför är den här boken en smula annorlunda upplagd än svenska politiska debattböcker i allmänhet. Vi har försökt presentera en helhetssyn på ekonomi, politik och kultur och en helhet av teori, konkret samhällsanalys och riktlinjer för praktisk reformpolitik. I vilken utsträckning vi lyckats är det naturligtvis läsarens sak att bedöma. Självklart är vi medvetna om omöjligheten att rymma allt inom en pocketboks pärmar, och vi hoppas även den mest kritiske läsaren också är det. Men två speciella områdens utelämnande kan kanske kräva en liten förklaring. Det ena är frågan om Sveriges roll i världen, det internationella perspektivet på socialismen, och det andra är könsrollsproblematiken. Enklarest är förklaringen till att vi knappast berört det senare: så många andra har redan gjort det, också på ett radikalt sätt. Där är alltså en stor del av det socialistiska arbetet gjort.

Socialismen är antingen internationell och universell eller inte alls. Ett mänskligt samhälle utan förtryck och främlingskap är inte möjligt vid sidan av imperialism och misär. Vårt arbete för en socialistisk samhällsomdaning måste därför vara förbundet med kampen i Tredje världen för nationellt oberoende och social revolution. De är två led i en gemensam strävan, som p.g.a. de olika historiska betingelserna visserligen måste ta sig olika former och uttryck. Så småningom måste det skapas en samlad strategi för denna internationella strävan till en fri och människovärdig värld. En genomtänkt och omfattande solidaritetspolitik gentemot utländerna måste också inordnas i en sådan strategi. Men det viktigaste bidraget, vi kan lämna f.n., är att söka förändra det samhälle, som för oss ligger närmast i vägen, nämligen det svenska. Av den anledningen har vi i detta sammanhang avgränsat det internationella fältet till det Sverige likartade Västeuropa.

Den helhetssyn, vi har försökt oss på, har möjliggjorts av en grundläggande idégemenskap mellan författarna. Dock finns det förstås olika nyanser i vår uppfattning, vilket väl kanske framgår av texten. Borglid har skrivit kapitel 3:C, Olofsson 3:A–B och 6, Therborn 1, 2, 4, 5 och 8, Wiklund kapitel 7. Sist men inte minst ska ett tack riktas till vännerna Gunnar Sandin och Olle Svenning, som varit oss behjälpliga med anskaffandet av en del väsentligt källmaterial.

G. Th.

1. En ny generation

Den nya vänstern är en strävan till ett socialistiskt humanistiskt samhälle, ett samhälle där människan kan utveckla hela sin personlighet, i arbete, samhällsliv, kultur och privatliv, ett samhälle utan främlingskap och auktoritära institutioner. Dess politiska utgångspunkt är det i Europa nu uppenbara faktum att varken Lenins, Kautskys eller Bernsteins lärjungar har kunnat, kan eller utan förnyelse kommer att kunna skapa ett sådant frihetligt samhälle.

I och med krisen i de länder, där kommunismen regerar, håller de västeuropeiska kommunisterna själva på att förlora sina sista illusioner om att den historiskt primitiva leninismens teorier om den proletära revolutionen och proletariatets diktatur skulle ha någon som helst relevans för välutvecklade västeuropeiska samhällen. Socialdemokratins politiska framgångar har internationellt sett varit små, och där de varit så stora att dess idéer har kunnat omsättas i praktiken, har det visat sig att de – som de hittills varit utformade – enbart lett till en fastlåsnings i kapitalismens 'blandekonomi' och i den borgerliga hegemonins ideologisk-kulturella maktkomplex.

Både kommunismen och antikommunismen har blivit passé. Axeln Moskva–Washington har efterträtt det kalla kriget, vilket bara blivit ett reservat för en del politiskt efterblivna element i väster. Med den tilltagande byråkratiska rutiniseringen och företagsledarnas ökade makt håller den leninistiska ideologin på att bli överflyglad av samhällsutvecklingen även i de länder, där den är statsideologi. Kinas framträdande på scenen bidrar verksamt till att upprätthålla en viss maktbalans mellan de rika och fattiga folken och har därför på radikalt håll i princip betraktats som någonting positivt.² Om Kinas in- och utrikespolitik kan man sedan säga både det ena och det andra, men så mycket är klart, att maoismens bonderevolution naturligtvis är Västeuropa ännu mer fjärran än det leninistiska proletariatets diktatur.

Det dominerande inslaget i den gamla vänsterns ideologi var kravet på trohet mot det förflutna, mot den ursprungliga socialdemokratins socialistiska renlärlighet eller mot den 'sanna' leninismens principer. Men i detta avseende har den nya vänstern anammat den populära trolöshetstanken. De gamla ortodoxierna har kanske svikits, men det är betydelselöst. De har fallit sönder genom sin egen inneboende omöjlighet.

Den nya vänstern är en strävan till nyorientering, inte en trängtan tillbaka till det socialistiska moderlivet. Redan har den också åstadkommit en rätt aktningvärd kvantitet och kvalitet av analys, kritik och teori.³ Därmed är dock inte sagt, att den helt skulle ha lösslitit sig från tidigare radikalt tänkande. Den har haft bruk för den marxistiska dialektiken, för alienations-teorin, för den kulturella medvetenheten hos Antonio Gramsci, för den freudianska insikten om personligheten m. m. Den nya vänstern representerar en ny syntes, inte en serie hatfixerade negationer. Den är en självständig strömning, men den är inte sluten i sig utan öppen för allt progressivt handlande och tänkande. I mycket är den ett uttryck för att nya historiska förutsättningar gjort det möjligt att från sekteristiska bindningar befria och i praktisk politik artikulera en frihetlig socialism, som tidigare bars upp av små exklusiva minoritetsgrupper.

² Jämför den liknande uppfattningen hos den tunisiska veckotidningen *Jeune Afrique*, det mest autentiska oberoende forumet för en demokratisk socialism i Tredje världen. Samtidigt har tidningen kritiskt pekat på stormaktskaraktären i Kinas utrikespolitik.

³ Se t.ex. den engelska nya vänsterns uppsatssamlingar, E. P. Thompson (ed.), *Out of Apathy* (London 1960), och P. Anderson & R. Blackburn (eds.), *Towards Socialism* (London 1965); den engelska årspublikationen *The Socialist Register*, redigerad av R. Miliband och J. Saville; A. Gorz, *Stratégie ouvrière et néo-capitalisme* (Paris 1964), som hösten 1965 kommer ut på svenska i Temaserien; S. Mallet, *La nouvelle classe ouvrière* (Paris 1963); Ernest Mandels teori om nykapitalismen [[Nykapitalismens ursprung](#)], publicerad på svenska i tidskriften *Zenit* nr 3-4 1964; Raymond Williams' kulturkritiska arbeten; tidskrifter som *International Socialist Journal*, *Les Temps Modernes*, *Neue Kritik*, *New Left Review* och *Views*.

Den konstellation av förutsättningar som under senare hälften av 50-talet skapade och möjliggjorde den nya vänstern var en kedja av djupgående politiska och moraliska kriser: imperialismens kris, kommunismens kris, det kalla krigets kris och socialdemokratins kris. Lite mera symboliskt kan man säga att den föddes ur Suez och Algeriet, den 20:de partikongressen och Ungern, atombomben och terrorbalansen samt det val som den uppnådda välfärdsstaten ställde krav på: mellan att stanna i det bestående eller gå vidare mot en socialistisk utveckling.

Det var betydelsefullt, att kriserna var ungefär samtidiga och, ännu mer kanske, att de hängde ihop med varandra. Det nukleära vansinnets återvändsgränd berörde naturligtvis både kommunismen och de socialdemokratiska partier som slutit upp på kapitalismens natopolitiska barrikader. Imperialismens kris inför de nya revolutionerna och frigörelsesträvandena i Afrika och Asien drabbade inte bara de socialdemokratier som blivit företrädare för imperialismen (det franska SFIO t. ex.) utan också flera kommunistpartier, som visade en medbrottlig passivitet. I Frankrike gick PCF så långt, att militanter som arresterats för vägran att delta i Algerietkriget diskret blev uteslutna ur partiet. Socialdemokratins dilemma inför välfärdsstaten var också den ortodoxa kommunismens, vars ideologiska föreställningsvärld nu framstod som fullkomligt steril och vars bröd- och elektrifieringssocialism nu blivit passé.

Dessa kriser hade både en politisk objektivitet och en stark moralisk dimension, och deras totala och sammansatta karaktär förde dem utöver de traditionella politiska vänsterkretsarna och kom dem att prägla en hel generation av unga människor. I denna nya situation kunde den nya vänstern inte röna samma trista öde som de ur 20- och 30-talets kriser och konflikter i ryska kommunistpartiet och Komintern framsprungna partierna. Dessa konflikter kunde under de givna historiska betingelserna aldrig bli annat än familjegräl inom en liten grupp av politiker, och utbrytningarna blev kortvariga och betydelselösa: antingen upplöstes de i socialdemokratin eller mynnade de ut i fantastiska sekter med en handfull medlemmar. Ortodoxa socialdemokraters önsketal om de nya partierna som 'sandflugspartier' var baserade på en helt felaktig historisk analogi.

De chocker, ur vilka den nya vänstern föddes, har delvis permanentats, delvis sjunkit i bakgrunden samtidigt som nya problem dykt upp. Den nya vänstern har förlorat sin oskuld men inte sin attraktionsförmåga och slagkraft vilket bl. a. visade sig i PSU:s och SF-partiernas framgångar vid de senaste valen i sina länder. Den romantik, som fanns i den ursprungliga atombombspacifismen, i neutralismen och i u-landssolidariteten, både i dess sentimentala och dess revolutionärt-aktivistiska form, har försvunnit med Moskvaavtalet, närmandet mellan USA och Sovjet och Kinas nya betydelse, med den konservativa och auktoritära urartningen av de första revolutionerna i Tredje världen. Också inrikespolitiskt har den optimistiska entusiasmen om en helt ny politik med snara resultat drivits undan. Romantiken har i stället ersatts av teoretisk medvetenhet och politisk realism och erfarenhet.

I många ombudsmäns och journalisters hjärnor har den nya vänstern framkallat spöken, och nitiska säkerhetspoliser har säkert tagit på sig en del övertidsarbete. Men som något annat än ett hjärnspöke har den nya socialistiska strömningen nått senare till Sverige än till andra länder. När Alvar Alsterdal skrev sin festliga och anekdotrika bok om den nya vänstern, kunde han rentav påstå att vi – en ny svensk vänster – fanns lika lite som elefanter på Grönland. Men atomåldern kan ju ha sina inverknings t.o.m. på det arktiska klimatet.

Ur en synpunkt är det sena framträdandet av en ny vänster i Sverige paradoxalt. Ingen annanstans kan den gamla socialdemokratins socialistiska misslyckande vara mer uppenbart, och ingen annanstans är den gamla kommunismens meningslöshet mera slående.

Denna paradox har flera orsaker. En är att mycket av den nya vänsterns universalitet, dess inträngande i en hel generation, hade sina rötter i det akuta moraliska dilemma, som de stora

utrikespolitiska kriserna framkallade. Dessa drabbade Sverige endast i blek och urvattnad form. En annan orsak ligger på det intellektuella planet. Sverige har alltid varit förhållandevis isolerat från mera avancerade intellektuella strömningar – marxismen, freudianismen, existentialismen – och levat sitt eget lilla torftiga småbondeliv i kulturens yttersta utmarker. Svenska intellektuella har också i ovanligt stor utsträckning varit integrerade i det bestående samhället, inte minst genom de stora tidningarnas kulturredaktioner. Men för den nya vänstern i Europa spelade intellektuella och en intellektuell tradition en viktig roll.

Den gamla svenska vänsterns svaghet eller icke-existens blev också ett hinder för den nya vänstern, som på grund därav hade en mager jordmån att växa i och en liten grund att stå på. Den fragmentering, som blivit följderna av de intellektuellas integration, har sin motsvarighet i den ideologiska och praktisk-politiska fragmentering av den gamla SAP-vänstern som 30 års socialdemokratiskt regeringsinnehav – under vissa givna förutsättningar som vi ska belysa i nästa kapitel – kunnat åstadkomma.

Den socialdemokratiska partiledningen har haft en ansevärd mängd patronage till förfogande, som individuellt har kunnat så gott som helt absorbera vänstermännens energi. De har gjorts till kommunalpolitiker, skolpolitiker, byråchefer och folkrörelsefunktionärer och har fått pyssla var och en i en egen liten täppa på reformismens stora gods. Så länge 1917 års generation fanns kvar, kunde en rudimentär form av organiserad radikalism uppehållas, men den kunde aldrig utvecklas vidare, och när den generationen dog ut stod vänstern helt pulveriserad. Endast milda utslag av obehag i den kommersiella välfärds-kulturen kunde förmärkas bland den unga generation som såg det politiska dagsljuset i början på 50-talet. Och efter några år hade de lyckligt och väl fått sina befattningar i hierarkin.

Det svenska kommunistpartiet, Kominterns gamla 'öklubb', har inte heller bidragit till att göra bilden ljusare. Den gradvisa staliniseringsprocessen inom kommunistpartierna, avslutad och fullbordad omkring 1930 med t.ex. Thälmanns, Thorez' och, här hemma, Sillén-Linderots övertagande av partimakten, var överallt kantad av delningar och uteslutningar. Men det torde nog kunna hävdas, att SKP, vid brytningarna 1921, 1924 och, framför allt, 1929, förlorade mer kadrer, både kvantitativt och kvalitativt, än de flesta av sina broderpartier. Linderot sammanfattade själv 1932 – då en viss uppryckning från katastrofläget 1929 redan skett – partiets utveckling så här: 'Var står då vårt parti i dag, hur långt har vi hunnit under dessa 15 års utveckling? Vi började med 20.000 medlemmar – i dag noterar vi, med stor tillfredsställelse, 15.000! Vårt ungdomsförbund är ungefär en tredjedel av den tidens, pressen har hälften så många läsare som då, i de mäktiga fackliga organisationerna har vi ganska litet att säga till om, och i riksdagen har vi inte en enda man. Men socialdemokratin har gjort väldiga framsteg.'⁴

Betingelserna för en tredje riktning inom arbetarrörelsen fanns dock inte ännu. Kilbomarna föll rätt snabbt ihop av ekonomisk, politisk, moralisk och fysisk utmattning. SKP konsoliderades. Vid krigsslutet fick det ungefär lika stor andel av rösterna som de andra mindre k-partierna i Europa, 11-13% (undantagandes Västtyskland och England med sina speciella förhållanden). På 50-talet gick det tillbaka lika kraftigt som de andra kommunistiska småpartierna.⁵ Men det skilde sig i sin markanta intellektuella isolering. Delvis torde denna hänga ihop med vad vi ovan sagt om den intellektuella torftigheten i Sverige i allmänhet, men förmodligen delvis också med frånvaron av de moraliska traumata som fascisthotet och folkfronten, kriget och motståndsrörelsen utgjorde i andra länder och genom vilka en stor grupp intellektuella mer eller mindre direkt knöts till kommunistpartierna. 30-talet var i Sverige kohandelns årtionde, och krigsåren var beredskap och transportförbud.

⁴ S. Linderot, *Svensk arbetarrörelse i brytningstid* (Sthlm 1949) sid. 164.

⁵ S. Rydenfelt, *Kommunismen i Sverige* (Lund 1954) sid. 39.

Med bristen på kapabla intellektuella och politiska kadrer kunde ingen ny vänster artikuleras ur SKP. Till detta kom så ATP-striden, vars allmänna radikala aktivering så småningom kom att gynna nya politiska idéer men vars primära effekt var att rädda både SAP och framför allt SKP från vad som hände i Danmark och Norge. Här var en stor och betydelsefull praktisk fråga för hela arbetarrörelsen, som upptog allas energi och som kom de flesta att för en tid glömma 50-talets kriser och frustrationer.

På grund av ovannämnda förhållanden och p.g.a. den relativt stora toleransen i den svenska socialdemokratin (lokalt har en del organiserat undertryckande av radikala grupper förekommit, och SSU har uteslutit clartéister, men i sin helhet har partiet varit tämligen fritt, inte minst tack vare Erlander personligen) har någon ny partibildning aldrig blivit aktuell i vårt land. Om den nya vänstern tillåts lika stor frihet inom SAP som andra riktningar däri, är detta, som vi ser det, bara bra.

Vår uppgift är framför allt ideologisk och teoretisk – vad vi framför allt har att bekämpa är en kulturell-ideologisk maktstruktur, den borgerliga hegemonin – och det arbetet måste för att bli fruktbart företas i nära och ständig kontakt med arbetarrörelsens faktiska praxis. Det finns inga lättköpta segrar att vinna vid nästa val, utan vad som väntar oss och åligger oss är ett långsiktigt och tålmodigt arbete på analys och kritiskt tänkande. Därför kan en ny vänster inte binda sig vid ett partis eller en rörelsens nödvändiga taktiska manövrer och växlande politiska öden. Den måste vara ett obefläckat salt, en ideologisk inspirationskälla i en stor organisatorisk helhet.

Ser vi på den nya vänstern ute i Europa, finner vi att också där har skapandet av nya partier varit en helt sekundär fråga, en praktisk nödvändighet på grund av omöjligheten att arbeta inom existerande partier. Tre av de nya vänsterpartierna har tillkommit först efter uteslutningar, det danska, det norska och det belgiska. Det italienska blev till under hot om långvarig suspension av vänsterledarna i Nennis parti. I Frankrike var förhållandena reellt desamma. Den taktiske ledaren för PSU har också själv uttryckt att: 'Framträdandet av en ny socialistisk strömning, själv förbunden med förekomsten av nya problem, behöver inte obligatoriskt uttrycka sig i bildandet av ett nytt parti'.⁶ I England och Västtyskland (om man undantar det rent pacifistiska DFU) arbetar den nya vänstern resp. vill arbeta (trots uteslutningar och allmän terror) inom arbetarklassens stora parti.

Den nya vänstern kan alltså inte beskyllas för att vilja splittra arbetarrörelsen. Där den kan verka i gamla partier gör den det. Att den inte begraver sig själv, då den undertrycks och utesluts, borde ingen kunna förmena den. Särskilt motbjudande är hyckleriet om 'splittring' i Norge. Först utesluter DNA vänsterns språkrör i partiet, sedan försöker det tiga ihjäl det därav uppkomna partiet, därefter på alla sätt smäda och diffamera det, och slutligen när DNA till följd av en konservativ politik och av en vallag som det självt vägrat ändra i demokratisk riktning förlorar regeringsmakten tillskrivs detta SF:s 'splittring' av arbetarrörelsen! (Hade de norska socialdemokraterna gått med på en valreform, föreslagen av de borgerliga, hade de suttit kvar på de väl uppvärmda taburetterna; de tre arbetarpartierna fick tillsammans ca 51% av rösterna vid senaste valet.) Ett annat exempel: den danska socialdemokratin anser sig inte för god att i en militärallians samarbeta med gamla tyska nazigeneraler eller portugisiska fascister, men den lät hellre ett eget radikalt regeringsförslag om kulturstöd falla än accepterade det antaget med SF:s pestsmittade röster! Vem splittrar egentligen?

Om den nya vänstern i Sverige nu inte är och inte vill vara ens ett embryo till ett nytt parti – annat i den meningen att den vill vara ett embryo till en ny, radikaliserad arbetarrörelse – var kommer då Hermansson in?

⁶ G. Martinet, *Le marxisme de notre temps* (Paris 1962) sid. 168.

Först och främst är Hermansson en illustration till vad vi ovan sagt om leninismens totala fiasko. De faktorer, som på 50-talet hindrade en nyorientering av SKP, kunde inte i längden bli bestående. Under Hagbergs sista år som partiledare inträdde en fullständig demoralisering i partiet, och i Hermanssons stora personliga begåvning fanns så småningom ett alternativ att ställa upp. Eftersom konstaterandet av socialdemokratins misslyckande kräver det lilla betydelsefulla tillägget 'socialistiska' (misslyckande) medan kommunismens var ett misslyckande i alla avseenden, och på grund av en massa andra tröghetsfaktorer också naturligtvis, har Hermansson kunnat åstadkomma en förnyelse i sitt parti, vilket den nya SAP-vänstern inte kunnat i sitt – ännu.

Omvandlingen i SKP har skänkt lite liv åt den fastlåsta svenska politiken och har, som noterats i en del fackliga kretsar, öppnat möjligheter för ett socialdemokratiskt samarbete med det andra arbetarpartiet i stället för som hittills med borgarpartierna. Hermansson och hans parti kan bli ett av de politiska uttrycken för en ny svensk vänster – förhoppningsvis inte det främsta och viktigaste – men kan också stelna till en variant av den gamla ortodoxin, vilket i inte ringa mån blivit fallet i de nya partierna i Europa. Den nya vänstern är inte detsamma som dessa nya partier och inte detsamma som det nya SKP. De svenska kommunisterna har för övrigt knappast gett några egna ideologiska bidrag till sin egen förnyelse utan hämtat inspiration från nya socialistiska strömningar utomlands – främst utformade av intellektuella mer eller mindre helt utanför de nya partierna, t.ex. Perry Anderson, André Gorz, Ernest Mandel och Raymond Williams (ett undantag är de italienska marxisterna) – samt från radikala svenska socialdemokrater. Därför behöver den nya vänstern i SAP inte identifiera sig med Hermansson eller med SF utan har att självständigt i sitt eget parti framskapa ett socialistiskt medvetande och en socialistisk praxis.

Hermansson är en utmaning till SAP. Ska hans parti bättre än vårt kunna företräda en socialistisk humanism? Vi hoppas att svaret ska bli nej. Inte minst därför har denna bok blivit skriven. (Anm. t. 2:a tryckningen. Utvecklingen under de 1½ – 2 åren sedan boken skrevs ger tyvärr anledning till större pessimism: SÄPO, Vietnam och den ekonomiska politiken är exempel.)

2. Makt och medvetande

Sveriges politiska, sociala och ekonomiska förhållanden uppvisar flera märkliga drag. Bland det mest iögonenfallande torde vara det, att vi sedan drygt 30 år har en socialdemokratisk regering men fortfarande ett borgerligt samhälle och en kapitalistisk ekonomi. Inte ens våra mest självbelåtna partivänner kan påstå, att Sverige är ett socialistiskt land. I inget annat land har socialdemokratin nått sådana politiska framgångar. I inget annat land framstår det klarare att den gamla socialdemokratin hamnat i en återvändsgränd. Att förklara varför – analytiskt och inte genom billiga och meningslösa moralistiska fördömanden – och att ange en väg ut ur återvändsgränden är det centrala problemet för svensk socialistisk teori, en teori som ännu knappast finns men som måste utvecklas.

En förklaring är den klassiska leninismens: socialdemokratin har inte förändrat statens klasskaraktär. I det kanske mest begåvade svenska leninistiska arbetet (det är också interfolierat med stalinistiska monstruositeter) heter det: 'Den svenska statsapparaten behärskas av borgarklassen och utnyttjas därför emot arbetarklassen och dess strävanden'.¹ Alldeles galen är inte den här teorin. Den kände brittiske labourpolitikern Richard Crossman har använt en liknande för att kasta ljus över Ramsay MacDonalds och Clement Attlees tragiska regeringsöden. 'Om MacDonalds regering 1931 dödades av den aristokratiska omfamningen, så slocknade Attleeregeringen 1951 stilla i armarna på den etablerade Whitehallbyråkratin.'² Att den svenska statsbyråkratin har en oerhört snäv rekryteringsbas vet vi av olika undersökningar. För departementsämbetsmännen var rekryteringen mer exklusiv 1947 än 1917! Ett verkligt imponerande resultat av 15 års socialdemokratiskt regerande. Ser vi på det 'politiskbyråkratiska toppskiktet', finner vi en viss utjämning mellan den oscariska tiden och Erlander-eran: år 1900 kom drygt 11% från storföretagarhem, 70% från akademikerhem och 1% från arbetarfamiljer, medan siffrorna 49 år senare var 12, 49 resp. 10 procent. Efter 1949 inträder en tendens bakåt (som vi ska se längre fram innebar 50-talet en minskande jämlikhet också på andra områden). 1961 har storföretagarhärkomlingarna ökat från 12 till 17% och arbetarsönernas och -dottrarnas andel minskat från 10 till 9% (akademikerursprung har dock fortsatt att bli en smula ovanligare, 45% hade akademikerföräldrar av 1961 års toppbrass).³

Statsmakten är dock inte all makt i ett samhälle. Marxister borde vara de första att inse det, men i primitiva, sönderfallande samhällen, som det tidigare 1900-talets Ryssland och i dagens u-länder, kan staten vara den så gott som enda reella maktfaktorn. Leninismen är ett analytiskt instrument för sådana samhällen, inte för det välintegrerade och komplext utvecklade Väst-europa. En bättre grundval finner vi i 20-talets marxistiska nytänkande, den unge Lukacs⁴ och, framför allt, Antonio Gramsci.⁵ Med utgångspunkt från Gramsci ska vi skilja mellan två typer av social makt, *hegemoni* och *politisk dominans*, vilka båda vilar på en ekonomisk och klassmässig grund. Hegemoni är den ideologiska och moraliska makten, den intellektuella miljö inom vilken de politiska och andra samhällsliga besluten fattas. Hegemonins karaktär avgör vilka frågor som överhuvudtaget kommer upp till diskussion och blir föremål för beslut, vilka alternativ som är 'realistiska' och vilka som är 'utopiska' eller 'extremistiska'. Politisk dominans innebär bestämmanderätt i de politiska institutionerna, i första hand regering och riksdag.

¹ H. Rubinstein, *Klasserna och demokratin* (Sthlm 1955) sid. 64.

² R. Crossman, *The Lessons of 1945*, i P. Anderson & R. Blackburn, a.a. sid. 155.

³ S. Carlsson, *Bonde – präst – ämbetsman* (Sthlm 1962) sid. 139.

⁴ G. Lukacs, *Geschichte und Klassenbewusstsein* (Berlin 1923). [på svenska: *Historia och klassmedvetande*]

⁵ Den mest lättillgängliga utgåvan av Gramsci är den franska *Oeuvres choisies* (Paris 1959). En briljant och värdefull diskussion av Lukacs och Gramsci förekommer i Lucio Magris uppsats, *Problemi della teoria marxista del partito rivoluzionario*, i den italienska tidskriften *Critica marxista* nr 5-6 1963.

I regel har dessa båda former av makt, där hegemonin anger den grundläggande ideologiska och sociala inriktningen för de beslut som den politiska dominansen ger medlen att genomföra, varit förenade hos samma klass. Men det utmärkande för ett socialdemokratiskt regerat samhälle som vårt är att de är skilda åt. Arbetarklassen och arbetarrörelsen dominerar de politiska institutionerna, men den borgerliga hegemonin ger ramen för maktutövningen, det i sina egna termer rationellt (mänskligt sett däremot högst irrationellt) och socialpolitiskt anständigt fungerande kapitalistiska samhället. Varför har det blivit så? Här kommer frågan om medvetandet in.

Längre fram i detta avsnitt ska vi närmare diskutera problemet medvetande, men vi kan här börja med att särskilja två slag av socialt medvetande. Dels ett totalt och universellt som präglar eller strävar efter att prägla hela samhället och dess uppfattning om sig självt. Ett medvetande om den egna ideologin, kulturen och klassen som bärare av hela samhällets intressen gentemot olika andra grupperns särintressen. Dels ett begränsat gruppmedvetande som inskränker sig till den egna gruppens eller klassens samhörighet och dess speciella intressen inom det givna samhället i stort. Det förra uppfattar sig som helheten, det senare som en del av helheten. Hegemoniskt respektive korporativt medvetande, och därav hegemonisk och korporativ klass.

En utmärkt illustration av dessa begrepp erbjuder uttrycket 'näringslivet', vilket ju egentligen betyder hela den ekonomiska verksamheten i ett land. I vårt samhälle är det dock synonymt med en liten grupp kapitalägare och med dem förbundna företagsledare. Det är denna lilla grupp som åsyftas, när det talas om representanter för näringslivet, näringslivets synpunkter o.s.v. Den uppfattar sig, och uppfattas, som företrädare för helheten, medan det stora flertalet av de i produktionen verksamma, arbetarna och tjänstemännen, endast uppfattar sig som en särgrupp med vissa speciella krav på helheten, näringslivet, vars identifiering med bourgeoisien det accepterar som tingens naturliga ordning.

Boskillnaden mellan hegemoni och politisk dominans beror på att den politiskt dominerande klassen, arbetarklassen, är en korporativ klass. Arbetarklassens politiska makt ger den möjlighet att tillfredsställa sina korporativa intressen, trygghet, ett visst mått av jämlikhet och uthärdlighet i arbetet etc. Genom socialdemokratins hittillsvarande sterilitet har den inte kunnat bli en hegemonisk klass.

För att kunna förstå – och förändra – en situation måste vi fatta dess historicitet, dess historiska sammanhang. Därför ska vi försöka teckna några konturer av den historia, som ligger sammanfattad i dagens borgerliga hegemoni i Sverige. Till skillnad från exempelvis England och Frankrike men i likhet med Tyskland har Sverige aldrig upplevt en fullständig borgerlig revolution. Grosshandlarnas, prostarnas och borgmästarnas parlamentarism under Frihetstiden visade sig vara för tidigt ute – dess ekonomiska bas var hela tiden alltför bräcklig – och stäcktes lätt genom Gustav III:s statskupp 1772. Landet gick tillbaka, ekonomiskt, politiskt och kulturellt. Under större delen av 1800-talet var Sverige en i alla avseenden efterbliven och underutvecklad provins i Europas yttersta utkant.

Stagnationen medförde, att bourgeoisien inte omedelbart kunde skörda frukterna av omvälvningarna på 1800-talet, näringsfrihetsförordningen och representationsreformen. Både intellektuellt – de fria yrkena var svagt utvecklade – och ekonomiskt – handeln var relativt obetydlig och den industriella revolutionen hade inte kommit i gång på allvar – var den för svag.

I motsats till förhållandena i Tyskland var å andra sidan den feodala aristokratin och godsägarklassen också svag. Feodalismen har aldrig varit stark i Sverige, och aristokratin hade dödligt åderlåtits under de karolinska krigen. De katastrofala nederlagen i dessa och i de följande krigen t.o.m. 1808-09 frigjorde landet från militära ambitioner, som skulle kunnat

skänka gloire åt den militära och civila hierarkin. Den bernadotteska byråkratin var en småskuren liten kast på en svag ekonomisk-social grund, som aldrig kunde ge de byråkratiska institutionerna en bestående air av statsnyttans inkarnation. (Så skedde däremot i Tyskland, vilket visade sig vid Weimardemokratins sönderfall och vid den konservativa restaurationen efter andra världskriget.)

Det blev därför en gammal klass, som omedelbart profiterade på de borgerligt-demokratiska reformerna och kom att under ett par decennier njuta maktens sötma före sin definitiva tillbakagång. Denna klass var de besuttna bönderna i ett slags förnuftsäktenskap med den bernadotteska byråkratin. Bönderna har ju alltid haft en starkare ställning i Sverige än i andra länder, och deras position hade förstärkts genom olika reformer under 1700-talet, särskilt de s.k. skatteköpen. Genom den snabba sociala differentieringen på landsbygden och den kraftiga tillväxten av torpare, backstugusittare o. dyl. utgjorde de besuttna, röstberättigade bönderna en sorts konservativ medelklass. Dess konservatism var av futtigaste och inskränktaste slag, och lantmannapartiet kunde därför inte heller utveckla någon bestående politisk kultur.

När bourgeoisien med Staaffliberalerna och Lindmans höger äntligen dök upp på arenan fick den aldrig tid att ge det politiska livet en helt borgerlig prägel. Arbetarrörelsen och socialdemokratin var redan i antågande. Inte heller fanns en byråkratisk-feodal eller kyrklig hegemonisk tradition av någon styrka och betydelse som bourgeoisien kunde förmåla sig med. Den borgerliga politiken hade snarare, i sin liberala form, en folklig anknytning genom frikyrko- och nykterhetsrörelserna.

Men naturligtvis uppgav inte bourgeoisien sitt krav på hegemoni. Ekonomiska och politiska idéer hade åtminstone sedan 1700-talet banat väg för den, och den ekonomiska expansionen gav bourgeoisien självförtroende. I frånvaron av en hegemonisk, färdigutvecklad arbetarklass blev den borgerliga hegemonin en enkel följd av den ekonomiska utvecklingen. På grund av ovan skisserade förhållanden fick den dock en rätt specifik ekonomisk karaktär. Den svenska bourgeoisiens ideologiska ledarskap fick ingen mystisk legitimation, som t.ex. den engelska härskande klassens, utan knöts direkt till dess ekonomiska roll och kapitalistiska effektivitet. Dess hegemoni kan därför benämnas korporativ. På det politiska området utbildade den vissa elementära institutioner såsom parlamentarismen, men i övrigt utformade den ingen bestämd ideologi om hur den politiska ledarrollen skulle se ut. De svenska riksdagsmännen och politikerna har också en ovanligt bred social rekrytering.

Den svenska borgerlighetens korporativa hegemoni och frånvaron av starka traditionalistiska institutioner (en av de viktigaste orsakerna till den förra) möjliggjorde en folklig demokratisk politik, vilket av enkla statistiska skäl särskilt kom att gynna socialdemokratin. Dennes politiska dominans främjades av detsamma som främjade den borgerliga hegemonin, nämligen den kapitalistiska utvecklingens snabbhet och bourgeoisiens effektivitet. Härigenom har löntagarna 1960 kommit att räkna 86% av den förvärvsarbetande befolkningen, vilket är betydligt högre än i de flesta andra länder i Västeuropa.

Genom sin speciella ekonomiska natur har den borgerliga hegemonin haft ringa inflytande på den svenska arbetarklassens korporativa klassmedvetande. Den borgerliga synen på samhällets och näringslivets organisation har den i stor utsträckning accepterat (om tendenser i annan riktning se nedan), men den har i ovanligt hög grad ansett att socialdemokratin bäst tillgodoser dess särskilda intressen.

Orsakerna till den svenska arbetarklassens brist på ett klassmedvetande som strävar efter att sätta sin prägel på hela samhället, som kräver bestämmanderätt över hela politiken och ekonomin, bör sökas efter två linjer, dels i objektiva ekonomiska och sociala förhållanden, dels i det socialdemokratiska partiets ideologi och politiska praxis. Vad gäller de förra bör vi

till att börja med hålla i minnet Sveriges litenhet och att de sociala skillnaderna, i varje fall efter 1600-talets reduktioner, varit små i relation till flertalet andra länder, vilket först och främst torde böttna i landets underutveckling. Den svenska statens trots sin konservatism tämligen godartat auktoritära karaktär vid den industriella revolutionens inbrott har i korthet antytts ovan.

Det förindustriella Sverige har i så gott som alla tider till övervägande grad varit ett bondesamhälle – inte ett feodalt eller högbyråkratiskt – och utmärkts av dettas torftighet och seghet men också av dess sociala integration. De olika befolkningskikten har varit relativt väl sammanfogade med varandra.

När den industriella revolutionen väl kom, gick den fram med en sällsynt snabbhet, snabbare än i något annat västeuropeiskt land. Härigenom bröts den gamla samhällsstrukturen sönder. Men kapitalismens utveckling i Sverige hade också andra särdrag än sin snabbhet, och dessa befördrade arbetarnas integration i det nya systemet. Den svenska industrin blev förhållandevis decentraliserad, utspridd över stora delar av landet och med få verkligt stora företag. Ofta var det frågan om enortsindustrier, där ägaren hade stora direkta maktmedel att hålla arbetarna i schack. I den mån företagen anknöt till äldre brukstraditioner dröjde det rätt länge, innan arbetarna kunde frigöra sig från det patriarkaliska inflytandet.

Genom denna decentralisering rycktes inte den svenska arbetarklassen lika brutalt ur sin lantliga ursprungsmiljö som skedde i de väldiga industriområdena i Tyskland, Belgien och England. Också själva karaktären hos en stor del av den svenska industrin behövde och skapade en mer integrerad arbetsstyrka än den engelska och kontinentala kol- och stålindustrin. Redan på 1890-talet började den svenska industrin att specialisera sig på avancerade hög-kvalitetsprodukter som elektrisk och teleteknisk apparatur, kullager m.m. – Endast i jämförelsevis liten utsträckning innebar alltså den industriella revolutionen i Sverige en social desintegration. Det förnämsta undantaget var den norrländska träindustrin.

Integrationen hindrade utbildandet av ett i sig slutet korporativt arbetarmedvetande såsom skett i den engelska arbetarklassen. På detta sätt underlättades SAP:s utveckling till ett socialliberalt folkparti, vilken inte lyckats (helt åtminstone) i labourpartiet och vilken skett endast under konvulsioner som i det västtyska SPD. Medan Gaitskell snöpligt misslyckades att få socialiseringsparagrafen struken i det engelska arbetarpartiets program, försiggick utrensningen av de konkret socialistiska och marxistiska inslagen i SAP:s program helt smärtfritt vid programrevisionerna 1944 och 1960. 1944 ansågs socialdemokratin t.o.m. genomgå en radikalisering.

Arbetarklassens inkapslande i det borgerliga kapitalistiska samhället försvårade utkristalliseringen av ett socialistiskt medvetande. Därmed var dock inte frågan avgjord. För arbetarklassen kan ett hegemoniskt medvetande – detta måste för arbetarna vara socialistiskt eftersom endast socialismen helt och kompromisslöst företräder deras intressen – inte vara en enkel reflex av dess sociala situation. Arbetarklassens hegemoni innebär nämligen en negation, ett förnekande, ett upphävande av dess situation i det kapitalistiska samhället, dess existens som underordnade lönearbetare.

Bourgeoisins hegemoni däremot betyder helt enkelt, att dess omedelbara klassintressen, näringsfrihet, produkters och arbetskrafts förvandlande till varor på en marknad o.s.v., blir förhärskande i hela samhället. Den uppstigande borgarklassen har i den kapitalistiska produktionsordningen, som växer fram ur feodalismen, en maktställning, som den vill röja undan hinder för. Den arbetarklass, som växer fram under kapitalismen, har ingen sådan maktposition att för-allmänneliga. Dess maktställning betyder, att den upphävt sin förutvarande roll. Därför kan den upphäva hela klass-samhället.

Ytligt sett kan man tänka sig en annan innebörd av arbetarklassens hegemoni, nämligen att alla placeras i arbetarnas nuvarande situation. Alltså inte ett dialektiskt 'språng' in i friheten utan en kvantitativ evolution. Marx betecknade ett sådant samhälle som vulgärkommunism. I verkligheten är detta universum av underordnande, meningslöshet och främlingskap inte arbetarklassens hegemoni utan en gigantisk utväxt av ett småskuret korporativt medvetande. Och eftersom i verkligheten alla människors proletarisering är orimlig, uppstår ett nytt klassamhälle. Vulgärkommunismen är en social och historisk möjlighet. Stalinismens system visade det. (Stalinismen var dock snarare resultat av ett den extrema knapphetens samhälle än av en förvriden totalisering av ett korporativt klassmedvetande.) Denna utvecklings historiska möjlighet är dock ingen ogiltigförklaring av den marxistiska dialektiken. Tvärtom, den visar dess etiska nödvändighet. Som Rosa Luxemburg uttryckte det: 'Socialism eller barbari'.

Socialismens dialektiska karaktär betyder, att arbetarklassens utveckling till en hegemonisk klass måste ske genom förmedling av en politisk organisation. Politiskt kan dess omedelbara, korporativa intressen föras upp till ett rationellt helhetsmedvetande och uttryckas i en strategi för en omvandling av samhället. De objektiva förutsättningarna för socialismen är en hög ekonomisk och kulturell utveckling, ett folkflertal av löntagare och deras underordning och alienation i det kapitalistiska samhället. Men de är bara nödvändiga förutsättningar, inte tillräckliga. Socialismen är inte en följd av en ekonomisk naturlag, som den klassiska socialdemokratin i sin vulgärmarxistiska fäaktighet föreställde sig. Avgörande är den rationella dialektiska medvetenheten.

Det parti och den partiledning, som skulle skola den svenska arbetarklassens politiska och sociala medvetande var illa rustad för sin uppgift. Den första ledargenerationens intellektuella, med Branting som den så småningom helt dominerande gestalten, var ingen revolutionär intelligentsia i marxistisk bemärkelse. Dess utgångspunkt var 80-talets kulturradikalism och socialliberalism, som visserligen för en kort tid sjönk undan för en marxistisk-socialistisk entusiasm men som kom att helt fälla avgörandet då de praktiska problemen tornade upp sig. Den marxism, som spreds i den svenska socialdemokratin var en i grunden odialektisk evolutionism. Dess grovt tillyxade materialism kunde inte i sig uppta och föra in i en ny syntes de positiva frihetsinslagen i liberalismen. Relationen mellan liberalism och marxism blev i stället en hierarki av över- resp. underordning. Socialliberalismen, i sin socialdemokratiska tappning naturligtvis mer orienterad åt arbetarklassens omedelbara intressen än i sin direkt borgerliga form, kom att präglade praktiken, medan marxismen bara levde kvar som en underström av utvecklingsfatalism. Något självständigt teoretiskt arbete var den svenska socialdemokratin inte mäktig. Därför blev den ett hjälplöst rov för idéer utanför den själv och för dagspolitiska kastvindar och intressen. – Till den tidiga generationen hörde också en grupp hantverkare, som t.ex. F. V. Thorsson och Herman Lindkvist, utan större vyer, allmänt småkonservativa och helt förlamade av praktiska detaljer och kortsiktiga taktiska synpunkter.

Med denna brist på egen ideologisk ledning gick socialdemokratin ut i en vanskelig politisk situation, som på kort sikt krävde en koncentration på rösträttsfrågans lösning och i detta syfte ett samarbete med liberalerna. I tre decennier, partiets hela formativa period, arbetade partiet hand i hand med en betydelsefull del av det borgerliga samhället för att nå ett politiskt *medel*. Här grundlades ett 'respektabelt' allmändemokratiskt löntagarparti, inte ett socialistiskt parti. – Det norska arbetarpartiets traditionellt större radikalism än SAP:s går mycket tillbaka på att parlamentarism och allmän rösträtt infördes tidigare i Norge och att DNA därför direkt kom i opposition till de borgerliga partierna.

Under denna tid började den socialistiska ideologins upplösning som reell riktlinje för partiets handlande genom den markerade åtskillnaden mellan den konkreta dagspolitiken och de socialistiska målen, som förvisades till ett dimmigt fjärran. Först rösträtt, sedan kommer socialismen. Men till att närmare gå in på hur den demokratiska socialistiska politiken skulle

utformas räckte inte det socialistiska medvetandet. Hos den radikala falangen kring Z. Höglund lade fastlåsningsen vid den sterila kautskyanismen – senare den för Sverige grovt schematiska leninismen – hinder i vägen för att göra socialismen till konkret operativt mål.

Det kan dock inte förnekas, att det på sina håll inom SAP fortfarande fanns en socialistisk klarsyn. Inför de problem, som anmälde sig efter rösträttsreformens genomförande, och sannolikt under visst intryck från den radikala våg, som svepte över världen i samband med ryska revolutionen, vilken visserligen fördömdes och föraktades, kom en del framträdande socialdemokrater att få upp ögonen för hegemoni och dialektik. Så t.ex. Artur Engberg i *Arbetet*. I en serie artiklar under vintern 1918-19 konstaterar han, att 'den socialistiska skolningen är under all kritik', att 'det skede då socialistisk politik betydde en *politik till arbetarklassens förmån* är slut. Perspektivet måste vidgas ... Socialistisk politik är icke endast en politik för arbetarklassen, utan en politik genom arbetarklassen till förmån för ett samhälle utan klasser.'⁶ (Kursiv. av Engberg). Engberg har också begripit och understryker den borgliga hegemonins betydelse. 'Strukturen av det hela sättet, varpå samhället är byggt, ger karaktären åt den föreställningsvärld, som är den för samhällets totalfysionomi mest betecknande. I denna "ideologiska" miljö ingår vi alla. Därav kommer det sig, att den härskande idémiljön har det primära greppet om oss. Det tarvas vad Marx kallade "en reform av medvetandet" för att bli kvitt maran, som tynger på hjärnorna. Ingen må därför inbilla sig, att den formella möjligheten för alla att likmätigt utöva medborgarrätten lägger den reella makten hos de antikapitalistiska intressena bara därför att den egendomslösa klassen är i numerär majoritet. För att ernå denna radikala maktförskjutning tarvas nämligen, att hela den egendomslösa klassen befriat sig från inflytandet av den härskande ideologin.'⁷

Dessa skarpsinniga iakttagelser kunde inte vinna någon anklang inom den äldre generationen med den bakgrund den hade. Ock naturligtvis inte heller hos de inskränkta apparatchiks med Per Albin Hansson i spetsen, som mot slutet av 20-talet skulle ta över partiledningen. Men det intressanta är, att Engbergs egen marxism redan från början innehöll fröet till sin egen undergång, nämligen hans billiga utvecklingsdeterminism. Den kom honom att förneka den ryska revolutionens möjlighet, och steg för steg underminerade 'den t.o.m. hans socialistiska uppfattning. Det groteska slutstadiet är den gudomliga satsen: 'Med socialisering förstås rimligtvis ingenting annat än samhällets fortgående anpassning av näringslivet efter folkförsörjningens behov.'⁸ För statsråd och partiledning är detta ett taktiskt snilledrag: 'Socialiseringen är alltså ingenting som förestår, men väl någonting som försiggår'. Borta är det rationella, medvetna handlandet och det hegemoniska problemet. Det finns inga bestämda beslut att fatta, som någon är ansvarig för att de fattas eller inte fattas. Kvar blir en mekanisk evolution, skild från mänsklig vilja och mänskligt medvetande.

Den fatala tron på en mekanisk utveckling är en kärnpunkt i reformismens psykopatologi. Hos Bernstein är den ett dominerande drag. Hans efterföljare har bara ytterligare förgrovat den. Karakteristiskt för evolutionismen är att den uppfattar samhällsomvandlingen som någonting som försiggår utanför människan. Därför är det bara naturligt, att reformismen också har en moraliserande sida, ursprungligen i regel hämtad från Kant. Det moraliska predikandet om 'social rättvisa' är som all moralism någonting, som ska pådyvlas människorna utifrån. Medan den marxistiska dialektiken genom den medvetna klassens kollektiva handlande sätter människorna i centrum som historiens subjekt blir de för reformismen bara objekt för ekonomiska lagar och abstrakta moralbud.

⁶ A. Engberg, *Tal och skrifter* I (Malmö 1945) sid. 27f.

⁷ A. Engberg, a.a. II sid. 10.

⁸ Ibidem sid. 95.

En något annorlunda utvecklingslinje bort från socialismen är ersättandet av arbetarklassens hegemoni med krav på integration av alla klasser. Egentligen har detta samma innebörd som utvecklingsfatalismen, nämligen uppgivande av socialismens dialektik. Nödvändigheten av arbetarklassens negation av sin löntagarroll kan den enögda reformismen inte inse, och dess politik blir därför bara en serie kvantitativa reformer, en anpassning av arbetarklassen till det kapitalistiska samhället.

Den socialistiska hegemonin deformeras till arbetarklassens delaktighet i den bestående ordningen. Vi ska se en smula på denna regression hos Nils Karleby och Per Albin Hansson. Karleby var den ledande ideologen i det nya socialdemokratiska ungdomsförbundet, som måste skapas efter partisprängningen 1917. Det nya SSU:s första huvuduppgift blev mot den bakgrunden att slå åt vänster, och med Rickard Lindström som dominerande gestalt blev förbundet mer konservativt än partiet.

För Karleby är arbetarklassens mål inte att skapa en ny social helhet utan att bli en del av helheten, en respekterad och 'likvärdig' del.⁹ 'Delaktighet i staten, delaktighet i samhällets andliga och materiella håvor för de hittills utestängda – det var strävansmålet.' Han går tillbaka till de konservativa utopiska socialisterna (även om retoriken är marxistisk) och ser socialismen som ett distributionsproblem. 'Kravet på "samhällelig äganderätt" i vanlig brukad mening är egentligen endast en omskrivning för kravet på en viss *fördelning*, "lika", "rättvis" eller dylikt.' (Karlebys kursiv.)

Men 'delaktigheten' kan aldrig bli likvärdig, eftersom arbetarna är en underordnad klass så länge de inte helt har upphävt den kapitalistiska produktionsordningen och direkt och konkret erövrat rätten att förvalta produktionsmedlen. För att komma förbi detta fundamentala faktum måste Karleby tillgripa ett ideologiskt reptrick av samma art som stalinisterna, då de vill visa att kommunistpartiets förstatligande av företagen upphäver arbetarnas subordination och främlingskap. 'Sociologiskt sett äro i själva verket arbetet och produktionsmedlet förenade på samma hand, på samhällets hand, så snart socialdemokratins syn på samhällets natur trängt igenom och bildar underlaget för det praktiska handlandet.' Även om de kan vara behövliga, nyttiga och värdefulla, så förändrar 'stadsplanelagstiftningen, hälsovårdsstadgan, hela sociallagstiftningen, skattelagstiftningen i socialpolitiskt syfte etc.', lika lite som det byråkratiska förstatligandet, arbetarnas position som underordnad klass.

Också för Per Albin Hansson var socialismen bara en fördelningsfråga. För honom var arbetarklassen bara det dåliga folkhemmets styvbarn, inte en 'ful ankunge' som skulle förvandla sig till en vit svan. Bestridandet av borgarnas monopol på det s.k. fosterlandet kunde i den svenska socialdemokratins grumliga medvetande inte bli ett krav på hegemoni utan bara en tävlan med borgarna i patriotisk uppblåsthet, vilket med all önskvärd tydlighet framgår av Hanssons tal- och skriftsamling *Demokrati*. Den parlamentariska fixeringen och den antiintellektuella brackigheten gjorde det omöjligt för Hansson att fatta det kulturella komplex och den ekonomiska alienation, varpå borgerlighetens makt vilar. Denna var ogripbar för socialpolitiska reformer och ekonomiska regleringar, och dess följaktliga fortvaro kom att göra folkhemmet till en tragikomisk fars.

Den engelske ny vänster-teoretikern Perry Anderson har pekat på en grundläggande likhet i ett avseende mellan socialdemokratien och leninismen: båda polariserar helt sin strategi på staten, medan samhället förblir utanför deras huvudsakliga aktionsradie.¹⁰ I mycket är detta riktigt. Fixeringen vid statsmakten ledde den svenska socialdemokratien till ett fatalt felslut om samhällets karaktär, då den trodde att dess blotta politiska dominans skulle föra till ett

⁹ N. Karleby, *Socialismen inför verkligheten* (Sthlm 1926).

¹⁰ P. Anderson & R. Blackburn, a.a. sid. 237.

klasslöst folkhem. Men för svenska förhållanden behöver Andersons konstaterande en komplettering. Den gäller våra folkrörelser. Kring SAP finns det ju en hel mängd olika organisationer, LO, KF, ABF, HSB, folkparksorganisationen o.s.v., som arbetar i samhället och inte i staten. Men de är i huvudsak organisationer för att tillvarata arbetarklassens defensiva intressen. De ingår inte som led i en total frigörelse. Det är rätt betecknande, att t.ex. kampen för sexuell upplysning togs upp utanför dessa organisationer, av syndikalister och clartéister, och att 40-talisternas första fotfäste i pressen var den aparta syndikalistiska tidningen Arbetaren.

Folkrörelsernas trångsynta, ofta patentfrälsande praxis spelade under arbetarrörelsens tidiga skede en ödesdiger roll i sitt framskapande av en förblindande praktisk självupptagenhet, som lämnade människan ideologiskt värnlös för mera sofistikerade borgerliga idéer och gjorde organisationerna enbart till delar av, med ett etablerat intresse i, den helhet som präglade deras rutin.

Å andra sidan kan det inte förnekas, att i dessa rörelser fanns – och i inte helt obetydlig utsträckning fortfarande finns – en stor idealism. Och vad mera är: i modern tid en relativ fördomsfrihet mot avvikande radikaler, betydligt större än inom den monolitiska partiapparaten. På detta sätt har organisationerna inte sällan kommit att fungera som en säkerhetsventil för partiledningen. Vi kan inte heller bortse från de positiva insatser, som t.ex. gamla FIB gjorde, eller den betydelsefulla radikala linje för sambandet mellan kultur och ekonomi, mellan kulturdemokrati och företagsdemokrati, som tidningen Fönstret under sin nuvarande redaktör driver. Inom hyresgäströrelsen och bostadskooperationen råder också en viss grad av radikalism. Men det är en rätt snävt intressebunden radikalism, som inte räcker utöver bostads- och markpolitik. Den typen av radikalism är egentligen en spegelbild av den icke-radikalism och antisocialism, som blivit konsumentkooperationens ekonomiska politik.

Med sitt upplösta socialistiska medvetande var det inte så märkligt, att den svenska socialdemokratin inte kunde utnyttja 30-talets stora kapitalistiska kris för att inleda en socialistisk politik. Tvärtom var det på grund därav naturligt, att den definitivt fångades i dagspolitikens grepp, då dessa nu blev akuta som aldrig förr. Rötterna till den politik, som framgick ur krisen, är signifikativa. De var dels arbetarnas omedelbara nöd och elände, dels Keynes' expansiva liberalism. Alltså arbetarklassens korporativa intressen plus en borgerlig ideologi. Däri är den moderna socialdemokratin sammanfattad. Trygghet och en aktiv, liberal ekonomisk politik.

Här kan vi avsluta den historiska skisstekningen. Det har inte varit vår avsikt att skriva historia. Men i det socialistiska medvetandet måste ingå en kritisk historisk uppfattning om dagens verklighet, och vi har försökt antyda några hållpunkter. De objektiva möjligheter för en integration av arbetarklassen i det kapitalistiska systemet, som Sveriges ekonomiska utveckling skapade, har blivit verklighet genom den svenska socialdemokratins avsaknad av en självständig socialistisk ideologi. Den tyska marxism, som importerades och spreds under partiets tidigaste skede, blev aldrig riktigt smält, ännu mindre vidareutvecklad, och dess allmänna träghet gjorde den oförmögen att bli en bestående vägvisare för partiet. Dess viktigaste effekt var att ingjuta en ödesdiger utvecklingsdeterminism, som på ett parodiskt sätt kom att underminera det ursprungliga socialistiska medvetandet. Den andra betydelsefulla minan var utbytandet av satsen 'från intet allt vi vilja bli' mot 'från intet en del vi vilja bli'. Gemensamt för dem båda var den totala oförståelsen för dialektiken och för den totala, kompromisslösa humanismen i marxismen och socialismen. Genom sin snäva, självupptagna

pragmatism verkade folkrörelserna – liksom, i ännu högre grad, kommunalpolitiken, där många politiker blev skolade – i stor utsträckning som ‘reformismens institutionella rötter’.¹¹

Avsaknaden av ett självständigt socialistiskt medvetande gjorde socialdemokratien värnlös inför den allestädes närvarande kulturella spindelväv som den borgerliga hegemonin utgör. Dess fixering vid parlamentarismen förblindade dess syn inför den totala maktstrukturen i samhället. Dess enda egna karakteristikum var dess företrädande av arbetarnas defensiva klassintressen. I övrigt drev den för tidens kastvindar – med en borgerlig uppfattning om näringslivet och om samhällets grundläggande uppbyggnad som kompass. Radikalisering under den radikala krigsslutskonjunkturen, gir åt höger från slutet av 40-talet till slutet av 50-talet, därefter en liten gir åt vänster.

Socialdemokratins långa politiska dominans och dess så småningom nästan fullständiga avsocialisering har skapat en stor kontaktyta mellan de ledande instanserna inom arbetarrörelsen, storföretagsledarna och de borgerliga politikerna. Genom politiska överenskommelser på toppnivå, avtalsinstitutioner och personliga relationer har ett stort endimensionellt maktkomplex vuxit fram.¹² Utrikes- och försvarspolitikerna har i stort förpassats från den politiska debatten till slutna sammanträdesrum för de ‘fyra demokratiska partierna’. Såväl genom harpsundsk gemytlighet och intimitet som genom formaliserat men halvhemligt samarbete i utredningar och ämbetsverk har storföretagarna och socialdemokratien knutits samman. Med ett alltmer ritualiserat förhandlingsförfarande har fackföreningsrörelsen och arbetsgivarna i mycket blivit en gemensam institution.

Sammanväxandet på toppnivå av bourgeoisie och arbetarklassens organisationer har skett parallellt med en allt starkare maktkoncentration till toppen inom dessa organisationer. Till sammans leder dessa utvecklingslinjer mot ett nytt, toppridet masssamhälle, där de ekonomiska, fackliga och politiska eliterna har mycket mer gemensamt med varandra än med dem de formellt företräder.

Ideologiskt-kulturellt innebär denna process en sammansmältning på alla maktnivåer av den borgerliga hegemonin och arbetarklassens defensiva, korporativa intressen. Frånvaron av uppenbara pre- och paleokapitalistiska anakronismer i den förhärskande borgerliga ideologin har i hög grad underlättat den här utvecklingen. Eftersom den förra inte har några större metafysiska ambitioner utan inskränker sig till att slå vakt om den kapitalistiska produktionsordningen och reifierade marknadsrelationer i samhället, är den närmast obegränsat förenlig med åtminstone minimianspråk på trygghet, hyfsade löner och ett visst mått av allmän hygglighet – så länge den existerande ekonomiska ordningen inte fullständigt bryter samman, vilket ju är helt osannolikt. I och för sig kan alltså produktionens samhällsekonomiska och mänskliga irrationalitet, klasskillnaderna och makt- och meningslösheten i arbetet bestå för överskådlig tid. ‘Kan’ uttrycker dock bara en möjlighet. Det finns också andra möjligheter.

Hegemonin ger ramen för de beslut, som fattas i samhället, men den behöver inte nödvändigtvis helt prägla alla samhällsgruppers uppfattningar. Trots att socialdemokratien inordnat sig under kapitalismens s.k. blandade ekonomi, finns en bred, direkt socialistisk underströmning levande inom den svenska arbetarklassen. Där finns, om än ibland kanske en smula primitivt uttryckt, en säker känsla av att det finns en makt utanför den socialdemokratiska regeringen och riksdagsgruppen, ‘dom’, ‘kapitalisterna’, ‘bankerna’ o.s.v. Av vetenskapliga undersökningar vet vi också, att det finns en majoritet för socialisering. I en studie från 1952 med ett urval av arbetare från olika regioner och industrier framkom, att ‘endast ett fåtal arbetare är emot förstatligande (av storindustrin), och en tredjedel–hälften är obestämda’. Resten, majori-

¹¹ Jfr E. P. Thompson, *The Peculiarities of the English*, i *The Socialist Register* 1965 (London 1965).

¹² Jfr H. Marcuse, *One-Dimensional Man* (London 1964). [på svenska: *Den endimensionella människan*]

teten var alltså för. Bland förmännen i urvalet var en betydande minoritet också för. Ett klart flertal såväl bland tjänstemän som arbetare var anhängare av förstatligande av apoteksväsendet.¹³

Ett par år senare fann en annan forskare en klar majoritet både bland aktiva och icke-aktiva SAP-medlemmar (i Malmöhus och Skaraborgs län) för ökat samhälleligt ägande av stora företagen liksom, ännu klarare, för en begränsning av arvsrätten till maximalt 75 000 kronor.¹⁴ Ännu en undersökning kan anföras, en från 1965 bland aktiva fackföreningsmän i Skåne. Den visade en förkrossande majoritet för instämmande i satsen ur studentförbundets program att 'ett samhälle där den demokratiska socialismen är rådande kan ej skapas utan att naturrikedomar och de viktigaste produktionsmedlen överförs till förvaltande och ägande av kooperativa, fackligt ekonomiska, statliga och kommunala organ'. Fackföreningsmännen anslöt sig också till studentförbundets krav på arvsbegränsning.¹⁵

Nu är naturligtvis ord en sak, handling en annan. Om handlingsberedheten för dessa åsikter vet vi inte så mycket, men det är troligt, att den inte är särskilt hög. Det är dock ett anmärkningsvärt och imponerande faktum, att den socialistiska övertygelsen trots allt lyckats övervintra socialdemokratins officiella icke-socialistiska och rentav antisocialistiska ideologi och praktik och pulveriseringen av en socialistisk vänster inom partiet. Här finns en grundval för en nyorientering inom SAP. Och med en högre grad av aktivt socialistiskt medvetande kan just den arbetarklassens integration i samhället, som vi pekat på ovan, underlätta dess utveckling till en hegemonisk klass genom att mera naturligt fästa uppmärksamheten på de stora grundläggande samhällsfrågorna.

Den fundamentala makt, som vänstern primärt har att bekämpa, är inte de borgerliga partierna eller 'storfinanserna' utan den ofantliga mossvegetation av förvridna och hämmade verklighetsuppfattningar, attityder, idéer och förhoppningar, som omger oss, klibbar sig fast vid oss, växer in i oss och formar oss från vaggan till graven. Det är på den som kapitalismens fortvaro vilar och inte på någon ekonomisk naturnödvändighet, på politiskt eller ekonomiskt våld eller på några ledares svek.

Med en sådan huvudmotståndare kan vänstern inte nöja sig med att ställa upp några enkla programpunkter och propagera för dem. Den gamla vänsterns dystra öde visar, att en sådan linje bara leder till en fragmentisering av praxis och en oreflekterad kverulans om inte till en direkt underordning under den borgerliga hegemonin. Det är en ekonomisk-social, politisk och kulturell helhet, som måste omvandlas, inte några enstaka institutioner. Om vänstern inte ska bli en ny och pittoresk del i den borgerliga helheten, måste den presentera sig som bärare av en egen, självständig, humanistisk helhet.

Teoretiskt betyder detta, att vänstern måste skapa ett antagonistiskt, socialistiskt medvetande om verkligheten, om det som har varit, om det som är och om det som kan vara. I detta medvetande är den icke-institutionella marxismens dialektik och globala humanism ett nödvändigt inslag. På senare år har en sådan marxism i viss utsträckning lyckats bryta igenom det arktiska Sveriges intellektuella isolering, så några små ansatser finns redan att bygga vidare på. Marxismens metod och människosyn har en sådan konkret historisk förankring och en sådan integritet, att den möjliggör en nödvändig intellektuell ideologisk självständighet gentemot den borgerliga hegemonin. Men inställningen till marxismen bör inte bli någon skiljelinje inom den socialistiska vänstern; det finns ju också andra linjer för ett socialistiskt tänkande,

¹³ E. Dahlström, *Tjänstemännen, näringslivet och samhället* (Sthlm 1954) sid. 100f.

¹⁴ R. Persson, *Skilnader i referenssystem hos politiskt aktiva och politiskt icke-aktiva i socialdemokratiska arbetarekommuner* (Lund, Sociologiska institutionen, u.å., stencil) sid. 49ff.

¹⁵ Undersökningen är när detta skrivs ännu inte publicerad. Den har utförts vid Sociologiska institutionen i Lund av G. Bernhardsson, som lämnat uppgifterna till författarna.

Wigforss' utopistiskt tonade humanism t.ex. Och vad som är mera väsentligt: det nya hegemoniska medvetandet måste i sig uppta och till en stor syntes förena tidigare traditioner av kritiskt tänkande och strävanden till mänsklig frigörelse på alla områden, moraliska och kulturella likaväl som ekonomiska och politiska. Strävanden som aldrig kunde nå sin fullbordan på grund av kapitalismens stympning av människan och alla hennes idéer och allt hennes handlande.

Med en universell teori blir vänsterns politik universell. Den har uppgifter på samtliga fält av mänskliga relationer och kan inte inskränka sig till ekonomiska aspekter (eller, vilket varit ännu vanligare hittills till utrikes- och försvarsfrågor). En horisontell bredd och ett radikalt djup är dock inte tillräckligt. En helhetspolitik måste också ha en tidsdimension. Eftersom en fullständig samhällsomvandling naturligtvis inte 'är ett ögonblicks skapelse, kan helhetssynen bara fattas och uttryckas i en strategi. Vänstern behöver ett strategiskt tänkande och en politisk strategi för olika reformer i logisk och historisk-praktisk tidsföljd.

Praktiskt ska vi här peka på två näraliggande huvuduppgifter. Den ena gäller vänsterns egen praktik, den andra arbetarrörelsens i dess helhet. För att förhindra en återupprepning av den ideologiska söndervitringsprocessen i SAP:s senare ungdom och tidiga medelålder och för att undgå den fragmentisering och fysiska och moraliska utmattning, som drabbade den engelska vänstern efter labours kongress i Scarborough 1960, måste vänstern knytas samman till en målmedveten, teoretiskt, politiskt och kulturellt skolad kader i ett *socialistiskt centrum*. Det var SAP:s antiintellektuella karaktär, som möjliggjorde marxismens vulgarisering och lämnade partiet öppet för borgerlig ideologi. Vänstern måste därför utbilda en socialistisk intelligentsia, som kan bjuda hela den borgerliga hegemonin spetsen. Den viktiga lärdomen från England är att en isolerad, individuell aktivitet i partiorganisationerna med försummande av det långsiktiga teoretiska arbetet gör vänstern helt beroende av flyktiga dagskonjunkturer och värnlös vid en eventuell konflikt med partiledningen och i verkligheten oförmögen att stå emot apparatens långsamma kvävning av radikalismen. – Med ett socialistiskt centrum menar vi konkret en samlande tidskrift och andra periodica, ett välknutet nät av studiegrupper, konferenser och andra kontakter.

En socialistisk facklig och politisk praxis för arbetarrörelsen skulle allmänt kunna sammanfattas sålunda. Fackföreningsrörelsen kan inte bara inrikta sig på att tillgodose medlemmarnas defensiva, traditionellt fackliga intressen. Den kan inte låta sig bindas av den borgerliga uppfattningen att fackföreningarna bara är till för att tillvarata (de underordnade) löntagarnas särintressen, medan den lilla företagargruppen representerar den ekonomiska helheten, näringslivet. Fackföreningsrörelsen företräder majoriteten av både producenter och (indirekt) konsumenter. Därför måste den inrikta sig på helheten, på löntagarnas bestämmanderätt över sitt arbete och på deras kontroll av produktionen i sin egenskap av konsumenter. Dess mål kan inte i och för sig vara samarbete med arbetsgivarna utan inskränkande och avskaffande av dessas självtagna makt över produktion och konsumtion.

SAP måste utvecklas från att vara en beståndsdel i den borgerliga hegemonin till en kraft i fundamental opposition till den, från en valmaskin med förstamajtraditioner till en förening av sociala grupper för att skapa ett nytt, humanistiskt samhälle, frigjort från knapphetens och kapitalismens förkvävning av mänskliga behov och mänsklig frihet. Partiets dagliga politik måste vägledas av ett socialistiskt medvetande – framvuxet i en permanent, vital inre diskussion – som självt avgör vad som är 'praktiskt' och 'realistiskt' och inte överlåter den saken åt borgerliga politiker och journalister eller åt nedärvda omedvetna borgerliga fördomar.

Att åstadkomma denna nya praxis är ju en liten nätt uppgift, för att inte tala om den att med denna praxis skapa ett socialistiskt samhälle. Vi har en möjlighet, en möjlighet vi ska utnyttja, men om vi kan realisera den kan vi inte veta. I alla fall har vi kommit rätt långt, då vi har

skapat en teoretisk medvetenhet, en universell politik och en fast organisation för vänstern själv. På den grundvalen kan vi bygga vidare på andra strävanden för en radikalare praxis inom arbetarrörelsen. Det finns redan en spridd socialistisk övertygelse att artikulera och att ge målmedvetenhet i handling. I den nya center-vänstern inom SAP med Aftonbladet som främsta språkrör har socialisterna att vinna en allierad. Den är fortfarande fången i vissa i grunden borgerliga tankegångar, men är rätt frispråkig om t.ex. imperialism och jämlikhet, och den har en kulturradikal universalitet. – I och för sig är dock kulturradikalismen en borgerlig rörelse, vars reformkrav tänkes 'realiserade inom det existerande samhället och genom bestående institutioner'.¹⁶

En radikal praktik förutsätter en vitaliserad och demokratiserad organisation: ett avskaffande av den byråkratiska devalvering av medlemsbegreppet som kollektivanslutningen innebär, uppluckring av den ultraloyalistiska likriktning som utmärker större delen av den socialdemokratiska landsortspressen, tätare partikongresser, större möjligheter för partiet att ge partiledning, riksdags- och kommunalfullmäktige-grupp direkta direktiv, etablerande av principen om anställda funktionärers obrottsliga neutralitet vid åsiktsbrytningar bland medlemmarna, förbud för kumulation av vissa befattningar, t.ex. att funktionärer och andra yrkespolitiker innehar viktigare lokala och provinsiella styrelseposter, begränsning av omvalsmöjligheter o.s.v. Med bl.a. ST:s kritik av kollektivanslutningen, SSU:s förnyingskrav och den framgångsrika rådslagskampanjen finns ett begynnande underlag för en bred demokratiseringsoffensiv.

Det socialistiska medvetandet och den socialistiska praktiken utgör en definitiv brytning med den borgerliga hegemonin, men det innebär inte att vi socialister gör oss urarva tidigare progressiva strömningar. Tvärtom, ty endast i socialismen kan de fritt utvecklas.

¹⁶ J. F. Jensen, Kultur-radikalismen, i E. V. Jensen (red.), *Nyradikalismen* (Kbh 1965) sid. 41.

3. Hegemoni illustrerad. Tre folkhemiska exempel

I det föregående kapitlet har vi definierat hegemonibegreppet, och vi har speciellt studerat arbetarrörelsens och socialdemokratin förhållande till denna borgerliga makt. I detta tar vi upp tre olika yttringar av hegemonin. De är behandlade var för sig, och det finns också andra att ta upp, men de torde ändå tillsammans bilda ett mönster.

A. Nykonservatismen: avideologisering och trolöshet

Den nya konservatismen

Vi lever, om vi får tro den svenska avideologiseringens profet nr 1, Herbert Tingsten, i en tid då de metafysiskt draperade kolosser av värdesatser vi vant oss att kalla ideologier med ett brak har fallit ihop i manegens mitt, därför att domptörens kraft har förrunnit. Den domptör som bestod av brutalt offentliga sociala orättvisor och av obeslöjade och på båda sidor djupt kända klassmotsättningar. I vårt postkapitalistiska samhälle, denna välfärdens stamort på jorden, är motsättningarna numera lika utslätade som radiohusets svenskdialekt. Alla har vi gemensamma intressen. T.ex. av små löneökningar, för de rubbar inte den samhälls-ekonomiska balansen.

För att befästa illusionen om en harmonisk intressebalans mellan samhällets olika krafter och grupper har bl. a. idéerna om ideologiernas bortdöende och förvittrande som väsentliga och mäktiga drivkrafter i det sociala spelet tillkommit och vunnit burskap. Denna reflexion ger oss närmare anledning att se på ideologins – och avideologiseringens – sociala och politiska funktioner.

En ideologi är ett knippe satser som tillsammans utsäger något om samhället. Den säger något om hur det är – d.v.s. den är en *analys* av den givna situationen. Den säger också något om hur det bör vara – d.v.s. den är en *vision*. Denna vision kristalliseras kring vissa mål, som uttrycks i grundläggande, fundamentala mänskliga relationer – t.ex. jämlikhet och broderskap. För att förbinda analys och vision, för att förverkliga dessa avlägsna och idealiserade mål, brukar ideologier ange *medel* av två slag, av två ordningar i logisk bemärkelse, för att nå dessa. Det första slaget är vad som ofta, men felaktigt, kallas ideologiernas politiska mål; det är de politiska och ekonomiska reformer och förändringar man vill se genomförda. Det kan gälla allt från skattesänkning till förstatligande av den optiska industrin, från införande av dödsstraff till sänkning av giftermålsåldern. Reformerna av detta slag måste betraktas som medel i denna analys, därför att de ytterst sällan är självändamål – i dem ligger, och det må vara hur implicit som helst, en föreställning om att de skall leda till ett samhällstillstånd som sammanfaller med visionen. Medel av den andra typen, ordningen, är de som säger hur visionen skall genomföras, hur medlen av den första ordningen ska förverkligas. Det är de medel som ger spelets regler – skall förändringarna genomföras via evolution eller revolution, tvångsmässig lagstiftning eller avtal på frivillighetens grund?

Det grundläggande för en ideologi, det som kittar ihop dess enskilda delar till ett helt, är tolkningen av den verklighet vi lever i – analysen. Det är den som ger utgångspunkten för visionen, för den framtida omgestaltning av samhället man önskar. Det är den som ofta anvisar lämpliga medel – vissa politiska reformer ligger kanske s.a.s. i tiden. För att dra en analogi – som endast är en analogi! – är ideologin för gruppen, klassen, vad livsåskådningen och yrkesplanerna är för individen. Ideologin är det rationella uttrycket för en klass' medvetande – den organiserar till en helhet och en enhet de medvetandefragment som finns hos klassens medlemmar och ideologin blir på detta vis det organiska uttrycket för klassens intressen. Vi har skisserat vår uppfattning om ideologins roll som medvetandeskapande faktor

i kapitlet 'Makt och medvetande'. Vad vi här vill söka belysa är ideologiernas objektiva funktion i samhället, deras roll i den sociala processen.

Ideologins dynamiska roll

Många, inte minst de som är naturvetenskapligt skolade, uppfattar ideologier som fångelser för tanken. Vi låser oss på ett olyckligt vis för möjligheter genom att konsekvent hålla fast vid en fastslagen utvecklingslinje. Vi utestänger oss från möjligheten av inspirerade improvisationer. Eller ser man ideologier som ett dåligt 1800-talsskämt, som nattståndna korvstumpar i den politiska fraseologins visthus. Detta gäller både Lars Gyllensten och den engelsk-österrikiske vetenskapsteoretikern Karl Raimund Popper (vars specialité är fysikens filosofi). Denne skrev under kriget i stället för beredskapslyrik det inflytelserika arbetet *The Open Society and Its Enemies* (Det öppna samhället och dess fiender). Den krigsinsats en filosof kan göra, säger Popper, är att kritisera dålig filosofi. Popper ville visa att den dåliga filosofi, hegelianismen, som Popper ansåg vara skuld till Tysklands slemma politik under nazitiden, verkligen var dålig filosofi. Bokens främsta angreppsmål är emellertid marxismen, d.v.s. socialismen. Som insats i den nu närmast permanenta och epidemiska kritiken av ideologierna har Poppers demonstrationer och kritiska metod ett visst intresse. Börjar man med orimliga utgångspunkter och glider slutgiltigt i resonemang och begrepp är det väl märkligt om man inte skulle lyckas att tvåla till den stackars marxismen riktigt duktigt. (Tekniken är ett vanligt – borgerligt – trick – vi hänvisar till dissekeringen av herr Eric Rhenmans tankemödor.)

Vi sade att ideologin bland annat och kanske främst ger oss en tolkning av hur den verklighet vi lever i är beskaffad. Men denna tolkning, detta medvetande som tolkningen ger uttryck för, är inte bara något passivt – den är ett aktivt, formade element i den sociala processen. Ideologin är inte bara ett rum och ett fängelse för tanken – den är också ett väsentligt element i den sociala situation, som är utgångspunkten för morgondagens samhälle.

I en naturvetenskaplig modell, säg en atomfysisk, kan inte den mänskliga uppfattningen, medvetandet, bli en verkande orsak hur man än anstränger sig; mänskliga förhoppningar och atomklyvningar är helt inkommensurabla. Den naturvetenskapligt skolade synes ha lätt för att betrakta historien och de sociala processerna över huvud taget som något i grunden jämförbart med fysikaliska förlopp. Än en gång tanken på historiens obeveklighet, men nu styrd av de tekniska innovationerna. I realiteten är detta ett ännu mera historicistiskt och deterministiskt synsätt än det som en förstenad propagandamarxism kan uppvisa.

Ideologiernas potentiella roll framträder klarare om vi analyserar dem i anknytning till ett sociologiskt begrepp som använts för att förklara vissa förändringsfenomen av t.ex. djävuls-cirkelns typ. Det gäller det av Merton introducerade begreppet *self-fulfilling prophecy* – den självuppfyllande profetian.¹ Vi beskriver denna mekanism med samma exempel som Merton själv använder. Givet: en bank i USA under depressionsåren. Banken har klarat sig bra, den har en solid uppbyggnad. Banken som princip bygger på ett förhållande av förtroende mellan insättare-bankledning-låntagare och på att inte alla insättare tar ut sina pengar på samma gång – en stor del av utlåningarna är låsta i långsiktiga projekt, som inte kan avvecklas på en gång. Banken fungerar alltså väl så länge förtroendet är orubbat, så länge den löpande insättningen och utlåningen ungefär balanserar varandra. Men så en dag sprider sig ryktet bland bankens insättare att banken håller på att krascha, att konkursen är nära förestående. Alla försöker att rädda så mycket som möjligt av sina tillgångar – och gör det genom att ta ut sina insatta medel så snart som möjligt. Detta handlingssätt från insättarnas sida är just det som bringar banken på fall, som försätter den i konkurs. Den uppfattning som ligger till grund för spararnas handlande är alltså ett betydelsefullt element när det gäller att åvågbringa den

¹ R. Merton, *Social Theory and Social Structure* (Glencoe, Ill., 1957), ss. 421-436.

situation som de fruktade. Deras *uppfattning* om verkligheten bidrar aktivt till att forma verkligheten efter denna. D.v.s. deras uppfattning, deras medvetande, var en dynamisk faktor i processen.

Vi kommer i avsnittet om rättskipningen att visa hur väsentligt det kan vara att uppfatta den sociala verkligheten som ett nät av tillitsförhållanden. I ett samhälle där denna situation råder blir informationen, medvetandets grundval, en central uppgift. Masskommunikationernas karaktär av instrument för bourgeoisins hegemoni blir ännu betydelsefullare då informationen, uppfattningen om verkligheten, blir ett väsentligt inslag i den sociala dynamiken – om samhällets institutioner har karaktären av självuppfyllande profetior. Det är alltså inte bara en bankkrasch i depressionens USA som kan analyseras med hjälp av den självuppfyllande profetian – det gäller flertalet sociala förändringsprocesser.

Hur hett en meteorolog än längtar efter solsken på sin semester kan hans kunskaper och tolkningar av väderleken inte påverka den. Men en grupp, en klass', aktiva medvetande, deras ideologi, kan bidra till att göra den önskade förändringen till verklighet. Det är just detta särdrag i de sociala och historiska processerna, jämfört med kemiska och fysikaliska, som gör ideologierna till så väsentliga redskap i den politiska kampen mellan olika samhällsgrupper.

Detta synsätt kan tyckas ha likheter t.ex. med Sorels uppfattning om ideologin som myt. Även Sorel såg otvivelaktigt ideologin som en verkande kraft i det sociala spelet, men den ideologi han förespråkade var något utanför människorna, något som de måste fås att tro på. Men den ideologi vi har haft i sinnet i detta avsnitt har varit en ideotyp av en ideologi av hegemonisk karaktär. En ideologi kan aldrig bli ett organiskt uttryck för en klass' medvetande om den är en främmande trosföreställning. För att nå detta måste ideologin i sig förena de krav som klassens medlemmar har. Men om den endast adderar de enkla, kortsiktiga krav som ligger i klassens intresse blir resultatet en korporativ ideologi av samma bedrövliga typ som vi påvisade i kapitlet 'Makt och medvetande'. I stället måste denna ideologi både uttrycka klassmedlemmarnas konkreta krav och förena dessa och deras diffusa medvetande på ett högre plan – den måste övervinna och omsätta de olika medlemmarnas ibland motstridiga krav i en organisk enhet på högre nivå. Endast en ideologi med dessa karakteristika kan tillfullo spela den dynamiska roll som den sociala strukturen ger möjlighet till, bara den kan helt utnyttja de sociala processernas karaktär av självuppfyllande profetior.

Avideologiseringens funktioner

Med den dynamiska funktion för ideologin som vi skisserat blir denna viktigast för de sociala grupper som är i opposition till det rådande systemet, till den givna samhällsstrukturen. I kapitalistiska västerländska industrisamhällen blir ideologin viktigast för arbetarklassen, d.v.s. den för samhällsstrukturen farligaste ideologin blir socialismen – i all synnerhet en socialism med hegemoniska anspråk. Den farligaste ideologin är uttrycket för medvetandet hos den klass vars fundamentala intressen förnekas av det rådande samhället – i större delen av världen är denna klass bönderna; vår analys gäller främst Skandinavien, och därmed arbetarklassen. Den givna samhällsstrukturen och dess försvarare har många olika möjligheter att avspisa en socialistisk ideologi. Man kan peka på det orimliga, utopiska och frihetsförkvävande i den – något som är möjligt just tack vare det hegemoniska klimatet i samhället. Makten över opinionsinstrumenten används för att strukturera medvetandet i s.a.s. rätt riktning. Typfall: Västtyskland och USA. Men man kan också hävda att det är smått löjligt att tala om ideologier. Vi har ju i grunden gemensamma intressen och vi har en solid värdegemenskap – ideologierna är endast de professionella politikernas konstgjorda andning av döende politiska motsättningar.

Talet om ett avideologiserat samhälle (analogi: avlusat) börjar på allvar samtidigt med att samlingsregeringen förvandlas till en rent socialdemokratisk efter andra världskrigets slut.

Talet om avideologiseringen riktar sig mot den ideologi som vill en grundlig förändring av vårt samhälles struktur – socialismen. När det gäller Herbert Tingsten, ideologiernas självutnämnde dödgrävare, är det mycket markant att det förhåller sig på det viset. Hans övergång från socialdemokrati till folkparti var synkroniserat med hans ihållande predikningar om ideologiernas meningslöshet, med hans gallsprängda attacker mot socialdemokratin och socialismen. Det kan förefalla paradoxalt och självmotsägande att tala om avideologiseringens obönhörliga automatik samtidigt som man driver ideologiskt färgad och motiverad kampanj mot en regerande socialdemokrati och en wigforssk socialism. Men för en begåvad motståndare till socialismen är detta den bästa taktiken – att tvinga en ideologiskt osäker och osjälvständig, dessutom korporativt präglad, socialdemokrati på defensiven genom att ifrågasätta själva den ideologiska principen. Det pragmatiska draget i den socialdemokratiska politiken och betoningen av pragmatikens värde lämnade fältet öppet. (När svenska politiker och arbetsmarknadsrepresentanter talar på engelska är just 'pragmatism' ett favorituttryck.)

Vad Tingsten i stället hävdar är en diffus intressegemenskap. Den politiskt adekvata konsekvensen av detta synsätt är den ständiga samlingsregeringen – en konkretisering och personifiering av intressegemenskapen. Fullt följdriktigt är detta vad Tingsten har kämpat för. En permanent samlingsregerings konsekvenser för ett socialistiskt parti behöver vi inte närmare behandla här – erfarenheterna av det österrikiska *Proporz*-systemet är tillräckligt avskräckande. Samlingsregeringen är ur socialistisk och demokratisk synpunkt en steril utväg, en hopplös återvändsgränd ur det demokratiskt-parlamentariska systemet. Det myglande, den skråanda och den tystade opposition som det kommunala samregerandet oftast får till konsekvens är ett memento.

Samregerande leder i praktiken till att upplösa och trivialisera de politiska motsättningarna. Det utbyter ett regerande, ett aktivt styrande av den politiska processen, till ett passivt förvaltande. Men det bidrar också till att placera politiken på en annorlunda nivå – det att ge den en dominerande roll som uttryck för en enhetlig folkvilja, att symbolisera den totala intressegemenskapen. Det ger politiken en mera total prägel – den uppfattas endimensionellt, som en enhetligt verkande kraft. Denna uppfattning av politiken – och därmed av statsmaktens roll – är nära besläktad med de olika totalitära scheman som finns. I själva verket är en eller annan form av totalitarism den logiska konsekvensen av en fullt genomförd avideologisering, av ett tillstånd utan medvetna ideologier.

Detta är det ur vårt teoretiska perspektiv väsentliga i talet om avideologisering, nämligen att den strävar efter att göra ideologin omedveten. Ett tillstånd av förvaltning, en avsaknad av ideologier, gör acceptandet av den givna samhällsstrukturen 'naturlig', 'självklar'. Utgångspunkterna och målet för det politiska handlandet, premisserna och visionen, blir omedvetna, tagna som givna och därför lättare accepterade. Striderna i politiken kommer allt mer att röra skenproblem – förvaltningsskandaler etc. Intåget i det borgerliga samhällets tusenårsrike har börjat.

Men enligt vårt sätt att se är det inte möjligt att i ett kapitalistiskt samhälle tänka sig en sådan utjämning av de fundamentala motsättningarna (alienationen!) som Tingsten förutsätter. Däremot är hans teorier – eller snarare acceptandet av hans teorier – farliga som element i en självuppfyllande profetia.

Bakgrunden till 'avideologiseringen': politikens reifikation och samhällets sekularisering

Tingstens tal om avideologisering svävar naturligtvis inte helt i luften. Det har sin bakgrund i mycket grundläggande och mycket genomgripande förändringar som vårt samhälle har genomgått under det senaste århundradet. Det gäller främst förändringen i de breda lagrens

materiella villkor, som gör att skillnaderna i levnadsstandard, i möjligheterna att förverkliga sitt liv, blivit mindre allvarliga och mindre påtagliga. Men det som ligger bakom Tingstens teorier mera direkt är att han förmodligen har observerat och extrapolerat vissa tendenser i tiden in absurdum och på detta vis nått sitt konfliktfria förvaltarsamhälle.

Det är främst två skeenden som kan ge underlag för tal om ideologiernas bortdöende: *reifikationen* av politiken och den allmänna *sekulariseringen*.

Politiken som institution har alltmer avlägsnat sig från idén om att vara folkets representativa organ, att konkretisera de sociala motsättningarna och grupperna. Politiken har alltmer blivit en autonom samhällsinstitution – den institution som handhar makten. Politiken har blivit en karriär som alla andra; visserligen med större risker för individen men också med större möjligheter. Vi har fått en öppen betoning av politiken som karriärväg, som ytterligare en kanal för den sociala rörligheten.

Jämsides med denna tendens går en annan, nämligen att politikens institutioner reifieras – de blir objekt som lösgörs ur den sociala verkligheten, som får ett värde i sig, som värderas men som inte kan diskuteras. Deras existens som fria objekt återverkar naturligtvis på den sociala och politiska verkligheten.

I Sverige gäller detta främst demokratin, som begrepp och som praxis, men också parlamentarismen. Det räcker enligt många inte med att det finns möjlighet att utkräva parlamentariskt ansvar vid val – för att demokratin och parlamentarismen skall fungera måste det ske växling vid makten, rotation på taburetterna, oberoende av om detta personbyte medför idéskifte. Principen tillmäts större vikt än det som kan utträttas med hjälp av den. Att acceptera denna reifikation, som ofta tas till intäkt för att hävda konservativa intressen, borde vara omöjligt för socialister.

Men det är inte denna aspekt av politikens reifikation som är väsentligast. Det mest påtagliga är att politiken alltmer kommit att uppfattas som en vara – som vartannat år utbjudes till försäljning på valmarknaden, som marknadsförs enligt samma principer som hårschampo och byxgördlar. Det gäller att skapa en bild av respektive parti, en 'image' för att tala reklam-språk, som appellerar till köparen/väljaren. En strömlinjeformad marknadsföring av varan/politiken förutsätter effektivitet både i detaljistledet och i det allmänna säljstödet. I det senare är det partiernas radio- och främst TV-presentation av program och ledare som är av betydelse. Även om situationen inte i Sverige, ännu i alla fall, är lika makaber som t.ex. i USA, England och Västtyskland, där valstriden fås att se ut som ett val mellan tillrättalagda personligheter, är vi på god väg. Politikerna måste vara TV-mässiga – kan Olof Palme övervinna det handikapp som hans oljigt sneda leende antas vara? Richard Nixon kanske förlorade presidentvalet i USA år 1960, därför att han i en del debatter hade för mörk skäggbotten (såg ut som en listig hollywoodbov) och var alltför fanatiskt hållögd.

Liksom varje realisation med självaktning har 'bottenpriser' och är 'århundradets toppenerbjudande' tar varje politiker numera upp de handikappade och u-landsslantens på sin diverselista. Det är ju säljande...

Det har hänt mycket mellan konventikelplakatets avskaffande och debatten kring 'Kärlek 1, 2, 3', etc. Kritiken av auktoritära normer är allmänt godtagen, kyrkans makt över sinnena enormt försvagad jämfört med 1865. Vi lever i en tid med relativistiska grundsatser, med krav på att föreställningar som står i strid med verkligheten ska omprövas – inte blint tros. Kritiken och relativismen har också fått konsekvenser för ideologierna. Har man pekat på uppenbara orimligheter i len ideologi är det lätt hänt att förkasta hela bakverket – och alla andra ideologier också. Vi har lättare att stå ut med ingenjören, den praktiske fixaren, än med profeten, och därför lättare att godta de små reformernas väg än den omvälvande revolutionens. Men det

förakt för alla planer, för all systematisk värdeprioritering, som lätt blir följden för den skeptiskt nyfärlste, mynnar gärna ut i en futtig empiricism, i ett mjäkigt godtagande av en till synes obeveklig utveckling. När ideologier ofta förknippats med steril dogmatism, som skett t.ex. med marxismen både i dess stalinistiska och i dess kautskyanska (Höglund) variant, har de själva reifierats, blivit objekt i sig. Misstron mot ideologier i denna form behöver dock inte tolkas som en misstro mot en hegemonisk och dynamisk ideologi, som är fast rotad i, men som ändå står i ett dialektiskt förhållande till verkligheten.

Den totalitära Tingsten

Sedan den franska revolutionen har vi upplevt flera olika varianter av totalitär politik och av totalitära samhällen. Som typfall och som de för genren mest karakteristiska ser vi den franska revolutionens jakobiner (Robespierre), den europeiska mellankrigsfascismen (Mussolini) och den stalinistiska kommunismen (Stalin). Dessa tre typer skiljer sig markant åt i de flesta centrala frågor – i inställningen till äganderätten av produktionsmedlen, till religionen, partiet, etc. Men det gemensamma för alla tre formerna är vad som finns kvar om vi skalar bort det tidsbestämda och tidspräglade från dem – vi får den totalitära kvintessensen. Det för ett totalitärt samhälle konstituerande är uppfattningen att samhället skall vara politiskt endimensionellt – en snäv politisk ideologi skall vara allenarådande och det gäller till varje pris att bevara denna politiska enhetlighet. Riktningar som avviker från det fastslagna mönstret förklaras som stridande mot systemet, som oacceptabla, subversiva, och de tvingas till underkastelse. Det är på denna punkt som tvångsmedlen, terrorn och de politiska förföljelserna, sätter in. De används för att bevara enhetligheten, för att skydda den dominerande ideologin för ovälkommen konkurrens.

Graden av totalitarism, liksom intensiteten, varierar. Ett trosvisst predikande av den härskande ideologin är inte en nödvändig förutsättning för att vi ska betrakta ett samhälle som totalitärt. Ett minst lika gott kännetecken kan vara att det inte pratas ideologi och politik alls. I själva verket är det senare ett stadium som de flesta totalitära samhällen kommer till förr eller senare. Och vem har sagt att öststaterna är mindre totalitära i vår mening i sin förvaltande rutin än de var i sin aggressiva etablering? Kravet på politisk enhetlighet är starkt även om parollen nu lyder: 'Den som inte är mot oss, är med oss' i stället för tvärt om. Ofta ser man i Västern denna utveckling som ett steg i antitotalitär riktning – bara för att det börjar likna den i många avseenden totalitära politiska praxis man själv har.

Det är med denna utgångspunkt ofta svårt att säga om det föreligger en totalitär situation med alla reella politiska alternativ eliminerade eller det bara är ett utomordentligt gott samarbete mellan olika partier och grupper. Är situationen i USA, med dess presidentväljarorganisationer i stället för partier i europeisk stil, totalitär i vår mening? Med tanke på att partierna främst skiljer sig i sin sociala rekrytering kan svaret i varje fall inte bli entydigt. Var det sovjetiska kommunistpartiet under t.ex. mitten av tjugotalet ett totalitärt parti? Det fanns ju förhållandevis öppna fraktionstrider (falangerna kring Bukharin, Stalin och Trotskij) om principiella frågor av stor vikt – ekonomins uppbyggnad, jordbrukets kollektivisering etc. Men det var totalitärt i vår mening genom att det krävde att alternativen inte skulle uppfattas som alternativ, utan bara som varianter inom samma ram; d.v.s. det var i grunden inte uttryck för en pluralistisk syn. Stalins segrande linje fick också till slut samma fysiskt ödesdigra konsekvenser för trotskister och bukharinister som Robespierres för girondisterna.

Tingstens tal om samregeringens önskvärdhet och de reella motsättningarnas bortdöende har otvivelaktigt stora strukturella likheter med denna klassiska totalitarism. Tingsten betraktar grupper som inte accepterar hans uppfattning om den liberal-demokratiska värdegemenskapen som grupper som vi inte ska ta någon hänsyn till. De, t.ex. kommunister och socialister, är ju då inte längre demokrater – d.v.s. genom ett billigt definitionstrick kan vi helt nonchalera

dem. Även om han inte i likhet med Robespierre och Stalin förespråkade en fysisk likvidering av dem han inte accepterat som demokratiskt renrasiga, beror detta mera på tidsmiljö och på de svenska traditionerna på politikens område än på den inneboende logiken i hans totalitära uppfattning. Tingstens paranoida socialistskräck under fyrtio talet, liksom hans morbida mccarthyism under början och mitten av femtioalet bär tydligt syn för sägen.

När det gäller Herbert Tingsten måste hans aktioner för samlingsregering – för den en-dimensionella politiken – och hans värdering av ideologiernas roll ses som led i ett totalitärt sammanhang. En permanent samlingsregering blir med nödvändighet en konservativ och försiktig regering – den kommer inte att fatta beslut som kan orsaka strider inom koalitionen. Resultatet blir ett futtigt och principlöst förvaltande av den givna samhällsstrukturen – en slags politikens låt-gå-metod. Premisserna för handlandet förblir omotiverade och oredovisade och de dominerande krafterna i samhället får mycket lättare att hålla sin ställning intakt när de kan spela på mera dolda, omedvetna önskningsar.

Den svenska situationen och miljön har givit Tingstens totalitarism en förhållandevis godartad form. Det framträder också i att Tingsten kan tänka sig en öppen och förutsättningslös debatt i maktpolitiskt perifera ämnen. Inriktningen av debatten på fält som Gud och religionen, monarki–republik, Thomas Manns etik, visar detta. Men så länge som debatten om dessa företeelser inte sätts in i ett större perspektiv är den hopplöst begränsad. Även om det hos Tingsten med sin Dostojevskijfixering finns större djup än t.ex. i Hedenius ytliga kåserier, visar hans insatser på den fundamentala begränsning som en kulturradikalism av borgerligt snitt alltid lider av. Den har i grunden accepterat det givna samhällets förutsättningar, dess struktur, och debatten inriktas på de skämda fläckarna. Men den konstitutiva ruttenheten kommer man inte åt på det viset. Göran Palm har frågat sig om vi kan förstå det samhälle vi lever i och den moral vi har utan kunskap om ekonomi, om våra exportvinster, om våra utländska investeringar. Vad vi behöver är en kulturradikalism värd namnet – en radikalism som vågar gå till roten och ifrågasätta hela samhällsstrukturen. Så länge kulturradikalismen är av denna borgerligt inkrökta, för att inte säga inkapsulära prägel, kommer den att verka som ett integrativt element för den borgerliga maktställningen. Vi får en debatt där vi kan diskutera de olika element som borde ingå i en ideologi med hegemoniska anspråk – men varje element för sig, utan samband med de övriga. Vi får ett fragmentiserat medvetande – men vi kommer inte att få den samlande ram som förenar fragmenten till ett helt, som gör medvetandet till en verkande kraft.

Trolösheten

Det karakteristiska för en ideologi är, som vi skisserade i inledningen till detta kapitel, att den förbinder de ingående elementen – analysen, visionen, medlen och taktiken – till ett helt. Ideologins uppfattning om verkligheten hänger organiskt samman med dess betonande av vissa värden – prioriteringen av vissa kvalitéer hos mänskliga relationer och av vissa relationer – och med de politiska och taktiska medel som skall bidra till att förverkliga dessa värden. När ett samhälle är totalitärt kan man inte diskutera skilda ideologier – se t.ex. den fanatiska renlärigheten i nyetablerade fascistiska och kommunistiska diktaturer. I Sverige är situationen helt annorlunda men på något vis densamma. Vi får givetvis diskutera och presentera ideologier av en mer organisk typ, men det sker till priset av att betraktas som löjliga romantiker. I stället har Sverige begåvats med en intellektuell debatt där de politiska medlen diskuteras för sig och de grundläggande värderingarna för sig. Boskillnaden mellan de båda är närmast total. Till en del kan den svenska debattens inriktning på kulturella och moraliska frågor i snäv mening förklaras genom den dominans som Dagens Nyheter har och av de särdrag som finns i den borgerliga kulturradikalismen. Men det beror också på att de intellektuella som på senare år har dominerat debatten (de intellektuella, ej den ungliberala

skocken!) något ensidigt inriktat sig på vad vi kallar ideologiernas mål, deras yttersta värden. Vi tänker här på trolöshetsdebatten.

Trolöshetsdebattens initiatör och intellektuelle fader är Lars Gyllensten, det svenska femtiotalets förmodligen främste och skarpsinnigaste författare. Gyllenstens senare författarskap (från 'Senatorn', via 'Sokrates död' till 'Nihilistiskt credo') är bland annat ett försök att demonstrera en livshållning. En livshållning som inte tar sitt bedrägliga fäste i tankescheman, i idealistiska föreställningar, utan som är uttryck för en skeptisk, reflekterande men omedelbar människa. Den mest extrema polemiska effekten når Gyllensten i boken om 'Sokrates död'. Myten om Sokrates är en av de fundamentala och mest karakteristiska för den västerländska kulturtraditionen. Vi möter den fria anden som stolt men okuvad mottar sitt orättmätiga straff och som håller på den intellektuella klarsynen gentemot den politiska småskurenheten. För Gyllensten är det inte Sokrates själv utan hustrun Xantippa och dottern Aspasia som är huvudpersoner. Sokrates framställs som en fåfång man som tar sitt gift, i stället för att begagna de goda möjligheter som finns att fly, bara för att jävlar med åklagaren. Han är vidskeplig; han ger sista dagen sin hustru Xantippa en brödsкултур av sig själv att grävas ned i jorden – ett inslag i en primitiv rit. För sitt intellektuella gaggande försitter Sokrates sina plikter som familjeförsörjare, som far och som make. Vi möter i stället för Sokrates intellektuella själv-upptagenhet idealet om en större respekt för det 'lilla livet' och det lilla livets människor. En mindre fixering vid idéernas och idealens värld, hellre en närhet till det sinnliga livet än till abstrakta idéer.

Den gyllenstenska misstron mot en idébundenhet, mot ett sterilt tuggande av dogmer, är något som också kommit att karakterisera vår senaste litterära intelligentsia. En öppen, trolös attityd till livet. För Gyllensten verkar detta avståndstagande från etablerade ideologier och institutioner att vara en aspekt av hans författarattityd. Författarrollen kräver oberoende och inte ett formellt engagemang. Denna Gyllenstens yrkesattityd har stora likheter med Jan Myrdals. Båda drar sig i yttre mening ifrån världens vimmel, båda vill vara oberoende av lojaliteter, vill ha möjlighet att kyligt och observerande betrakta den utifrån. Båda vill nå och uppehålla en kritisk distans. Men skillnaderna i politiskt och socialt engagemang mellan Myrdal och Gyllensten är avsevärda; den gyllenstenska arbetsmetoden behöver alltså inte leda till gyllenstenska konsekvenser.

Sextiotalets författargeneration konfronterades snabbt med kravet på *engagemang*. Revolten och avståndstagandet till den tidigare generationen – det idylliserande femtiotalet – kom att präglas av dennas attityder och utgångspunkter. En negation som försöker lösa en given motsättning endast genom ett enkelt och okomplicerat acceptande av vissa element i den givna tesen kan inte föra upp och upplösa motsättningen på en högre nivå – i stället för syntes får vi en regressiv sammanblandning. Den romantiska reträtt till valfiskens trygga buk, som var femtiotalets signum, har också satt sina spår hos de nya litteratörerna. Trolösheten blev för många ett instrument för flykten inåt och bakåt, en mekanism för den inre exilen.

Det finns hos Gyllensten och trolöshetsdebattörerna många paralleller mellan kärlekens privata och politikens offentliga värld. Det är inte bara fråga om en yttlig analogi eller om ett raffinerat bildspråk som t.ex. i 'Senatorn':

Handen hade stiftat ett intimt förhållande med hennes kropp, men den var också blyg och rädd för att stötas bort och förkastas ... Handen var som en ambassadör emellan de två – en ambassadör med ömtåliga uppdrag, i ett ärende så skyggt och fordrande att sändebudet när som helst måste kunna förnekas och förskjutas om dess uppdrag misslyckades.²

² L. Gyllensten, *Senatorn* (Stockholm 1965), sid. 78.

Man har velat transponera den ökade frihet mellan människor som blivit resultatet på det privata, individuella planet av välfärden, av standardstegringen, av de friare moralbegreppen, till det politiska planet. Kanske inte till att gälla partiers och staters förhållande till varandra, men det politiska engagemanget, den politiska uppfattningen. Denna sammansmältning och växelverkan mellan synen på kärleken och politiken har främst omsatts i praktisk politik av ungliberalerna. Resultaten är ännu så länge trevande men tendensen är av stor vikt och måste nog observeras.

Den trolöshet som på det rent individuella planet förefaller kunna ge friare relationer mellan människor till resultat kommer i praktiken att leda till att människor fjärmars alltmer från varandra, till en än fullständigare alienation. Ty trolösheten är också och inte minst en trolöshet mot den ideologi som strävar efter att omvandla samhället, som vill undanröja alienationens rötter, socialismen. Summan av alla trolösheter blir lika med noll. Vi skall vara trolösa mot den givna samhällsstrukturen men vi skall vara det i minst lika hög grad mot de ideologier och synsätt som binder och hindrar våra möjligheter att pröva oss fram på de infinitesimala reformernas väg. De hindrar våra möjligheter att förverkliga oss själva, begränsar de roller vi annars haft möjlighet att spela/vara. Men är det rimligt att tala om rollförverkligande etc. inom en institutionell ram – det borgerliga samhället – som så kraftigt inskränker mänskligt fundamentala utvecklingsmöjligheter?

Trolöshetens attityd blir statisk. Den har en skeptisk, ibland nihilistisk, men lik förbannat statisk prägel. Och det är på denna punkt som den allvarligaste invändningen mot trolösheten som ideal måste komma, åtminstone från socialistiska filistrar. En trolöshet som i bästa fall riktar sig lika mycket mot det bestående samhället som mot de ideologier som strävar att omvandla det, får en konservativ grundton. Den hamnar i samma återvändsgränd som hela den borgerliga kulturradikalismen.

Den ökade friheten i de personliga relationerna som var grundvalen för trolöshetsfilosofin har åstadkommit genom att varje individs direkta ansvarsräjong har krympts ihop. I stället har samhällets – statens, kommunens, försäkringskassans – i motsvarande grad ökat. För inte så länge sedan hade barnen att rent fysiskt försörja sina föräldrar – nu har samhället övertagit detta ansvar med hjälp av pensionerna. En mängd av livets praktiska detaljer och orosämnen har övertagits av samhället. Ingen utom den stockkonservative kan beklaga en sådan utveckling.

Den nya utlevelsen, den nya trolösheten, den nya icke tvångsmässiga förtroligheten i mänskliga relationer vilar alltså i det samhälleliga systemets trygga famn. Vi bör också, säger Armas Lappalainen, 60-talets popfilosof, överlåta än mer makt och än mer ansvar åt systemet för att tillfullo kunna utnyttja de möjligheter som vår välfärdssituation ger individens upplevelsemöjligheter.³ Lappalainen säger inget om hur detta mäktiga system skall skötas eller hur det skall kontrolleras. Tyvärr är vi inte så cybernetiskt avancerade att vi kan överlåta det hela åt en datacentral...

Det är ingen tillfällighet att det är på det viset. Hos Gyllensten, hos Lappalainen, hos flertalet trolöshetsdebattörer finns en uppfattning om politiken och politikens roll som har strukturella likheter med gammal god totalitarism. Politik är något smått mystiskt, det saknar egentlig förankring i den normala livsmiljön. Det är i högsta grad en reifierad institution. Lappalainen

³ A. Lappalainen, säger i *Det barnsliga livet* i DN 17/6 1964 bl.a. följande: 'Makt över individen kan överlåtas åt ett system, om systemet är gott och då kallas det inte längre makt utan lag. Lagen bestäms av folkets representanter, och de "makthavande" skall ingenting annat vara än systemets ivriga och ödmjuka tjänare, deras "makt" skall bestå i deras skyldighet att förvalta systemet och deras "ansvar" vara ett ansvar för att de tolkar paragraferna rätt. I Sverige kan ännu avsevärda mängder makt överlåtas åt systemet.'

förslag om en obligatorisk politikereexamen⁴ – vad är det annat än Alkibiades' uppfostran i modern tappning?

Avideologisering och trolöshetsattityd – vilka två element skulle bättre passa in i en defensiv nykonservatism? Denna anspråkslösa ideologikritik visar oss på vad som för en radikal socialistisk vänster måste vara en central uppgift, om vi ska kunna möta denna nykonservatism med något hopp om att vinna kampen. Vi måste satsa på en total kritik av hela det borgerliga tänkandet – utilitarismen, Hedenius, SAPretoriken i nutida valmanifest. Det skulle kort sagt behövas en socialistisk monsun för att kunna ändra det hegemoniska klimatet i samhället.

Vind, var är du?

B. Rätten som instrument för borgerlig maktutövning

Varför har vi valt just rätten – lagstiftningen och rättsskipningen – för att illustrera hegemonibegreppet? Den främsta orsaken är att rätten som samhällsinstitution kännetecknas av särdrag som gör den speciellt lämpad för en analys i de termer vi introducerat i föregående kapitel. Vi ska främst inrikta oss på fyra olika drag som var för sig och tillsammans ger rätten en unik position som en härskande klass' hegemoniska instrument. Det är *rättens metafysiska karaktär, det är rättens roll som värdeprioriterare, det är rätten som instrument för social kontroll, och det är rätten som social inkarnation av likhets känslan.*

Denna analys är speciellt viktig för oss svenska socialister. Vi lever i ett land där den socialistiska tradition som finns ända från början accepterade (det parlamentariska) spelets regler. Den strävade efter att genomföra de förändringar av samhället som den ansåg nödvändiga genom ett tålmodigt lagstiftningsarbete, genom att utnyttja det givna samhällets kontroll- och tvångsinstrument inifrån. Man insåg klart(?) denna metods taktiska fördelar på lång sikt – som var fördelar, om man lyckades. Men man tycks ha negligerat de utomordentligt starka krafter som arbetar mot ett sådant politiskt medvetet användande av lagstiftningen. Eftersom det främst är de senare vi ska behandla här bör vi nu understryka att denna metod att omvandla samhället – denna politiska strategi – om den lyckas, på ett effektivt sätt lierar motståndargrupperna med den nya ordningen, med det nya samhället. Det har sin grund inte minst i bourgeoisins hållning och respekt inför ett samhälles lagar. Detta kombinerat med en viss nationalism kan få även solida borgare att försvara också avancerad socialpolitisk lagstiftning utomlands – trots att de bekämpat dess införande. Går lagstiftningen – samhällsförändringen – sakta, försiktigt och smygande fram – en decenniernas salamtaktik – kommer inte heller de borgerliga gruppernas frustration och politiska hemlöshet att ackumuleras till en mer eller mindre fascistisk reaktion.

Underförstått i vår framställning ligger antagandet att det inte existerar någon egentlig klyfta mellan den formella lagstiftningen i samhället (civil- och straffrätten), administrativa förordningar och övriga ej lagfästa normer i samhället när det gäller deras karaktär av normer.⁵ För alla dessa normer gäller att om de bryts följs de av någon form av sanktion; en del av formella straff (böter och fängelse), andra av administrativa ingripanden (t.ex. körkortindragning), ytterligare andra endast av socialt fördömande (grannskvaller, namnet i tidningen). Den ur vår synpunkt väsentliga skillnaden mellan lagstiftning och mera informella normer är att lagstiftningen ofta har till syfte att förändra det rådande normsystemet och att det bakom lagstiftningen står sanktionsmekanismer. Dessa straffar beteenden som inte 'är i överensstämmelse med de nya lagarna fastän de kanske än så länge är i överensstämmelse med de allmänna, icke lagbundna normerna (rattfyllerilagstiftningen i Sverige är ett exempel; planerna på en i Eng-

⁴ A. Lappalainen, *Om friheten* (Stockholm 1965), ss. 53-60.

⁵ Se t.ex. E. Ehrlich, *Grundlegung der Soziologie des Rechts* (München 1913).

land är ett ännu bättre). Kontrollen över samhällets straffmekanismer har de politiska makthavarna.

Rättens (och juridikens) metafysiska karaktär

Det är ingen tillfällighet att de domare vi kan se i Perry Mason och andra anglosaxiska rättsfallsserier har en aura av myt och magi, hokus pokus, kring sig. Det rituella draget i rättskipningen är gammalt och starkt. Sambandet mellan att offra människor för att blidka gudarna och för att straffa några stackars satar för att de brutit mot stammens regler är inte tillkommet på en slump. Rätt, myt, magi, makt och religion har varit intimt förbundna med varandra.

Men juridikens väsentligaste likhet med teologin är inte historisk. Både juridiken och teologin – rätten och religionen – har sin yttersta grund i satser av mycket allmän, mycket vag, men ytterst fundamental karaktär. För religionen rör det förhållandet till det okända i vår (mentala) miljö – eller om man så vill, dialogen med överjaget. För rätten gäller det att vara ett svar på det *hobbessianska dilemman* – hur människorna ska tukta sitt gemensamhetsliv för att det inte ska bli kaos och katastrof, utan ordning och reda. Ett kärnproblem för rätten kommer att vara hur människor ska förmås att lyda lagar och förordningar; d.v.s. motiven för en laglydig levnad. Ett av straffrättens kärnbegrepp – allmänpreventionen (som säger att en bör straffas för sitt brott för att avhålla och avskräcka alla andra från att begå samma brott) – är den metafysiska kategori som ligger till grund för en mycket stor del av den strafflagstiftning vi har – och inte minst för motiven att ha den kvar. Bortsett från teorins vetenskapliga ohållbarhet (när det gäller hur motivbildningen går till) ger teorin som sådan uttryck för en samhälls- och människoupfattning av auktoritärt och konservativt slag och har självklart sitt ursprung i en mer eller mindre feodal samhällsstruktur.

Även i övrigt uppvisar juridik och teologi stora likheter. Båda discipliner sysslar med att förklara, utveckla och tolka teser i en grundbok, en samling kanoniska texter (Bibeln resp. Svea Rikes lag), d.v.s. båda har en exegetisk prägel. För att praktisera de båda disciplinerna krävs en starkt specialiserad yrkesutbildning, båda har en statisk karaktär som för juridikens del förstärks av den fallinriktade, kasuistiska karaktär som utbildningen ges. Båda discipliner tjänar samhällsinstitutioner som är väsentliga för samhällets normer, för vad som anses tillåtet och förbjudet, för vad som är hörnpelare i den härskande samhällsklassens hegemoniska position.

Den närmast sakrosankta karaktär som rätten har i vissa samhällsskiktets ögon – se t.ex. Svenska Dagbladets och övriga högertidningars reaktioner mot Jan Myrdals värnpliktsvägraruppmaning och de antiamerikanska demonstrationerna på Hötorget i fjol – är inte enbart en gård av tacksamhet för vad rätten i ett tidigare historiskt skede utträttat för dessa grupper. Det ingår som ett grundelement i deras åskådning, i deras ideologi. Självklart bör ett sådant sentiment utnyttjas för radikal politisk strategi, som tillvaratar dessa skiktets ideologiskt motiverade respekt för ett samhälles givna lagar och rättsordning.

Vi har i vårt samhälle få institutioner av den mytiska och mystagogiska karaktär som monarkin har i England; förtroendet för vår bourgeois ekonomiska kompetens är kanske en mild form av det. Den enda institution som nu – efter det att kyrkans makt vittrat bort – har denna prägel är rätten.

Rätten som värdeprioriterare

Alltsedan människor slutade tro på att rättsreglerna var givna av en gud, eller fanns för evigt inristade i människornas hjärtan, har rätten medvetet använts för att främja vissa sociala mål och vissa kulturella värden. *Vilka mål* och *vilka värden* som främjas är vid varje tidpunkt avhängigt av den sociala maktbalansen – och de givna rättsreglerna hör till de faktorer som bestämmer maktbalansen vid nästa tidpunkt i det historiska skeendet. Det är en relation av

samma slag som den marxiska mellan den materiella grundvalen och den ideologiska överbyggnaden.

En del av de värden som rätten stöttar under är sådana som är förutsättning för att varje primärgrupp (t.ex. familjen) ska kunna klara av sina interna konflikter. Genom de krav som den mänskliga samlevnaden som sådan ställer på individer och grupper måste varje människa få att godta vissa regler, vissa sociala konventioner. I många fall, som när det gäller handlingar som mord, incest (i vårt samhälle), stöld, är rättsväsendets funktion att fullfölja och ersätta primärgruppens eget straffsystem med ett som är effektivare och som inte får sådana följdverkningar att hela gruppen rasar samman.

En av rättsväsendets mera uppenbara motiveringar är alltså denna: det är en förlängning av primärgruppens straffsystem och det griper in och straffar sådana handlingar som rubbar själva grundvalen för den mänskliga samlevnaden, för de primära gruppernas existens.

De flesta av de handlingar som nu är förbjudna och som rättsväsendet försöker att reglera är inte av denna enkla och osammansatta 'karaktär'. De har inte på samma vis sin grund i familjens och övriga primärgruppers situation. Rättsväsendets regler söker reglera mänskligt beteende av större kategorier, söker styra människors handlande så att det fungerar i enlighet med vissa föreställningar om hur Världen och Människan ska vara – d.v.s. i enlighet med vissa värden, med vissa politiska värderingar. Det kan ses enligt följande modell. I sin position som politiska makthavare i ett samhälle har man en bestämd föreställning om hur världen bör vara beskaffad. Därför saker man hindra handlingar som är i strid med denna föreställning (som må förefalla hur 'given' och 'naturlig' som helst – desto bättre!) genom att bestraffa dem, men också genom att uppmuntra handlingar som faller inom ramen för det tillåtna. Enligt denna syn är lagstiftningen att likna vid ekonomisk planering – i båda fallen gäller att de värden som man ytterst syftar till att ge stimulans ofta inte ligger på det medvetna planet, inte är tagna med i beräkningen.

Det ligger i rättens natur att vara konservativ tidsmässigt, bl.a. genom den tid det tar att ändra lagar. Men det är inte bara fråga om en tidsmässig eftersläpning när rätten, som den norske rättssociologen *Vilhelm Aubert* har påpekat, lokaliserar vårt nuvarande samhälles fiender på samma ställe som skedde under 1800-talet. Det nya samhälle som håller på att växa fram är mera komplicerat än förr, både administrativt och tekniskt. Allt flera människor blir beroende av allt flera människors insatser för sitt arbete och sin verksamhet. Nätet av förpliktelser, av skyldigheter och beroendeförhållanden mellan människor, har blivit mera omfattande, har kommit att innesluta allt fler. Ytterst bygger denna mekanism på *tilliten* – att vi kan lita på att andra människor uppträder och handlar på ett sätt som vi kan förutse.⁶

Detta tillitsnät är långt känsligare för störningar än den gamla tidens mera begränsade tillitsförhållanden – den materiella självförsörjningen gjorde inte dessa så viktiga. Detsamma gäller förhållandet mellan stater och deras grad av autarki. Då var det väsentligt att produktionsmedel och övriga ägodelar skyddades, eftersom det var kontroll över dessa som var skillnaden mellan att överleva och att gå under, mellan en relativ trygghet och den djupaste misär, mellan rik och fattig. Ur denna historiska situation kommer den fixering vid egendomsbrotten som varit och är så karakteristisk för den västeuropeiska straffrätten.

Men för vår tids mycket mera subtila tillitsnät är skattesmitningen bra mycket farligare än stölden. Det är ett utslag av att de som sitter i spindelnätets – tillitsnätets – mitt har mycket större möjligheter att tillfoga det skada än den som sitter i periferin. Tjuvens verksamhet kan inte tillfoga tillitsnätet någon bestående skada – den kan inte i grunden rucka på ordningen. Detta har däremot t.ex. direktören i ett stort företag möjlighet att göra. Hans åtgärder kan

⁶ V. Aubert, *Likhet og rett* (Oslo 1964), kap. 5 'Straff og lagdeling' särskilt ss. 84-86.

bringa företaget på fall och det kan få allvarliga konsekvenser för de anställda, för orten, för aktieägarna, etc. Det är som skillnaden mellan den åverkan en hackspett och en husbock kan åstadkomma i ett ordinärt svenskt trähus. Tjuvens verksamhet är den som syns och hörs mest, medan direktörens kan ske i relativ tysthet och ouppmärksamhet.

Det är mycket viktigare att lära sina flickor att se upp i trafiken än att ständigt vara på vakt mot fula gubbar och våldsmän, som kan tänkas vilja våldta och mörda dem.

Till yttermera visso finns i vårt nuvarande samhälle denna straffrättsliga prioritering av mindre allvarliga men frekventa egendomsbrott konsekvent genomförd. Enligt Aubert är rätten socialt sett tudelad i vårt samhälle. De traditionella brotten, brott mot egendom och person, begås främst av personer som inte gynnas av klassamhället. I den officiella brottsstatistiken märks detta som en kraftig överrepresentation av brottslingar i arbetargruppen.⁷ Straffet för dessa brottstyper är hårt – den karakteristiska sanktionen är fängelse. Den allmänna reaktionen är att märka dessa människor som brottslingar för resten av livet. 'Den där har ju suttit inne.' Prototypen för en brottsling är Tjuven – med kofot och ögonbindel, som stjal hushållssilvret för den semestrande villaägaren. Han kommer att representera en helt särskild grupp, en syndabocksgrupp, som fruktas och avundas av den vanliga, 'normale' medborgaren. 'Man känner ju igen dom.'

De nya brotten – manschettbrotten – begås främst av tjänstemän i arbetet. Det är så att det är arbetet som ger dem tillfällena som de annars inte har. Det är kontoristen som fifflar med bokföringen, det är direktören som smiter från skatten, det är handelsresanden och representanten som skor sig på representationsanslagen (och alla lever dom på skattepengar!). Där är försäkringsbedrägeri och kartellavtal, där är mutor och reklamränker. Denna typ av brott skiljer sig markant från den andra, klassiska typen. Den upptäcks mera sällan och det är en större tendens att göra upp i godo utan att blanda in polisen. Den försnillande kassören är ju inte en skam bara för sig själv utan också för sitt företag – och dessutom kan det vara lättare att få tillbaka pengarna på det här viset. Den karakteristiska sanktionen för denna brottslighet är böter; kanske stora och många, men ändå böter. Dessutom brukar frikännandefrekvensen vara större – bättre advokater, vagare lagformuleringar och mera förstående domare. Inte heller blir den dömda märkt på samma sätt av den allmänna opinionen – han undgår oftast brottslingstämpeln. Det blir inte några bestående personliga men för brottslingen, brottet är något som hör till branschen. Ungefär som parkeringsböterna ingår i bilbudgeten. Varför?

Därför att det samhälle vi lever i fortfarande anser (eller har behov av att anse) den äldre traditionella brottsligheten som allvarligare, som svårare, för att den direkt och utan mystifikation riktar sig mot egendomen, för att den begås av samhällsskikt som vi vant oss att betrakta som potentiellt brottsliga och farliga och alltså stärker våra fördomar. Men det är inte hela sanningen.

Låt oss se på skattelagstiftningen. Denna är politiskt omtvistad, för att uttrycka sig eufemistiskt. När våra nuvarande progressiva skattelagar infördes bestreds bl.a. det rättvisa i dem från borgerligt håll. Inom dessa kretsar (borgerligheten alltså) drevs en häftig kampanj mot lagarna. För många inom bourgeoisin var det i denna situation naturligt att söka rädda vad som räddas kunde – att ta till den direkta aktionen. Många borgerliga grupper såg sig skinnade av staten och arbetarna, såg det som en djävulsk komplott för att radera deras hävdvunna privilegier. (Hur lite fog för sin fruktan de tyvärr haft framgår av kapitel 4.) Deklarationsfiffel, profiterande på traktamenten och representationskonton. Ett helt mönster, en elegant hegemonisk reflex, rullas upp för våra ögon.

⁷ Av dem som dömts för brott mot strafflagen var 81 % arbetare och av dem som dömts för olika former av trafikonykterhet var 68 % arbetare. *Brottsligheten 1961* (Statistiska Centralbyrån, Stockholm 1962).

1. Givet: den svenska politiska situationen. Regeringen vill ändra på en samhällsinstitution, vill kanske anpassa den till sina värderingar. Man råkar angripa något för den borgerliga hegemonin fundamentalt.
2. Ett politiskt beslut om detta drivs fram, mot den hegemonibärande gruppens vilja. En häftig kampanj mot lagstiftningen har varit i gång under arbetets gång men den fortsätter även efter genomförandet – i borgerliga tidningar och i den borgerliga buskagitationen.
3. Kanske har man som kompromiss gått med på en underdimensionering av kontrollapparaten.
4. På grund av de kontrollerande och uppspårande organens otillräckliga kapacitet måste ingripandena till en början bli selektiva. Det går inte att undvika att ett tvivelaktigt fall kommer upp till rättslig behandling.
5. Opinionsinstrumenten (pressen) presenterar till övervägande del endast de dubiösa fallen, de där lagstiftningen i sin konsekvens kan framstå som 'orättvis' och barock och förbigår de fall där brotten och skuldförhållandena är klara.
6. Rättens handläggning är inte i överensstämmelse med lagstiftarnas mening. Domarna är för 'liberala'; utmäter lägre straff än de förväntas, ställer högre krav på bevisningen och frikänner en större andel. Juristkåren är solitt borgerlig, konservativ i attityder, härkomst och genom sin utbildning och inte minst i sin politiska praktik.
7. Alla dessa faktorer medverkar till att opinionen mot de värderingar som den nya lagstiftningen ger uttryck åt kanaliseras till en opposition mot judiciellt godtycke, bristande förtroende för förvaltning och rättsapparat och till en opposition mot det regerande partiet och den sociala grupp detta representerar.

Det finns alltså i vår svenska samhällsstruktur en rad faktorer, som motverkar ett utnyttjande av rättsapparaten i radikala syften och som har sin grund dels i rättens egen struktur men också i dess sammanhang med övriga element i den sociala strukturen.

Men detta visar också att det fordras mycket bestämda och precisa åtgärder för att bryta ner skillnaden mellan de 'nya' och de 'gamla' brotten när det gäller allmänhetens reaktion på dem. Om vi siktar till att utnyttja förbrytarstämpeln på t.ex. skattesmitare har vi ett stort motstånd att övervinna. Reaktionen på LO-ekonomen Tord Ekströms förslag att belöna anmälare av skattesmitare med skattefrihet för egen del var mycket instruktiv i detta avseende. Samma kretsar som kräver hårda tag mot tjuvar, ungdomsbrottslingar och en falsk gängsolidaritet fick nästan slaget. Tänka sig, att uppmuntra till angiveri mot våra ärbara skattesmitare – det stinker ryska kamratdomstolar lång väg! Det för en radikal strategi primära är inte nödvändigtvis att skärpa reaktionen mot manschettbrottslingarna – det är att åstadkomma ett närmande mellan denna grupp och de traditionella brottslingarna, att eliminera den fiktiva gränsen.

Det gäller kort sagt för oss att bli medvetna om vilka värden och politiska värderingar vi vill prioritera. Den rätt vi har ger uttryck för en mycket hög värdering av den privata egendomen. De brott som alltjämt straffas strängast är inte de som kan tillfoga samhället den största skadan nu, utan de brott som kanske gjorde det för 150 år sedan. Av den differentierade brottslighet som finns straffas den lindrigast som begås av personer i över- eller medelklassen.

Rätten som instrument för social kontroll

Vad är makt? Vi definierar, efter Weber, att innehav av makt gör det möjligt att få andra människor att handla som man själv vill, även om det skulle strida mot deras egen uppfattning. Ingen grupps maktposition blir dock beständig om inte åtminstone en del av befolkningen delar de maktthavandes uppfattning. Svärdsdop som inte kombineras med

indoktrinering lämnar få spår. Det instrument, som de makthavande i ett samhälle har till sitt förfogande för att tvinga fram det handlingsätt de anser önskvärt, är rätten. Eftersom vi inte här skall gå in på en diskussion om rättens 'egentliga natur' – naturrättsdiskussionen – utan endast behandla rättsväsendets funktioner i vårt samhälle är det konsekvent och riktigt att säga att rätten är ett av maktens instrument.

Rättsväsendet är en av de institutioner som förefaller att helt kunna domineras av de politiska makthavarna – det är de som stiftar lagar, övervakar handläggningen av lagen etc. Men redan i föregående avsnitt visade vi hur lätt det är för den hegemoniska klassen i samhället, även om den inte är identisk med den politiskt dominerande, att forma rätten efter sin mall. Vi ska här ta upp några exempel som i sin extrema konsekvens visar hur rätten kan fungera som instrument för social kontroll, för en medveten, politiskt motiverad styrning av samhällslivet.

Situationen i Sydafrika är ett utomordentligt exempel på hur lagstiftningen i ett samhälle skrupelfritt kan utnyttjas för den härskande klassens snäva, ekonomiska hänsyn. Hela apartheidseriet har en mycket solid ekonomisk bas: det svarta slavarbetet möjliggör en vit lyxtillvaro. Lagstiftning, domstolspraxis, fängelsesystem, polisbrutalitet – allt strävar att hålla den färgade majoriteten nere. Sydafrika är ett extremt exempel på hur den hegemoniska klassen i ett samhälle kan utnyttja sin totala makt – makten och kontrollen över politik, ekonomi och opinionsbildning – för att hänsynslöst tillfredsställa sina klassintressen.

I Sydafrika användes lagstiftningen för att konservera en samhällsstruktur som är gynnsam för en traditionellt härskande grupp – det högre borgerskapet. I Sovjet har däremot lag- och rättsapparaten konsekvent använts för att radikalt omforma samhället efter ett givet mönster, efter en medveten grupps föreställningar om hur samhället borde vara beskaffat. Detta gäller främst lagstiftningen på det ekonomiska området men även äktenskaps- och abortlagstiftning som fram till 30-talet var mycket radikal, d.v.s. innan Stalin vred klockan tillbaka även på det området. Denna omformningsprocess, kombinerad med en politisk cynism och oansvarighet hos de härskande, har medfört att det vi kallar rättssäkerhet för individen inte är karakteristiskt för Sovjetregimen. Rättssäkerheten har kommit i kläm då rätten varit ett av de viktigaste politiska instrumenten för att implementera de politiska målen.

Vi har hittills behandlat vad man skulle kunna kalla rättens funktion som instrument för social kontroll på ett enkelt och okomplicerat sätt – och på en enkel och okomplicerad nivå. Rätten används direkt och utan förskönande omskrivningar som ett politiskt maktinstrument. Detta sätt att se saken kan endast vara en utgångspunkt när det gäller samhällen av skandinavisk typ, men det är mycket förklarande för en enklare samhällsform, för ett samhälle som befinner sig i en omvälvningsprocess, i en öppen politisk kris.

Men vi lever nu i ett samhälle med många mot varandra stridande organisationer, med många mer eller mindre 'countervailing powers' (motverkande krafter) – kort sagt med en mängd påtryckningsgrupper. Oberoende av hur man anser att det borde vara, sker flertalet politiska beslut som resultatet av en kompromiss mellan de olika berörda parterna. Idén om kompromissen som det politiska guldägget är institutionaliserad i Sverige. De klassiska exemplen är våra offentliga utredningar. Om det är frågan om ett kontroversiellt ämne brukar dessa ha representanter för de olika intressentgrupperna (LO, SAF, de politiska partierna etc.). Utredningens rekommendationer uppfattas ofta som bindande för de ingående organisationerna – se Visbykompromissen om grundskolan! Harpsundskonferenserna mellan regering och storföretagare är ännu ett exempel. Kärnan i den politiska processen är på ett vis att på grundval av förhandlingar komma fram till en kompromisslösning som parterna förbinder sig att respektera – d.v.s. att regeringen med den stegvisa eftergiftsmetoden binder oppositionsgrupper till sig (och till samhället).

Lagstiftningen ingår som ett led i denna politiska kompromissprocess; de olika partierna och grupperna enas om ett förslag till lagtext och ger utåt intryck för en gemensam och allmän uppfattning i frågan. Men även det som kan förefalla vara segrar för en radikal opinion, vunna i hård kamp, kan i praktiken vara en mera raffinerad och subtil form för rättens funktion som politisk kompromiss, som politisk konfliktavledare. Det existerar få analyser och undersökningar som visar hur lagstiftningen egentligen fungerar, vilka påtagliga men också svårgripbara konsekvenser den kan ha.

Vi ska här ta upp en norsk undersökning som ger oss svar på dessa frågor. Undersökningen ifråga gjordes i början på femtiotalet av juristen Torstein Eckhoff, kriminologen Knut Sveri och rättsociologen Vilhelm Aubert. Undersökningen, *En lov i søkelyset*, analyserar effekterna av den lag om hembiträdenas arbetsförhållanden som genomfördes i Norge i slutet på 1940-talet.

Det för vår del intressanta i undersökningen ligger inte i hur lagen påverkade husmödrarnas och hembiträdenas beteenden och relationer till varandra. Det är i stället redogörelsen för hur lagen drevs igenom, hur olika politiska grupper ställde sig till olika aspekter av lagstiftningen, hur lagen med sin tillämpning kom att bli ett elegant exempel på lösning av en social konflikt.

Situationen var ungefär följande. Många krafter inom den norska arbetarrörelsen var engagerade i att förbättra hembiträdenas ställning – ge dem bättre betalt, bättre arbetstider, etc. Olika organisationer (t.ex. AUF – det norska SSU) hade motionerat i ämnet och under 1930-talet sattes ett lagstiftningsarbete i gång, men det avbröts av kriget. Efter kriget kom saken upp till debatt igen. Från arbeiderpartihåll ville man stärka hembiträdenas ställning, både socialt och i förhållande till arbetsgivaren. Inom borgerligheten kändes bristen på hemhjälp allvarlig – man fick inte längre flickor med det rätta nitet och den rätta uthålligheten. Man oroades över den allvarliga situationen. Det var i dessa gruppers intresse att höja hembiträdenas sociala anseende för att på så vis underlätta rekryteringen. De båda mot varandra stående politiska grupperna hade i grunden olika motiv för en lag när debatten och arbetet började. Från arbeiderpartihåll appellerade man i debatterna till olika jämlikhetsvärderingar och -argument, om behovet att föra fram denna eftersatta grupp. Från borgerligt håll kämpade man i allmänhet emot lagen men en del hoppades som sagt att den nya lagen skulle lätta bristen på hembiträden. Man kunde inte acceptera en lagstiftning som fick till konsekvens störningar i förhållandet mellan matmor och hemhjälp – det vore ett intrång på privatlivets område.

Resultatet blev en lag som dominerades av arbeiderpartiets retorik, som i lag stadfäste deras värderingar på detta område. Å andra sidan var inga sanktioner knutna till lagen, d.v.s. en överträdelse kunde inte bestraffas.

Lagen fyllde dels funktionen att tillfredsställa den ena partens behov av att se sina värderingar godtagna av samhället – att se dem uttryckta i lag. Handläggningen av lagen tillfredsställde däremot den andra partens behov, i det att den egentligen inte rubbar de givna förhållandena. Hela denna beskrivna process är ett gott exempel på.

Rätten som konfliktlösare

Frågan om hembiträdenas ställning var i Norge en punkt där de politiska gruppernas värderingar krockade på ett uppenbart men inte särskilt allvarligt sätt. Konflikten löstes på ett raffinerat vis. Lagens bokstav tillfredsställde den ena parten och lagens praktik den andra. Båda parter kände sig ha vunnit på affären, båda kände sina intressen tillvaratagna. Rätten har i detta fall fungerat som lösare av den värdekonflikt som var för handen.

Detta är också ett bra exempel på *rättens symboliska funktion*. Symbolisk i den meningen att den lagstiftande gruppen känner sig nöjd när dess värderingar får sitt uttryck i lagtext. Det är tillfredsställelsen att se sina egna värderingar accepterade av hela samhället, att känna dem

stötts upp. När det gäller att knyta olika grupper till en regim – få dem att identifiera sig med den härskande klassens politik – är det en mycket viktig mekanism att få dem att känna att deras värderingar ligger till grund för det samhälleliga handlandet. Och inte minst stärker det självgodheten. Den svenska familje-, sexual- och nykterhetslagstiftningen förstås lättare mot denna bakgrund.

Denna rättens symboliska och integrativa funktion visar oss på ett medel som den härskande gruppen kan använda för att i krislägen uppamma entusiasm för sin politik bland grupper, vars intressen egentligen strider mot regimens. Under den Roosevelttska eran – New Deal-tiden – förekom i USA en myckenhet lagstiftning som sökte reglera affärsvärldens förehavanden – lagar mot monopol och truster. I realiteten medförde denna lagstiftning inte att storföretagarnas position rubbades och småfolkets stärktes, snarare var det tvärtom. Denna lagstiftning fyllde funktionen att många bland dem som drabbades av den ekonomiska krisen kom att känna sina intressen tillvaratagna – det är ‘vi’, de många, som råder över ‘dem’, de få men rika. Den enorma oppositionen mot den arbetslöshetsalstrande kapitalismen kanalisades in i för systemet gynnsamma fåror.⁸

Men sådana offer på den symboliska funktionens altare är sällsynta – det är vid krissituationer det inträffar. Många ser t.ex. socialpolitiken som just en systemräddande eftergift – det är den s.k. palliativhypotesen som omhuldas inte minst från radikalt håll. De mera markanta dragen i rättens symboliska funktion är att fastställa den härskande gruppens normer som giltiga för hela samhället – det är här prioriteringen av olika värden kommer in – och på alla områden, det må gälla äktenskapsrätt eller jordförvärvslag. Rättens symboliska funktion är en aspekt av dess hegemoniska.

Rättens sociala bas

När man diskuterar t.ex. den norska hushjelpsloven kan man inte komma ifrån att hela rättsmaskineriet ligger i händerna på en social grupp, vars attityder, politiska preferenser och sociala härstamning är mycket konservativ. Juristerna är det av de akademiska yrkena som har den snävaste sociala basen.⁹ Juristernas konservativa attityder både i och utom tjänst har be- lagts bl.a. i USA.¹⁰ Det är till sin helhet en solitt borgerlig grupp som sköter rättens praktiska (och rättsfilosofiska) sida på alla stadier. Lagarna skrivs i Sverige av lagförfarna män – jurister – som behärskar det säregna lagspråket, vars kanslisvenska ord och vändningar gör det obegripligt och oförståeligt för den större delen av det svenska folket (också det är en hegemonisk reflex). Lagarnas tillämpning sköts också helt av denna grupp – åklagare, domare och advokater. Då lagarna oftast lämnar själva straffrummet fritt för en domstolspraxis att utvecklas kommer domarnas omdöme (d.v.s. attityder) att betyda en hel del för den konkreta rättsskipningen. Situationen i Sverige är inte fullt så makaber som i England, där en stor del av de ‘lagar’ som finns består av mer eller mindre uråldriga prejudikat. Men även i Sverige

⁸ Se t.ex. T. W. Arnolds arbeten *The Symbols of Government* och *The Folklore of Capitalism*.

⁹ Av dem som under 1959/60 examinerades från svenska universitet var i genomsnitt 14 % från arbetarhem men bland juristerna var endast 6 % från arbetarhem, vilket var den lägsta siffran för samtliga fakulteter. Bengt Gesser, Rune Persson, Bo Viktorsson, Forskarenkäten 1964 (Lund 1964, stencil), sid. 73.

¹⁰ S. Nagel, ‘Off-the-bench Judicial Attitudes’ i G. Schubert (ed.), *Judicial Decision-Making* (Glencoe, Ill. 1963), ss. 29-53. Nagel sammanfattar sin undersökning: ‘... the off-the-bench attitudes of state and federal supreme court judges seem to be fairly conservative ... The judicial conservatism revealed in the study can probably be largely attributed to factors of class, family background, prejudicial occupations, training, age, and ethnic characteristics. And the conservative off-the-bench attitudes seem to be reflected in the decisions reached by these jurists. This is seen in the fact that judges who made more conservative responses to the questionnaire also tended to decide for the prosecution in criminal cases, for the business firm in business regulation cases, for the defendant in auto accident cases, and for the employer in workmen’s compensation cases’ – s. 43. Och det finns ingen anledning att anta att det skulle vara annorlunda i Sverige.

har t.ex. Högsta Domstolens domar karaktär av prejudikat – d.v.s. av lag. Detsamma gäller även för hovrättsdomarna.¹¹

Denna mycket markanta sociala bas för juristerna kommer självfallet att hämma genomförandet av en lagstiftning med radikala syften. Även om man inte behöver förutsätta ett medvetet sabotage från grupperna i fråga (o, du svenska ämbetsmannasjäl!) kommer deras attityder och värderingar ändå att slå igenom. Öppet politiserande av jurister som jurister är relativt sällsynt – se dock de remissvar som olika hovrätter brukar bidra med till offentliga utredningar; ett av de mera remarkabla är den inlägga som hovrätten över Skåne och Blekinge gjorde i presstödsdebatten. Detta togs naturligtvis som ett utlåtande från experthåll (= opartiskhet) från t.ex. Sydsvenska Dagbladets sida. Farligare och omärkligare är i detta avseende alla de val som olika befattningshavare inom rättsväsendet har att träffa. Polischefen: Vilka misstänkta mål ska jag sätta in ansträngningar på? Eftersom målmängden alltid är större än resurserna är detta ett mycket konkret val – tjuven eller rattfylleristen, misshandeln eller skattesmitningen? För åklagaren gäller det att välja vilka mål han skall pröva noggrant och vilka som mer kommer att gå efter schablon. Domaren dömer olika mål olika hårt beroende på vilken gradering han själv gör mellan de olika brottens allvarlighet.

Rättens administratörer är alltså en solitt borgerlig grupp – präglad av bourgeoisins klassintressen och fördomar. Att fränkänna denna grupp ett starkt – om än modifierande – inflytande på rättens utformning och funktion vore strutsaktigt och fasligt. Men vad kan vi göra åt den saken? Rekryteringen och utbildningen av jurister är svår att justera, liksom de olika befattningshavarnas påtvingade val mellan alternativa möjligheter i pressade situationer. Vad som realistiskt kan göras är att snävare och klarare formulera de lagar och förordningar som ämbetsmännen har att arbeta efter – helt enkelt ge dem mindre rörelsefrihet och självbestämmanderätt. Vi måste eftersträva en medveten politisk styrning av lagstiftningsprocessen.

Vad vänstern på kort sikt kan göra till ett operativt mål är att noga bevaka den nya lagstiftning som ofta helt automatiskt klubbas igenom i riksdagen. De nya och mera primitiva sex-lagar som trädde i kraft den 1/1 1965 är ett memento. Förödande kritik parad med konkreta förslag, effektivt framförda i dagspressen, är vad som behövs.

Rätten som social inkarnation av jämlikhets känslan

I vår tid är det inte oportunt att tala om människans oföränderliga behov, om hennes sociala drifter – däremot kan man fortfarande tala högt om de biologiska drifterna. Men likaväl som man har avrättat nationalkaraktären, men tryckt på de gemensamma och formande dragen i ett lands kultur (alltifrån språk, barnuppfostran till skolsystem, religiös och politisk moral) när det gäller att förklara 'nationella' egenheter, har man trots sig finna de för mänsklig samlevnad gällande reglerna bestämda av 'interaktionens dynamik'. Man menar alltså att vissa mycket allmänna men mycket generella psykologiska faktorer hos människor gör att olika former av grupper utvecklar sig identiskt. En del teoretiker vill härleda de givna psykologiska grundfaktorerna ur den ekonomiska teorin och ur den experimentella djurpsykologin – man ser det sociala livet som ett givande-och-tagande, där beteenden belönas och bestraffas.¹² Men hur man än vill förklara *prima causa*, kan man vara överens om åtminstone en sats som konstituerar alla former av mänsklig samlevnad, nämligen den att medlemmarna i gruppen starkt upplever och känner för att 'lika ska behandlas lika'. Vilka konkreta krav som bestämmer innehållet i satsen är helt beroende av gruppmedlemmarnas sätt att uppfatta och definiera de båda 'lika'.

¹¹ Dessa publiceras för att bli bekanta i domarkåren. Högsta domstolens domar samlas i *Nytt Juridiskt Arkiv* (NJA) och viktigare hovrättsdomar publiceras i *Svensk Juristtidning* (SvJT).

¹² Främst märks G. Homans arbete *Social Behaviour: Its elementary forms* (London 1961).

Det finns få saker som upprör barn mer än att de känner sig orättvist behandlade – det kan gälla allt från uppdelningen av tårtan mellan syskonen till en lärares sätt att gynna en del elever. Men detta gäller endast för dem, som barnet uppfattar sig som lika med. Kan skillnaden rationellt motiveras med att ett olik-förhållande är för handen accepteras den mycket lättare. En skillnad i veckopeng mellan två syskon av olika ålder kan båda fås att godtas, men det går inte för ett tvillingpar. Löneskillnader mellan olika former av arbeten kan godtas av samtliga anställda inom ett företag, men nu för tiden accepterar man inte, att kvinnor ska ha mindre betalt än män för identiska jobb. D.v.s. kön har på detta område upphört att vara en relevant indelningsgrund när det gäller att skilja 'olika' från 'lika'.

Det sista kan vara en konkretisering av det mesta som en radikal opinion har kämpat för rent historiskt: att i satsen 'lika ska behandlas lika' ständigt sträva efter att utvidga det första ledet till att gälla allt fler människor och att få det andra ledet dels till att gälla allt fler områden av mänsklig aktivitet, dels att definiera 'lika' på ett allt trängre vis. Det är kampen mot privilegierna, sociala, rättsliga och ekonomiska, det är kampen mot ett slappt könsrollstänkande, det är kravet på ett starkare engagemang för de underutvecklade länderna. Kampen för rösträtten och livsmedelskontrollen. På det rättsliga området var det i Sverige utvecklingen från stånds-rätten i egentlig mening – en lag för de frälse och en för de ofrälse – till principen om formell likhet inför lagen. På det internationella planet kan kampen mot slaveriet och rasfördomarna ses som en applikation av likhetstesens. Allt detta är, kort sagt, innebörden av jämlikheten – att lika ska behandlas lika är helt enkelt jämlikhetsprincipen. Vår kamp för en ökad jämlikhet är alltså rotad i en väsentlig och fundamental sats om mänskligt beteende i allmänhet och det kommer delvis an på våra ansträngningar vilka definitioner av jämlikhetsprincipen som vid ett givet tillfälle anses rimliga och legitima.

Varför har idén om likhet inför lagen ett så starkt grepp om människors föreställningsvärld som den förefaller att ha? Kritiken mot en politisk regim brukar bli som allra häftigast, när anklagelserna gäller frågor som korruption och rättsröta. Man kan i en sådan situation inte enbart skylla på oppositionens perfiditet och lumpenhet utan det måste ses som ett klokt utnyttjande av de lättuppväckta känslor som här existerar. Varför rätten har denna närmast sakro-sankta prägel är därför att *rätten är den samhällsinstitution som socialt sett förkroppsligar jämlikhetsprincipen.*

Rätten uppfattas inte bara som ett exempel på en konkretiserad rättvisa – den är det. Om det är så att tesen 'lika ska behandlas lika' är fundamental för mänsklig samlevnad, att den ligger s.a.s. i situationens dynamik, är inte denna tes' sociala inkarnation – rätten – mindre fundamental för ett samhälles struktur.

Med ovanstående synsätt kan vi säga att den precisering av tesen 'lika ska behandlas lika' som vi vid varje tidpunkt återfinner i gällande rätt och lagstiftning är en reflex av de vid varje tidpunkt givna, reella maktförhållandena. Rätten kommer i ett samhälle som vårt, där den hegemoniska och politiska makten är skilda åt, att till formen vara en kompromiss mellan de båda. Men den svenska borgerlighetens hegemoni dominerar rätten, karakteriserar den. Den gör det genom att den dominerar rättens etos, dess underförstådda målsättning att garantera den givna ordningens stabilitet, genom sin administration av rätten där borgerligt betonade grupper hela tiden dominerar, hela vägen från lagens språkliga formulering till dess verkställande i domstolen.

Det ur vår teoretiska synpunkt väsentliga är hur en elementär social känsla (elementär i den meningen att den är betingad av det sociala livets inneboende dynamik) så att säga hegemoniskt kan exproprieras av borgerligheten. Detta när det gäller en känsla som ligger till grund för ett av den politiska maktens viktigare instrument och detta i ett land med socialdemokratisk regim.

C. Kommunikationer¹³

Som framgår av kapitlet Makt och medvetande har begreppet hegemoni karakteriserats som den intellektuella miljön, inom vilken de politiska och övriga samhällsliga besluten fattas. Den svenska arbetarklassen har i stort accepterat den borgerliga synen på samhället och näringslivets grundläggande organisation, vilket inte minst framgår av en genomgång av kommunikationssystemet.

Det är den kulturella miljön, hegemonin, som ytterst ligger till grund för vårt handlande. I vårt land är det karaktären hos den borgerliga, kapitalistiska hegemonin som avgör innehållet och formen hos de frågor som de politiska organen skall besluta om. Denna borgerliga hegemoni befästes till stor del – men inte enbart eftersom t.ex. skolan och familjen spelar sina viktiga roller – genom sitt kommunikationssystem. Det är på den ideologiska och moraliska makten, hegemonin, som intresset ska inriktas, inte hegemonins verkställande organ, som partier och storfinans. Massmedia i dagens Sverige är till stor del just organ för att sprida den borgerliga hegemonin. Det räcker med att nämna att större delen av pressen är borgerlig och att tidningar genom annonser och genom personliga och juridiska band är knutna till kapitalismen i vårt land. Och liksom arbetarklassens korporativa intresse inskränkt sig till att framhäva den egna gruppens särintresse har borgarklassens press från början representerat helheten, det vill säga representerat de krafter som strävat efter att se sig själva som bärare av hela samhällets intressen. Ser man till radio-TV finner man bakom dessa massmedias programpolitik en strävan att framstå som objektiva och neutrala. Men objektivitet och neutralitet utgör inga absoluta begrepp utan skall ses som en vilja att presentera ett slags minsta gemensamma nämnare för de politiska grupperingarna i landet. Att ställa sig neutral i samhällsutvecklingen innebär i praktiken ett bevarande av status quo, vilket betyder att de för tillfället maktavande besitter de största chanserna att få sina åsikter och värderingar vidarebefordrade via massmedia.

Vad beträffar organisationsväsendet innebär den senare tidens utveckling också på detta område, att den borgerliga hegemonin får allt större möjlighet att sprida sin uppfattning. På organens toppnivå har en markant sammanväxning skett mellan exempelvis löntagarnas och arbetsgivarnas en gång olika organ. Den kommunikation och de idéer som nu strömmar nedåt från topporganen är i mångt och mycket uttryck för den borgerliga hegemonin. De idéer nedifrån som skulle kunna innebära att uttryck för självständiga socialistiska åskådningar har inte stora möjligheter att göra sig gällande i dagens läge.

I följande avsnitt skall vi belysa hur den borgerliga hegemonin illustreras och befästes genom sitt kommunikationssystem. Syftet med avsnittet är att ge en preliminär analys av masskulturen som kommunikationssystem och av detta systems politisk-sociala betydelse och funktion i det svenska masssamhället av idag.

Det finns flera skäl till varför den nya vänstern på allvar bör syssla med kommunikationsproblemen. Om vi ser begreppet kommunikation i dess vidaste mening, alltså som 'de institutioner och former genom vilka idéer, information och attityder sänds och mottages',¹⁴ blir det naturligt för oss att se kommunikationerna som en oerhört viktig beståndsdel i den kulturella revolution som vi vill satsa på och som skall bli ett komplement till den politiska demokratiseringen.

För att kunna göra denna satsning fordras kunskap om kommunikationerna i begreppets mer inskränkta betydelse, d.v.s. kunskap om de medel som tjänar och förmedlar massmedia.

¹³ Anm. Mycket av kapitlet, särskilt de mer teoretiskt orienterade delarna, bygger på Göran Therborns *Kommunikation och kultur i masssamhället*, *Zenit*, 3-4, 1964.

¹⁴ R. Williams, *Communications* (London 1962), sid. 9.

En annan viktig orsak för en undersökning av detta slag är att den är mycket viktig för en förståelse av den moderna kapitalismen och kan ligga till grund för en modern socialistisk teori.

Utrymmet medger självfallet bara en mindre analys av massmedia och dess sätt att fungera. Trots att forskning börjat bedrivas på området i ganska stor skala, återstår ännu mycket att göra. I Kjell Nowaks bok *Masskommunikations-forskning i Sverige*, där vi får en sammanfattning av dagens situation, påpekas också det faktum att t.ex. forskning om olika effekter hos reklamen, utförda av annonsbyråer och marknadsinstitut, har bedrivits men att nästan alla resultat är konfidentiella. Det är mycket sällan som reklamundersökningar i sin helhet publiceras.

Som framgår av detta kapitel finns det också områden – t.ex. när det gäller vilka det är som förmedlar popkulturen – där en mer intensiv forskning måste sättas in.

En analys av masskommunikationer i vårt samhälle måste börja med massamhället. Dessa båda fenomen betingar inte nödvändigtvis varandra men i dagens historiska verklighet är de intimt förbundna. Massamhället är den sociala grundvalen för massmedias nuvarande funktion och masskommunikation är massamhällets viktigaste institution.

Vår syn på massamhället bygger till stor del på allmänt omfattade konservativa och reaktionära teorier, som vi av utrymmesskäl inte kan dissekera här. Begreppet massamhälle lanserades ursprungligen av aristokratiska eller borgerliga kritiker som fruktade demokratiseringsprocessens effekt på först aristokratisk-feodala och sedan borgerlig-kapitalistiska politiska och sociala privilegier. Den förnämste företrädaren för den aristokratiska kritiken var Ortega y Gasset genom sin bok *Massornas uppror*. Olika amerikanska liberaler har i våra dagar stått för den s.k. demokratiska, i realiteten borgerliga, kritiken av massamhället och demokratiseringsprocessen, en kritik som påstås gälla massornas utsatthet för manipulation och mobilisering av totalitära eliter, fascistiska eller kommunistiska. Kornhausers *The Politics of Mass Society* kan nämnas i detta sammanhang.

Det massamhälle vi känner har vuxit fram med kapitalismens utveckling. Det sammanhänger med en numerärt allt mindre klass' expropriation av produktionsmedlen, med en allt talrikare löntagarmassa i främlingskap inför sitt arbete, sin arbetsprodukt, sina medmänniskor och sig själva. I samband med dessa utvecklingsprocesser står den befolkningsgeografiska och den politisk-administrativa koncentrationen.

Begreppet massa förutsätter sin motsats, eliten, och effekten av de utvecklingskedjor som vi här bara kunnat nämna är å ena sidan en enorm maktkoncentration på alla områden till en liten elit (ordet då fattat helt neutralt utan någon som helst kvalitetsvärdering), å andra sidan en atomiserad massa, huvudsakligen bestående av löntagare, alltmer isolerad från den egentliga politiska och ekonomiska makten, från kommunikationsmedlen – för vilka den bara utgör en passiv marknad, d.v.s. en abstraktion av konsumenter. Psykologiskt motsvaras detta tillstånd av den mångomtalade apatin och ett hysteriskt konsumtionsbegär, som nu utnyttjas genom att massprodukter utbjuds som opium för folket.

I det organiserade massamhälle som vi här bara kan ge en kortfattad analytisk skiss av, är masskommunikationen, elitens kommunikation med massan, av en avgörande maktpolitisk betydelse. Problemet masskultur måste hela tiden ses mot bakgrunden av detta mera allmänna problemkomplex.

Efter att ha placerat in masskommunikationssystemet i massamhället skall vi övergå till att titta på massmedias roll, dess struktur. Vi skall ta upp ägandeförhållandena inom framför allt pressen och se på tidningsmarknadens egenskaper.

Att massmedia spelar en oerhört viktig roll är en truism, det gäller bara att förklara i hur hög grad och på vad sätt. Svensk massmediaforskning har till stor del sysslat med just denna aspekt och vi har på senare tid fått några arbeten som belyst den roll svensk massmedia spelar (se t.ex. Boalt: *Masskommunikation*, Sjödén: *Sveriges första TV-val*, Westerståhl-Janson: *Politisk press*).

Vad vi däremot saknar är fakta om t.ex. sambandet mellan pressen och storföretagen. Så vitt vi känner till finns inga publicerade uppgifter om de intima relationerna mellan vissa svenska tidningar och vissa företag. De exempel som följer nedan bygger därför på privata uppgifter och torde vara svåra att 'bevisa' med officiella kunskaper (i all synnerhet som det tycks finnas en stark motvilja hos de berörda parterna att låta på förlåten kring detta samband). Inte desto mindre är det av stor betydelse att få samarbetet belyst.

När Presstödsutredningen försökte fastställa det ekonomiska läget vari dagspressen befann sig 1963, tvingades man att under posten 'övriga' intäkter medge att dessa poster inte var åtkomliga för närmare analys. De viktigaste posterna på inkomstsidan torde vara räntor och yttre kapitaltillskott av s.k. vederlagsfria förvärv, d.v.s. subventioner. Det är dock att märka att denna undersökning byggde på en enkät, som tidningarna frivilligt deltog i, men där man alltså redovisade sina uppgifter på sådant sätt att en analys inte gick att genomföra. Enligt aktiebolagslagen är dock företag skyldiga att bland sina intäkter redovisa 'vederlagsfria eller andra extraordinära förvärv. Härmed avses bl.a. subventioner, gåvor, efterskänkande av fordringar på företaget m.m.'¹⁵

Trots att de subventioner som Presstödsutredningen närmast hade i tankarna gällde stöd från politiska föreningar o.d., torde man med stöd av aktiebolagslagen också kunna ta reda på subventioner som utgår från företagen till pressen. Men samarbetet press-företag tar sig andra former vilka är lättare att dra fram i dagsljuset. Sålunda skulle det vara av intresse att känna till hur många pressmän i ledande ställning som samtidigt innehar höga poster i storföretagens bolagsstämmor.

Av intresse är också att de borgerliga reservanterna i Presstödsutredningen, hrr Ander och Lundström, reserverat sig med bl.a. följande ord: 'Ju mer oberoende en tidning är av dessa (d.v.s. statens och de politiska partiernas verksamhet. Vårt tillägg) desto bättre kan den fylla sin kontrollfunktion.'¹⁶

Om sambandet mellan press och storfinans sägs givetvis inget. Annars borde väl hr Ander inte vara helt omedveten om exempelvis förhållandet mellan Nya Wermlands-Tidningen, vars chefredaktör han är, och de stora bolagen i Värmland. Och vad var egentligen den reella orsaken till att en av tidningens medarbetare förra året fick avsked på ett sådant drastiskt sätt? Var det faktum att TV tagit upp fallet med de spanska arbetarnas situation vid L M Ericssons dotterbolag rent politiskt så motbjudande för hr Ander att han måste avskeda sin recensent? Eller fanns där någon en rädsla för att ett svenskt storföretag skulle känna sig kränkt genom att en medarbetare i Nya Wermlands-Tidningen varmt välkomnat den kritik som TV bjöd på?

Mycket tyder också på att Göteborgs-Tidningen och Volvo har inlett ett samarbete. Eller hur skall man annars tyda uppgifterna om att GT under en månads tid innehöll inte mindre än 11 stora reportage om en av Volvos produkter. Man slog också upp nyheten om Nya Volvon på nästan hela förstasidan och ett mittuppslag, vilket verkar en smula egendomligt när man vet att förändringen i den nya produkten inskränker sig till att man flyttat vindrutespolarens mynning en aning. Onekligen verkar det en smula egendomligt att en tidning, som i vanliga

¹⁵ Betänkande av pressutredningen, d.v.s. den s.k. *Presstödsutredningen*, SOU 1965:22 (Sthlm 1965), sid. 48.

¹⁶ *Ibidem* sid. 127.

fall brukar utmärka sig för sunt ekonomiskt förnuft, anslår så mycket spaltutrymme under så kort tid för enbart en produkt.

Sydsvenska Dagbladet i Malmö har nära kontakter med PR-avdelningarna på bl.a. Kockums och Trelleborgs Gummifabrik, vars medarbetare tillåts informera om sina företag i tidningens spalter. Mellan en annan skånetidning, Skånska Dagbladet, och vissa jordbruksorganisationer, t.ex. Scan, finns också nära förbindelser.

När Expressen går till storms mot en osund resebyråbransch och varnar för alla icke-auktoriserade resebyråer, är detta givetvis en åtgärd som är värd vårt stöd. Men blandas det inte lite malört i bägaren när man får veta att tidningens fritidsreporter, som brukar gå i spetsen för saneringen, samtidigt är anställd på Sveriges största resebyrå, givetvis auktoriserad?

Detta är bara några få exempel på hur svensk press söker skydd hos storföretag som i sin tur åtnjuter vissa fördelar genom samarbetet. Säkert skulle en noggrann undersökning kunna lägga i dagen flera sådana intima relationer och visa på det ohållbara i de borgerligas resonemang om en 'fri' press.

Innan vi övergår till att belysa kommunikationskapitalismen, en aspekt som hittills inte beaktats tillräckligt, skall vi i några korta ord säga något om kommunikationernas bakgrund. Att vi valt att ge denna bakgrund i form av pressens historia beror på flera orsaker. Någon form av prioritering har måst ske, beroende på tids- och utrymmesbrist. Trots att man inte slutgiltigt vet vilket media som är avgörande för opinionsbildningen, väljer vi att i denna undersökning lägga tyngdpunkten på pressen och detta av följande skäl. Trots att enbart ett fåtal kontinuerligt följer tidningarnas kommenterande avdelningar, utgör detta fåtal genom sin egenskap av opinionsförmedlare en mycket viktig grupp. Dessa människor, vars viktigaste informationskälla utgörs av tidningarnas ledarsidor, bildar samtidigt också kärnan i det politiska arbetet. För det andra sker, som Presstödsutredningen framhåller, politisk opinionsbildning och -påverkan inte bara på tidningarnas ledarsidor. Tidningarnas urval av nyheter och deras behandling av politiskt nyhetsmaterial är också av stor betydelse. Denna påverkan – som inte nödvändigtvis behöver vara medvetet politiserad – 'behöver således inte följa någon given partilinje men måste ändå antas i en eller annan riktning forma den samhällsbild, varpå tidningarnas läsare bygger sin politiska uppfattning'.¹⁷

Den moderna pressen som vi känner den i dag började växa fram först mot slutet av förra århundradet. Orsakerna var flera. Den allmänna läskunnigheten utbreddes långsamt efter 1842 års folkskolestadga. Vid undersökningar av de värnpliktigas förmåga i läsning fann man t.ex. 1884 att 60 % av de undersökta erhöll vitsordet goda kunskaper. De ekonomiska förutsättningarna för en masstidning infann sig inte förrän vid århundradets senare del, och vid ungefär samma tidpunkt skapades ett modernt postväsen som är nödvändigt för den moderna tidningen.¹⁸

Modern annonsteknik har förändrat tidningarnas struktur och har lett till pressens stora beroende av annonsintäkter. Industrialiseringens vågen förde med sig ökade möjligheter till annonsinkomster. Det är huvudsakligen annonsavdelningen som skaffar tidningarna inkomster: ungefär 60 % av dessa kommer nämligen från annonseringen.¹⁹

¹⁷ Ibidem sid. 90.

¹⁸ Furhoff-Hederberg, *Dagspressen i Sverige* (Sthlm 1965), sid. 48.

¹⁹ Ibidem sid. 31.

Tidningsmarknadens egenskaper

Den svenska tidningsmarknaden och dess struktur karakteriseras av följande egenskaper. Tidningsdöden har skördat 1/3 av dagstidningsföretagen sedan 1945 och har huvudsakligen drabbat s.k. andratidningar, d.v.s. sådana som befunnit sig i ofördelaktig konkurrenssituation.

‘Vidare är flertalet existerande tidningsföretag att betrakta såsom förhållandevis små. Trettio företag utger tidningar med en nettoupplaga understigande 10 000 ex. per utgivningsdag. Endast tio företag utger tidningar vars netto-upplaga överstiger 50 000 ex. Samtidigt är den totala tidningskonsumtionen koncentrerad till ett fåtal företag. 57 % av tidningsföretagens samlade intäkter från tidningsrörelsen faller på 6 företag, vars nettoupplaga överstiger 100 000 ex. Dessa företag kan alltså sägas vardera ha i genomsnitt c:a 10 % av tidningsmarknaden medan resterande 105 företag delar på 43 % av marknaden.’²⁰

Vi har redan påpekat att annonsmarknaden är tidningarnas viktigaste inkomstkälla. Av den totala intäkten på 844 milj. kronor för 111 företag utgjordes 477 milj. kr av annonsintäkter.²¹

Detta faktum har medfört att priset på en dagstidning kommit att ligga lågt i förhållande till kostnaderna för dess framställning. Priset för en daglig förstatidning var 1963 i genomsnitt 22,4 öre medan framställningskostnaderna (exkl. kapitalkostnader) uppgick till 60,7 öre.²²

Dessa produkter säljs alltså inte genom kostnader -E profit utan under kostnadspriset fastän man givetvis behåller profiten. Mellanskillnaden utgörs just av annonsintäkterna.

Detta faktum är av största vikt för förståelsen av dagens nykapitalistiska åskådning. Vi finner här hur detta kommunikationsmedel anpassat sig till den kapitalistiska ekonomin och att detta förhållande kan anses vara ett såväl typiskt som nödvändigt drag för att skapa en konsumtionsekonomi, som leds av behovet att sälja överflödet av producerade varor.

Det skulle i detta sammanhang vara av intresse att veta hur stor del av arbetarpressen som finansieras av annonser. Svårigheten att få fram uppgifter beror på avsaknaden av offentliga uppgifter om tidningarnas annonsinkomster. Genom uppgifter om tidningarnas årsvikt (= den sammanlagda vikten av ett exemplar av varje tidningsnummer som utgivits under ett år) har dock Presstödsutredningen ansett sig kunna konstruera ett samband mellan årsvikt och annonsinkomst och har sedan använt årsvikten som ett mått på annonsinkomsten.

På så sätt har man fått fram vissa uppgifter om annonsinkomsten. Man har också bearbetat material av annan typ, nämligen mätningar av tidningarnas innehåll, fördelat på text och annonser. På en tabell framgår relationerna mellan text- och annonsmängd hos 4 Stockholms-tidningar åren 1945-1951. För år 1951 var förhållandet enligt följande (siffrorna uttrycka i spaltcentimeter):

	DN	MT	ST	SvD
Textmängd:	1 554 901	1 403 687	1 618 332	1 577 582
Annonsmängd:	2 402 095	537 354	1 409 135	1 448 457

Anmärkning: Morgon-Tidningen (s) numera nedlagd. Stockholms-Tidningen vid denna tidpunkt Kreugerägd och liberal.²³

Det föreligger här alltså en avsevärd skillnad i annonsmängden medan textmängden är ungefär densamma för samtliga tidningar. Trots undersökningens ålder vågar man nog dra slutsatsen att situationen idag är likartad vad beträffar a- resp. b-prensens förhållande till

²⁰ *Presstödsutredningen*, SOU 1965:22 (Sthlm 1965), sid. 50.

²¹ *Ibidem* sid. 51.

²² *Ibidem* sid. 51.

²³ *Ibidem* sid. 172.

annonsintäkter. A-pressen får mindre inkomster från annonser och har sämre konkurrensförmåga. Därtill kommer att flertalet borgerliga tidningar med sin övervikt på annonser vänder sig till en läsekrets som med avseende på social struktur och inkomstnivå skiljer sig markant från a-pressens. B-pressens läsekrets erbjuder ur annonsörens synvinkel många gånger en fördelaktigare marknad än a-pressens.

De hittills redovisade uppgifterna har alltså visat att socialdemokratisk press ur *kommersiell* synpunkt befinner sig i underläge gentemot den borgerliga. Det är möjligt att ett statligt presstöd kan ändra på situationen.

Men eftersom roten till det onda ligger i tvånget att skaffa annonser (som dessutom i flera andra avseenden kan betecknas som olyckliga företeelser inom kommunikationssystemet) vore den radikalaste lösningen givetvis att avskaffa alla annonser.

Ett annat utmärkande drag för den moderna pressen är en allt mer ökande monopolisering på pressens område och upprättandet av s.k. tidningskedjor. Trots att denna utveckling mest framträder i England (Beaverbrook, Rothermere, King) och USA (Hearst) finner vi samma tendenser här hemma. Pressens förtröstning, d.v.s. att ett fåtal ägare lägger under sig allt större del av upplagorna, framgår av det faktum att de tre största tidningsägarna i landet förfogar över 40 % av dagspressens upplagor. De Bonnierägda tidningarna²⁴ DN och Expressen svarar för 20 % (drygt 830 000 exemplar) av den samlade upplagan medan LO-pressens AB och Stockholms-Tidningen samt Hjärnes Göteborgs-Posten står för den övriga delen (i upplagesiffror drygt 437 000 respektive 267 000 ex.). Dessa uppgifter kan jämföras med de engelska där de tre största ägarna 1961 förfogade över 67 % av vardagsupplagorna.²⁵

Vad beträffar kedjebildningar, d.v.s. att flera tidningar har gemensam ägare och att det alltså framstår som naturligt att ägaren försöker förvandla självständiga tidningar till avläggare, framhåller Furhoff-Hederberg att detta även i Sverige håller på att ske i allt större utsträckning. Antalet huvudtidningar med avläggare uppgår f.n. till 30 stycken. Av dessa är Nordvästra Skånes Tidningar värst med inte mindre än 6 avläggare.

Av de självständiga tidningarna med gemensam ägare har vi redan nämnt DN-Expressen och Stockholms-Tidningen-AB. Två andra exempel är Göteborgs Handels- och Sjöfarts Tidning och Göteborgs-Tidningen samt Sydsvenska Dagbladet-Kvällsposten. I Småland finner vi en kedja, familjen Hamrins Jönköpings-Posten och Smålands-Tidningen med sammanlagt 5 avläggare.

Direktörerna Ander och Bengtsson samt familjen Ljung förfogar sammanlagt över 10 tidningar plus 6 avläggare med en sammanlagd upplaga på över 234 950 ex.²⁶

Det finns ytterligare exempel på kedjebildning men detta torde räcka som tecken på tendensen.

Sverige är numera en tidningsläsande nation. För varje hundratal invånare säljs 53 tidningar. Motsvarande siffra är 32 i USA och 51 i England.²⁷

Men medan tidningsläsandet har ökat har antalet olika tidningar minskat. Den s.k. tidningsdöden torde genom de senare årens debatt vara tämligen välkänd och behandlas därför inte här. Men vi skall betona att denna tidningsdöd emellertid inte enbart drabbat små tidningar med liten läsekrets. En tidning dör eller överlever inte bara på grund av antalet läsare utan framför allt på deras förmåga att tjäna som annonsmedia.

²⁴ C. H. Hermansson, *Monopol och storfinans* (Sthlm 1962), sid. 328-329.

²⁵ Furhoff-Hederberg, a.a., sid. 196

²⁶ Ibidem sid. 196-97.

²⁷ A. Y. Pers, *The Swedish Press* (Sthlm 1963), sid. 1.

Det Bonnierska monopolet

Vi har redan nämnt familjen Bonnier i dess egenskap av stora och viktiga tidningsägare. Överhuvud taget kommer man inte förbi detta namn vid en undersökning av svenska nutida massmedia. På många områden, såväl på produktionens som distributionens framstår finansdynastin Bonnier som den största och i djupaste mening tongivande maktkällan.

Den bonnierska förlagsrörelsen har utvecklats till den största i landet ifråga om utgivandet av svensk skönlitteratur. När det gäller skol- och undervisningslitteratur intar man en dominerande ställning. Genom Åhlén & Åkerlund dominerar Bonnier utgivningen av kolorerad veckopress i landet.

‘Familjen Bonniers ... makt inom bokförlags- och tidningsvärlden har under den senaste tiden ytterligare tillväxt, bl.a. genom förvärvet av Wahlström & Widstrands bokförlag. Nya förlag har startats av koncernen (Forum, Aldus). De egna positionerna inom utgivningen av böcker, tidskrifter och tidningar samt samarbetet med den andra stora förlagskoncernen Esselte-Norstedts ger huset Bonnier ett mäktigt inflytande på propagandans område, som utnyttjas för bestämda politiska syften.

Även inom andra områden av näringslivet har emellertid familjen B. utbyggt sina positioner. Den har inköpt pappersbruk (Billingsfors-Långed), är intresserad i rederi- och verkstadsföretag o.s.v. Huvudföretag i koncernen är AB Bonnierföretagen kring vilket ett system av dotter- och dotterdotterbolag byggts upp. Holdingbolaget Vintervägen är formellt dotterbolag till Dagens Nyheter. Det äger aktieposter i bl.a. Skandinavbanken, NK, Boliden, Bofors, Turitz och Holmen (32 815 aktier).’²⁸

Detta är alltså några av huvuddragen inom det massmedia, pressen, som vi valt att koncentrera oss på. Vi har funnit starka tendenser till koncentration och kedjebildningar och vi har sett att jakten på annonsörer är drivmedlet som skjuter upplagorna i höjden. Ett tidningsföretag är i dagens läge ett storföretag som drivs efter vanliga kapitalistiska normer. Detta förhållande riskerar att leda till att en tidningsägare så småningom väljer att se enbart till det lukrativa i stället för att som tidigare också betona sin funktion av åsiktsbildare. Han kan med andra ord sträva efter att sälja så många produkter som möjligt utan att egentligen bry sig så mycket om vad han säljer eller vilka åsikter han för till torgs. Frågan om hur man bäst skall organisera kommunikationerna blir frågan om hur man bäst skaffar sig störst profit i stället för frågan om hur man bäst använder dem för hela folkets bästa.

Vi har hittills talat mest om pressen. En genomgång av övriga massmedia skulle visa, att det på flera andra områden finns liknande tendenser. På t.ex. filmens område finner vi samma uppbyggnad som i andra kapitalistiska branscher. Både filmbolagen och biografkedjorna drivs efter den ‘fria företagsamhetens’ ideal. Situationen har förbättrats sedan det allmänna genom Filminstitutet trätt in och borgar för att behovet av kvalitetsfilm täcks om än till en miniminivå. Samtidigt är det dock ett faktum att lovande filmskapare sällan eller aldrig kan göra sig gällande därför att ingen vågar satsa på vad som anses vara riskfyllda projekt, d.v.s. inte tillräckligt profitlockande kassafilmer.

Radio-TV har genom den nära förbindelsen med det allmänna sluppit belastas med de brister som vi återfunnit inom pressen. Därmed inte sagt att allt står väl till vad beträffar dessa media. I en artikel i *Metallarbetaren* tar Stig Ingvar Karlsson upp ett problem, nämligen radions kulturpolitik. Vi citerar ur artikeln: ‘Från 1960 har sändningstiden ökat med 7 736 timmar medan (avdelningen) ‘kultur och vetenskap’ gått ned med 121 timmar. Detta har skett inom det företag som avtalsenligt har att beakta ‘sin centrala ställning i svenskt kultur- och samhällsliv’. ... Vad vi inte får glömma är att de löjligt små procentsiffrorna för ‘kultur och

²⁸ C. H. Hermansson, a.a., sid. 328-329.

vetenskap', 'uppläsningar', 'teater', etc. inrymmer allt fler repriser. Och att den procentuella andelen originalsändningar alltså är än mindre än vad de redan förkrympta siffrorna låter ana.

Vi har en monopolradio inte därför att den skall falla till föga för och själv odla rena vulgärintressen, utan för att den skall bereda folk chansen att komma i kontakt med värden, problem och kvaliteter som kommersialiserade massmedia inte vill befatta sig med.'²⁹

Kort sagt, vid en genomgång av större delen av det svenska kommunikationsväsendet skall man finna tre huvuddrag: ett allt mer växande publikomfång, koncentration samt att kommunikationsmedlen ägs av ekonomiska organisationer som i princip inte skiljer sig från andra former av kapitalistisk verksamhet.

Kommunikationskapitalismen

Praktiskt taget all masskommunikation i vårt samhälle är kommersiell, d.v.s. dess 'budskap' är en vara som säljs till eller packas på en marknad, en formlös massa individer. Däremot är inte all masskommunikation knuten till privat profit och det är då inte bara Sveriges Radio som skiljer sig ut utan också organisationernas masskommunikation. Men om vi ett tag koncentrerar oss på de privata massmedia kan vi först konstatera att de är uppbyggda och fungerar precis på samma sätt som vilken annan, kapitalistisk bransch som helst. Deras sociala uppbyggnad ska vi gå in på nedan genom att se på kommunikationsprocessens meddelare. Denna struktur innefattar stora kapitalägare, enskilda affärsmän, 'marknadsfunktionärer', de mänskliga varorna (idolerna) och en massa av löntagare.

Kommunikationsindustrin har expanderat oerhört under de senaste 60 åren. Det har visserligen hela den 'tredje' sektorn (servicesektorn) gjort, men kommunikationsbranschen har i det nykapitalistiska samhället fått en speciell strategisk betydelse förutom den politiska funktion i det organiserade masssamhälle som vi behandlat ovan. Dels har reklamen genom det rådande systemets avsättningsproblem fått en hastigt växande roll. Dels har förändringen i kapitalets organiska sammansättning och den 'mänskliga faktorns' kritiska roll i det allt dyrbarare maskineriet drivit fram ett behov för företagsledningarna inom det dominerade ideologi. Dess sociala prägel är en 'elitistisk' individualism inom en status-quo-bevarande ram, inriktad på en smidig men auktoritär manipulation av de mindre begåvade massorna.

Marknadsfunktionärerna

Den helt dominerande kategorin av masskommunikations-processens meddelare har märkligt nog knappast alls blivit föremål för ett systematiskt vetenskapligt studium. Den har inte ens fått en samlande beteckning, men låt oss mynta termen 'marknadsfunktionärer'. Dessa utgör det sociala skikt som har hand om företagets inre och yttre kommunikation – human relations resp. reklam och 'marknadsföring' – som sköter kulturindustrin, som regisserar organisationernas 'representation' och som i ökande omfattning får ta över organisationernas inre kommunikation. Det karaktäristiska för detta skikt är deras funktion av anställda säljare på en marknad med hjälp av masskommunikation.

Marknadsfunktionärerna utgör inte en klass i strängt marxistisk bemärkelse men bildar ändå ett identifierbart socialt skikt med ovannämnda funktioner. De har i likhet med tjänstemännen ett varierande socialt ursprung och de har nått sina positioner inte genom kollektiva aktioner utan genom en individuell karriär. De saknar därför nästan fullkomligt den demokratiska solidaritetstradition som utmärkt arbetarrörelsen. Kategorin har utvecklats inom det kapitalistiska systemet och dess funktioner har delegerats till den av storkapitalistklassen, från vilken den numera i praktiken är nästan omöjlig att särskilja. I organisationerna har denna

²⁹ *Metallarbetaren* nr 12-13, 1964.

grupp fått sin betydelse i och med dessas behov av anpassning till det låsta borgerliga samhället.

Då detta nya sociala stratum utvecklats med och inom kapitalismen själv har den aldrig kommit i motsatsställning till denna. Därför har det effektiva tjänandet av det bestående blivit en huvudbeståndsdel i dess vaga och oartikulerade ideologi. Dess sociala prägel är en 'elitistisk' individualism inom en status-quo-bevarande ram, inriktad på en smidig men auktoritär manipulation av de mindre begåvade massorna.

Vilka är egentligen meddelarna av den form av kommunikation som kallas kultur? Om vi bortser från marknadsfunktionärerna är det först och främst affärsmän. Dessa är senkapitalismens värdiga och typiska företrädare med feta plånböcker och lyxvillor med dyra tavlor på väggarna, som läser respektabla romaner och 'ger folket vad det vill ha'. Kulturindustrin är en allt mer betydelsefull och profitabel bransch i den västerländska ekonomin. Den är till hela sin struktur och utformning en tvillingbroder till reklamen, den parasitära kapitalismens livsnerv.

Till storkapitalets och deras 'radikalliberala' drabanters stora förtrytelse har affärsmännen i Sverige ännu inte lyckats lägga vantarna på radio och TV, som sedan sin första början präglats av den gamla ämbetsmannastatens bästa traditioner, opartiskhet, ansvars- och stilkänsla och av folkrörelsernas bildningssträvanden. Därmed inte sagt att Sveriges Radio inte skulle vara påverkad av nyare sociala förhållanden, av massamhället och marknadsfunktionärerna. – Till meddelarna hör också den stora massan av anställda inom kommunikationsindustrin.

En intressant detalj i detta sammanhang utgör journalisternas anställningsförhållanden. Under senare år har det skett en vandring från tidningsredaktionerna till annonsbyråer, pr-avdelningar, marknadsföringsinstitut o.s.v. När en ekonomiskt skolad medarbetare lämnar redaktionen och får plats på ett storföretags pr-avdelning, vad innebär detta då för kontakten mellan de båda institutionerna, förutom de rent personliga? Att intima kontakter mellan press och storföretag existerar har vi sett exempel på. Vi vet emellertid mycket litet om innebörden i denna personalvandring, inte ens hur många som gjort detta byte av arbetsplats. Vi har heller inga undersökningar som visar hur medarbetare på tidningarnas ledaravdelningar lämnat dessa poster och sökt sig över till tidningar med annan politisk färg utan att själva ändra sina politiska åskådningar. Att det förekommit sådana byten på grund av renodlat ekonomiska orsaker är att antaga, fastän förmodligen i ganska ringa omfattning.

Med den nuvarande allmänna synen på tidningarna som affärsdrivande företag i största allmänhet har följt ett motsvarande skifte av arbetsplatser bland tidningarnas övriga medarbetare. Att detta är en vanlig företeelse är lätt att konstatera. Många tidningsmän ser ett tillfälle till högre inkomst hos den tidigare konkurrenten och byter tidning. Den moderne allmänjournalisten inser sin roll som opinionsbildare utan att bry sig särskilt mycket om vilken opinion han sprider.

En speciell kategori av kommunikationsmeddelare är författarna till den kommersiella veckopressens noveller och följetonger. I flera fall rör det sig om rent industriell produktion och till det industriella hör också att förlagen har en mall efter vilken de skär till de inkomna manuskripten.

Avsikt och effekt

Kommunikationskapitalismens avsikt är att tjäna pengar. Det gör den också, mycket pengar. Den s.k. populärpressens omsättning är, om man räknar med pin-up-bladen, betydligt över 200 miljoner årligen³⁰ och i mars 1965 kunde vi läsa att Siw Malmkvists manager krävde 7

³⁰ G. Albinsson, *Svensk populärpress 1931-1961* (Sthlm 1963), sid. 13.

000 kr för ett 45-60 minuters framträdande av idolen. Svensk Filmindustris aktier stiger. Detta är bara exempel.

Vad betyder nu denna profitinriktning? Att man säljer det folk 'vill ha'. Knappast. Själva begreppet 'vad folk vill ha' existerar egentligen inte i verkligheten. 'Folket' är inte en ospecificerad massa av halvindivider som alla vill ha samma sak. Men det är det kulturindustrin vill – för vinstens skull. Därför är dess produkter uttryck för en strävan efter individernas minsta gemensamma nämnare – med tonvikten på minsta. I svenska privata massmedia har profitdriften ett något mindre fritt spelrum än i flera andra länder.

Masskommunikationernas effekt är det mest komplicerade och svårbedömbara studieobjektet. Man måste därför uttrycka sig ganska försiktigt. Den vanliga intellektuella kritiken att massmedia försämrar – alltså jämfört med tidigare förhållanden – den kulturella smaken har inte kunnat beläggas och det är väl tvivelaktigt om den har något fog för sig. Kritiken har snarast fått karaktären av vulgärargument i debatten. Den kulturella nivån bland de breda folklagren var nog snarare lägre före massmediaepoken. Däremot kan det sägas att popkulturen i motsats till den mera konstnärliga inte är kumulativ, inte utvecklar människan, utan låter henne stampa på samma fläck.

Vad gäller de politisk-sociala verkningarna är det däremot fullt klart att de är konservativa. Massmedia är ett av de allra viktigaste medlen för att upprätthålla status quo i det moderna samhället, framför allt genom sin funktion i det organiserade masssamhället. Deras möjligheter till att radikalt förändra en opinion är däremot relativt begränsade vilket är mycket beroende på den roll det personliga umgänget spelar. Möjligheterna är störst när det gäller speciella konkreta kampanjer, insamlingar, varureklam, när man kan använda enkel massuggestion.

De direkta partipolitiska effekterna i ett välstrukturerat samhälle – till skillnad från utkristalliserandet och befästandet av grundläggande politisk-sociala attityder – är sannolikt rätt små. Den borgerliga pressövervikten i Sverige har ju till exempel inte lyckats störta socialdemokratin. Partipolitiskt väljande är till största delen baserat på klass och socialgrupp (jfr G. Carlsson, Partiförskjutningar som tillväxtprocesser, *Statsvetenskaplig Tidskrift* 1963, s. 172-213). Viktigt för valresultaten är också röstningsprocenten och där har kanske radio och TV haft en viss betydelse att driva upp siffrorna, c:a 86 % vid senaste andrakammarvalet, något som delvis bryter mot teorin om den tilltagande politiska apatin. 10-15 % av befolkningen byter dock parti vid olika val, men det har knappast gått att få fram att massmedia skulle spelat någon större roll vid bytet.

Massmedia inom organisationsväsendet

Det finns ett annat område av vårt samhällsliv där det är av synnerlig vikt att slå vakt om den ursprungliga betydelsen av ordet *communicatio* – *ömsesidigt* utbyte – för att inte demokratin skall urholkas. Inom det utbredda svenska organisationsväsendet har massmedia kommit att spela en allt viktigare roll. Huvudtendensen inom organisationerna ha varit att slå samman mindre avdelningar till större organisatoriska enheter under motiveringen att denna process skulle innebära en förbättring av servicen för den enskilde medlemmen. Inte minst inom fackföreningsrörelsen har detta varit fallet, och LO torde tillhöra en av världens mest centraliserade organisationer.

Men det har länge varit dags att varna för denna centraliseringsepidemi. Med en alltför långt gången centralisering följer hotet om fullständig styrelse från ovan och omvänt, ett allt mindre inflytande från just densamme individ man säger sig vilja ge bättre service. Hur kan man egentligen veta vad individen vill ha om man inte låter honom få uttrycka sina egna önskemål?

Detta krav på ömsesidigt informationsutbyte kan inte sägas ha tillräckligt beaktats inom fackförbundens egen press. Vid en genomgång av några årgångar av t.ex. *Metallarbetaren* – en annars i många avseenden utmärkt tidskrift – finner man ytterst få artiklar som behandlar detta krav. Vi saknar också en systematisk innehållsanalys av dessa fackorgan för att veta hur mycket material som är nedåtgående kommunikation från topporganen och hur mycket som härstammar från enskilda medlemmar och primärorganisationer. Bara i undantagsfall, instoppade i artiklar som uppstämmer centraliseringens höga visa, behandlas de problem som i hög grad gör sig kännbara ute på arbetsplatsen. Bara någon enstaka gång kan det bränna till, som i följande uttalande från ordföranden i avdelning 46 vid Sundsvalls Verkstäder: ‘Vi kommer aldrig till tals med toppen, annat än på sammanträdena med företagsnämnden. Det räcker inte. Inom det här företaget finns .en byråkrati, som inte ligger långt efter statens, jag förmodar att förhållandena är desamma inom många enskilda företag. Vi måste allt för ofta underhandla med mellanskikten och där stannar det mesta. Det går trögt ...’³¹

De stora organisationerna representerar nu folket – men inte så mycket i den meningen att de ger uttryck åt medlemmarnas uppfattning. Medlemmarna får sin eventuella uppfattning från organisationshierarkin – genom masskommunikation. Den masskommunikation som består i organisationstopparnas kommunikation nedåt till sina underfunktionärer och medlemmar är en av de viktigaste formerna av masskommunikation i vårt samhälle och ett av dess viktigaste maktmedel. Nej, organisationerna representerar mera i den betydelsen som de feodala herremännen på herredagar och vid andra tillfällen representerade. De representerade inte folket som individer utan folket som statsrättslig abstraktion. De representerade rikets bestående och samhällsbevarande institutioner, de representerade sin egen makt och härlighet.

Den borgerliga teorin om massamhället skjuter särskilt in sig på förekomsten eller frånvaron av ‘förmedlande’ organisationer mellan den statliga makten och medborgarna. Detta har sitt speciella intresse framför allt däri att teorin här framhåller de sociala organisationernas samhällsbevarande funktion, vilket för övrigt är gammal god anarkistisk teori. Däremot är det felaktigt att hävda att dessa organisationer i vår tid skulle stå i någon motsatsställning till massamhället. Tvärtom har vi sett hur de aktuella förhållandena inom och mellan organisationerna stöder de andra utvecklingsprocesserna i riktning mot ett massamhälle. Organisationerna fyller fortfarande sin integrativa funktion, så de borgerliga sociologerna bör kunna sova gott om natten. Men vad som integreras i det bestående är inte en fritt diskuterande allmänhet av suveräna individer utan en passiv massa av makt- och rådlösa.

³¹ *Metallarbetaren*, nr 1-2, 1964.

4. Till kritiken av den blandade ekonomin

A. 'Blandningens' karaktär

I. Ett steg framåt och två steg bakåt

Den s.k. blandningen i Västeuropas ekonomier är det vackraste exemplet på en hierarkisk förening av makt- och trygghetsintressen, av borgerlig hegemoni resp. löntagarnas korporativa intressen. Egentligen är det anmärkningsvärt, att det fina med vår tids ekonomi anses vara just det att den är blandad. I ett väsentligt avseende var det tidiga 1900-talets ekonomi mer blandad än dagens. Den förra innehöll nämligen minst två antagonistiska ekonomiska system, dels det härskande kapitalistiska, dels det socialistiska, som företrädde som en social kraft av arbetarrörelsen. Vad som sedan har hänt är inte minst det, att arbetarrörelsens auktoritativa instanser i praktiken uppgett den socialistiska ingrediensen i den forna blandningen och inkorporerat sig själva i den kapitalistiska ekonomin. Själva denna kapitulation används sedan på ett kostligt sätt som ett allvarligt menat argument mot rationella krav på en ny ekonomisk politik. 'Vi har ju accepterat den blandade ekonomin.' Bara faktum att ett visst beslut fattats – snarare enbart blivit till – kan ju i verkligheten inte betraktas som ett relevant argument för att beslutet inte ska ändras.

Vad har mer hänt de senaste decennierna förutom det att ekonomin förlorat det mesta av sin blandade sammansättning? En för löntagarna mycket betydelsefull utveckling har varit att kapitalismen har försetts med väl utbyggda skyddsnet. En åtminstone tämligen framgångsrik konjunktur- och arbetsmarknadspolitik skyddar löntagarna från att störtas i massarbetslöshet. Socialpolitiken ger en inte oväsentlig ekonomisk och social trygghet. Starka fackföreningar ger skydd mot ett alltför utmanande arbetsgivargodtycke.

Arbetarrörelsen har således lyckats få många av sina rent defensiva krav och särintressen tillgodosedda. Den har inte lyckats sätta sin prägel på den ekonomiska helheten. Skyddsnetet ändrar inte på att det är samma cirkus som fortfarande uppträder. Dessutom har också företagen fått ökad trygghet – inte bara socialpolitiskt, det unnar vi dem gärna. Konjunkturpolitiken, lokaliseringstödet, de statliga industribeställningarna (framför allt försvarets), de generösa anslagen till privatföretagens forskning och utvecklingsarbete och andra subventioner innebär att staten i stigande grad inträder som garant för profiten.

I de båda följande avsnitten ska vi se lite närmare på hur samhällets ekonomiska politik underordnas det kapitalistiska näringslivet. Den måste göra det, eftersom regeringen har ett ansvar inför väljarna för den ekonomiska utvecklingen och det ansvaret kan den i en ekonomi av nuvarande typ inte fylla på annat sätt än att erbjuda sig som hjälpgumma och städtant åt direktörerna. En blandad kapitalism innebär ju, att regeringen har det politiska ansvaret för ekonomin och levnadsstandarden, medan de privata företagen har bestämmanderätten. Att moderna storföretagsledare accepterat den uppdelningen är inte så svårt att förstå. Regeringen övertar både de politiska och de ekonomiska riskerna. Kvar blir vinsterna, som de nu i stor utsträckning överlåtna riskerna ursprungligen skulle motivera, och den tjusning som ligger i makt över människor och ting.

Inom näringslivet har också mycket hänt och förändrats i modern tid. Mer varor produceras t.ex. Det gör det i så gott som alla länder, som kommit över take-off-tröskeln, oavsett ekonomiskt och politiskt system, så den saken är inte så märklig. Andra utvecklingstendenser är mer relevanta för en bedömning av just vår ekonomiska ordning.

1. *Jämlikheten har blivit ännu mindre.* Vi bevittnar en allt snabbare maktkoncentration inom näringslivet. Socialistiska arbeten om ekonomi innehåller vanligen omfattande redogörelser för graden av och takten i denna koncentration.

Författarna till denna bok avstår från detta. C. H. Hermansson har i ett par böcker gett en överskådlig framställning härav, en framställning som kan sammanfattas i konstaterandet att av de femtio största svenska industriföretagen behärskar 15 familjer 38 av de 41 som är privata och dessutom naturligtvis mycket annat, t.ex. de tre storbankerna.¹ Den som inte tror på Hermansson kan ju se på vad företagens egen organisation SNS har funnit: en allt hastigare sammanslagning av företag²; eller på en artikel av en företrädare för Industriförbundet i *Den Svenska Marknaden* nr 5-1965.

Att företag slås samman och att storföretagen blir ännu större och mer dominerande brukar betecknas – inte utan skäl – som ‘branschrationalisering’. Men i den förvridna kapitalistiska ekonomin betyder rationalisering minskad jämlikhet och ökad fara för demokratin. Allt färre bestämmer över allt mer och allt fler.

Den inkomstutjämnning, som under mellankrigstiden och andra världskriget var rätt markant har sedan slutet av 40-talet avstannat och i många fall förbytts i sin motsats. Denna tendens ska vi undersöka i det fjärde avsnittet av det här kapitlet.

2. Konkurrensen, framför allt priskonkurrensen, har minskat. I den ovan anförda artikeln skriver Lars Berg från Industriförbundet: ‘Det pris vi får betala för att hålla oss med stora, resultat- och kostnadseffektiva företag blir alltmer frånvaron av en manifest priskonkurrens, en konkurrens om nivåer ... Jag bortser då helt från den reklamkonkurrens med priset som argument, vilken de senaste årens konsumenter sett så mycket av. Petar man bakom fasaderna på denna konkurrens ... visar det sig att prisnivåskillnaderna inte är så värst mycket större än de statistiska felmarginalerna och i varje fall inte större än differenser som betingas av ”rationella” kostnadsolikheter sammanhängande med varierande kvaliteter, service, sortiment och lokalkostnader.

SNS fann i sin studie, att bland de viktigaste orsakerna till företagsfusioner var ‘exceptionellt intensiv’ konkurrens och ‘litet antal konkurrensmedel’ (vilket senare i klartext ungefär betyder: små möjligheter att komma ifrån reell konkurrens genom pseudokonkurrens med reklam o.dyl.).³

3. *Konsumenternas inflytande har minskat.* På samma sätt som den minskade konkurrensen hänger samman med det nya fåtalsväldet – oligopolstrukturen – inom näringslivet, så hänger nedgången i konsumentinflytandet ihop med de båda föregående tendenserna. Den ‘kreativa’ marknadsföringen och den imaginära produktdifferentieringen, som hart när omöjliggör rationella jämförelser från konsumentens sida, gör resten. (Se vidare i tredje avsnittet nedan, delen Att skapa tillgång på efterfrågan.) Åke Ortmark, som ingen kan beskylla för att vara socialist, har uttryckt saken så: det är ‘uppenbart att konsumenternas inflytande på producentens beslut måste ha minskat i takt med industrialismens landvinningar’.⁴

4. *Företagsledarna har blivit en alltmer socialt exklusiv liten kast.* För att statistiskt belysa den här maktgruppens homogenitet och inre sammanhållning kan vi citera ett stycke av professor Sune Carlsson, som dels på många sätt är intimt förbunden med vårt näringslivs självhärskare, dels är pålitligt konservativ. ‘Om vi begränsar företagsledargruppen till de verkställande direktörerna i de ledande 200 eller 500 svenska affärsföretagen förefaller denna grupp i flera hänseenden vara mera homogen än motsvarande grupper i länder som USA, Storbritannien och Frankrike. Det finns flera orsaker till denna homogenitet. Vi har redan nämnt likheten mellan gruppmedlemmarna i fråga om härkomst, uppfostran och praktisk

¹ C.-H. Hermansson, *Koncentration och storföretag* (Sthlm 1959) och *Monopol och storfinans* (Sthlm 1962).

² SNS, *Näringsliv i omvandling* (Sthlm 1964).

³ *Ibidem* sid. 39-51.

⁴ Ortmark, *Sveket mot konsumenterna* (Sthlm 1963) sid. 29.

utbildning. Vi måste också komma ihåg att Sverige är ett litet land. Företagsledarna tillhör samma studentorganisationer, samma yrkesorganisationer och samma fritidsorganisationer, och de möter varandra regelbundet i alla slags angelägenheter och sammanhang. De sitter i samma sakkunnigutredningar, samma arbetsgivareföreningars styrelser, samma branschorganisationer och handelskammare, de begagnar samma storbanker som kreditinstitut och finansiella rådgivare o.s.v. Ofta är de styrelseledamöter i varandras företag. Allt detta skapar en stark känsla av solidaritet och gruppedvetande bland medlemmarna av företagsledarkategorin, och gruppens gillande är en viktig drivfjäder i allt deras handlande.⁵

Av storföretagsledarna kommer tre fjärdedelar från socialgrupp I, d.v.s. mindre än en tolfedel av befolkningen. Bara 3,5% kommer från arbetarhem. Mer än var fjärde direktör för bolag med över 500 anställda, som utnämndes under perioden 1948-57 var son till en ägare eller ledare av företag med mer än 200 anställda. Särskilt intressant är efterkrigstidens markerande tendens till större exklusivitet. Av de storföretagsledare som utnämndes 1928-37 kom 65,5 % från socialgrupp I, av dem som utnämndes 1938-47 61 %, men av dem som fick sina poster 1948-57 kom hela 72,5 % från överklassen.⁶

Om vi jämför dessa data om socialt ursprung med utländska undersökningar, finner vi att de svenska har ett exklusivare ursprung än sina amerikanska, engelska och finska kolleger. En sådan sammanställning har en finsk sociolog gjort för ett par år sedan. Nu är exakta sifferjämförelser svåra, eftersom undersökningarna är olika upplagda, men så mycket är i alla fall klart att arbetarsöner utgör en mer än dubbelt så stor procent av storföretagsledare i USA och England än vad fallet är i Sverige. Den finska studien är mer direkt jämförbar. Av de finska företagsledare som härskade över företag med över 400 anställda kom hela 19,5 % från arbetarklassen mot fuffiga 3,5 i Sverige.⁷

Det är denna exklusiva, självhärliga lilla kast, som man från hög-socialdemokratiskt håll med jämna mellanrum riktar patetiska vädjanden till om socialt ansvar och till vilken man knyter fåfänga förhoppningar om en 'ny' företagsledarkader.

5. Vi håller på att få en mer skrupelfri och hänsynslös företagsledartyp. Detta är ett konstaterande – i motsättning till fromma förhoppningar på mer konservativt håll – från ledande fackföreningsmän. Metallordföranden Åke Nilsson: 'Det är en skillnad som på natt och dag mellan den arbetsgivargeneration som var med och skapade Saltsjöbadsavtalet och de "unga tuffingar" som kan väntas bli alltmer tongivande bland arbetsgivarna'.⁸ Vad man kan vänta torde vara inte en godtycklig brutalitet i den gamla stilen utan en teknokratisk antihumanism. Detta 'rationella' bortseende av mänskliga faktorer och hänsyn kan emellertid också ta sig andra uttryck. På det har vi sett exempel i ASEA:s och LME:s aktiva uppslutning kring de sydafrikanska och spanska diktaturerna (samtidigt som de sannolikt skänker pengar till den s.k. demokratiska oppositionen i Sverige). Den blivande VD för Arbetsgivareföreningen, Curt-Steffan Giesecke, hotade i en artikel för ett par år sedan i förtäckta ordalag med en fascistisk reaktion, om jämlikheten drevs mycket längre.⁹

Produktionens alltmer samhällseliga karaktär motsvaras i vår kapitalistiska ekonomi av en allt större koncentration till ett fåtal av makten över denna väldiga apparat. T.o.m. arbetarrörelsen har krupit in under detta enorma maktkomplex. Den privata ägande- och förfoganderätten till produktionsmedlen omöjliggör en rationell strukturplanering och lokaliseringspolitik, som vi nu har vetenskapliga resurser att genomföra. Konkurrensen, kapitalismens självkorrektion,

⁵ S. Carlsson, *Företagsledare i arbete* (Sthlm 1964) sid. 49.

⁶ G. Malmenström & B. Wiedenborg (SNS), *245 svenska storföretagsledare* (Sthlm 1959).

⁷ O. Laaksonen, *Suomen liike-elämän johtajisto* (Helsinki 1962) sid. 62.

⁸ ST 23/8 1965.

⁹ C.-S. Giesecke, Om jämlikhetens gränser, i SNS, *Morgondagens problem* (Sthlm 1963) sid. 36.

avtar. Utvecklingstendenserna inom detta ekonomiska system leder allt längre bort inte bara från socialismens och socialdemokratins ideal utan också från liberalismens. Tiden är mer än mogen för en ny politik.

II. Den planmässiga profiten

Kapitalismens klassiska prioriteringsinstrument var marknadens mekaniska växelspel mellan tillgång och efterfrågan. I huvudsak, torde man kunna säga, är det tre faktorer, som fört den ekonomiska utvecklingen bort från denna trista mekanik (som förlänade nationalekonomin det träffande epitetet 'the dismal science') i riktning mot ökad planering i det ekonomiska livet. För det första har vi att göra med den allmänna kulturella utveckling som gjort det möjligt för människan att i allt större utsträckning behärska naturen. På detta område som på många andra var, som Myrdal¹⁰ påpekat, nöden uppfinningarnas moder. De båda andra faktorerna var i kapitalismen själv inneboende krafter: kapitalkoncentrationen och oligopoliseringen samt arbetarrörelsen. Sina viktigaste uttryck har den här trenden till ökad ekonomisk planering tagit den i aktiva konjunkturpolitiken och marknadsföringen.

Vi kan dela upp den aspekter:

- a. Marginell planering kostnadsplanering. Dessa frågor om den existerande produktionens storlek och effektivitet inom givna enheter sköter företagen och deras organisationer själva mot en allmän bakgrund av en generell statlig ekonomisk politik. De kan skötas mer eller mindre skickligt, men de blir socialistiska problem först i en socialistisk ekonomi. Marginell är också den planering som ligger i den statliga och kommunala budgeteringen.
- b. Konjunkturpolitik. Medan rustningsindustrin, militärstaberna och det rationella vansinnets politiker förbereder allt större och vidrigare sociala och mänskliga katastrofer, har i alla fall de katastrofer, depressioner, som kapitalismens naturkrafter bringar, kommit att i betydande utsträckning bemästras med den aktiva konjunkturpolitik, som slog igenom på 30-talet. Den framgångsrika kampen mot massarbetslösheten har varit en stor seger för arbetarrörelsen och dess viktigaste bidrag till modern planering. Men till den panegyriken återstår två anmärkningar att göra. För det första är inte konjunktursvängningarna avskaffade. De kommer att bestå lika länge som kapitalismen och dess alienerade och atomiserade beslutssystem. För det andra är konjunkturpolitiken ett rent defensivt instrument. Den är ett försvar mot arbetslöshet – tillsammans med arbetsmarknadspolitik. Den är också ett skydd för företagarna mot sjunkande vinster. Nu garanteras vinsterna, bl.a. med skattelättnader (investeringsfonderna t.ex.) och stödbeställningar. Konjunkturpolitiken är värdefull, men den har inte ändrat något på vår ekonomiska struktur.
- c. Strukturell planering. Denna gäller de totala ekonomiska resursernas fördelning på olika sektorer och enheter.
- d. Konsumtionsplanering. Den här aspekten rör sig om den individuella konsumtionen och vilka typer av varor den ska tillföras. I en socialistisk ekonomi är den helt underordnad den strukturella planeringen och en ny konsumenternas rationalitet och planmässighet genom en intensiv, objektiv konsumtionsinformation. Den kvasisocialistiska ryska planekonomin har däremot en auktoritär konsumtionsplanering uppifrån. Samma sak gäller i mycket för de utvecklade kapitalistiska länderna, vilka inte ens har den ursäkten att nationalprodukten är relativt liten och produktionsapparaten primitiv. Med framväxandet av dominerande oligopol inom de flesta branscher och 'aktiv' reklam och marknadsföring – som har en prostituerad vetenskap att tacka för mycket – har den gamla marknadshushållningen i stor utsträckning ersatts av en företagens planering av 'marknaden'.

¹⁰ G. Myrdal, *Planhushållning i välfärdsstaten* (Sthlm 1961).

e. Lokalisering. Lokaliseringspolitiken buntas inte sällan ihop med strukturplaneringen, men det finns både praktiska och teoretiska skäl för att hålla dem isär. Den förra gäller fördelning och prioritering i rummet, den senare i aktiviteter och verksamhetsgrenar.

I många andra kapitalistiska länder förekommer en sjätte form av planering, s.k. inkomstpolitik, d.v.s. en planmässig nedfrysning av den existerande inkomstfördelningen. I Sverige har både arbetsgivare och fackföreningsmän avvisat en löneplanering, men inkomstfördelningen har knappast blivit jämnare för det.

Som vi ovan delvis antytt har vi i detta sammanhang gjort den prioriteringen att vi i fortsättningen lämnar de första planeringsaspekterna åt sidan. I den första delen av detta avsnitt ska vi se en smula på strukturproblematiken och därefter på konsumtionsplaneringen och lokaliseringpolitiken. Den strukturella avvägning som gäller den offentliga sektorn visavi den privata har alltid haft en framskjuten plats i den politiska debatten. Skulle man kunna tro. I verkligheten är detta inte alldeles riktigt. Under den reaktionära offensiven på 50-talet duckade den europeiska socialdemokratin för de poujadistiska tiraderna, och frågan om medvetna prioriteringar mellan individuell och kollektiv behovstillfredsställelse kom i rampljuset först mot slutet av det mörka decenniet tillsammans med den amerikanske liberalen Galbraith. Dessförinnan rörde sig diskussionen inte så mycket om strukturella avvägningar som om hur mycket som borde och kunde sparas in på den offentliga sektorn.

I Sverige är fördelningen mellan privat och offentlig konsumtion mera gynnsam för ett förverkligande av demokratins jämlikhetsideal än i flertalet andra länder. Men de blygsamma resultat, som nåtts i vår kapitalistiska blandekonomi, framgår bl.a. i avsnittet nedan om jämlikhet och i det socialpolitiska kapitlet. Karakteristiskt för en sådan ekonomi är också den offentliga sektorns underordnande under den privatas konjunktursvägningar och investeringsbehov. I och för sig är denna underordning inte onaturlig. De resurser som kan satsas på skolor, sjukhus, bostäder och vägar är beroende av utvecklingen av industrins produktion. Det är bara det, att i ett samhälle som vårt innebär detta att den sektor som demokratiska organ beslutar över underordnas helt odemokratiska beslut av självutnämnda företagsledare och kapitalägare. Det är med andra ord vårt samhällssystem och inte den förda politiken i detta avseende som är onaturligt.

Någon strukturell ekonomisk planering i trängre bemärkelse har vi inte i Sverige. Globala beslut om vilka branscher som ska utvecklas, vilka som ska nyskapas och vilka som ska läggas ner fattas helt enkelt inte. De bara 'emanerar' – liksom partiledare oftast brukar göra. Varken finansdepartementet eller den halvhemliga diskussionsklubb som går under den pretentiösa beteckningen planeringsråd tar itu med de här uppgifterna. Annars saknas inte uppgifter. Både massa- och stålindustrin arbetar med för små och ofta fel-lokaliserade enheter. Vår petrokemiska industri kom sent till världen och är mycket underutvecklad. Jordbrukets strukturproblem är i huvudsak fortfarande olösta. Avvägningen inom energisektorn mellan vatten- och värmekraft går på en höft, trots att den är av fundamental betydelse inte minst för Norrland. Kreditförsörjningen till bostadsbyggandet är sannerligen inte planmässig. Och så vidare.

Bland yngre socialdemokratiska 'left-of-centre'-ekonomer är det numera inne med planering, särskilt strukturell planering. Efter mönster av sina mer avancerade italienska partivänner börjar Hermanssons kommunister tala om strukturreformer. Det senare begreppet lanserades ursprungligen i mitten på 50-talet av Belgiens socialistiska LO som en alternativ reformpolitik, inriktad på förändring av samhällets ekonomiska och sociala struktur, i st. f. enbart kvantitativ social politik. Ekonomisk strukturplanering är ett av de viktigaste inslagen i en strukturell reformpolitik. Men det gäller att isärhålla kapitalistiska och socialistiska strukturreformer.

Betydelsen av distinktionen kommer inte minst fram, när vi ser på den ekonomiska planeringen. Eftersom vårt näringsliv är kapitalistiskt, innebär en odifferentierad strukturplanering bara en rationalisering, till effektivare och profitablare enheter och branscher, inom den privatkapitalistiska företagsamheten. Den populära 'growth' planeringen, statliga insatser i framtida expansiva branscher, går oftast inte ut på annat än att staten och skattebetalarna betalar företagens initialkostnader, vilka är svåröverstigliga trösklar för det enskilda kapitalet, och sedan överlåter dessa att hämta hem vinsterna. Så har varit fallet med det statliga stödet åt atomenergin. I en kapitalistisk blandekonomi är en arbetarregering tvingad att bidra till en garantering och planering av privata profiter. Men det gäller att gå härutöver och komma ur blandekonomins social-ekonomiska dilemma och politiska strukturer.

Socialistiska – i Belgien säger man antikapitalistiska – strukturreformer är en strategi för ett socialistiskt samhälle. Konkret betyder en socialistisk strukturplanering att struktur-politiska intentioner förverkligas genom en samhällelig företagssektor som opererar planmässigt utan integration i den kapitalistiska sektorn och som också skiljer ut sig genom en företagsdemokratisk uppbyggnad.

Som vi ska belysa i det följande avsnittet om de nuvarande statsföretagen har regeringen helt nonchalerat detta perspektiv. Tvärtom har den låtit dessa företag helt underordnas de privata och t.o.m. absolut sett låtit dem stagnera. Bara ett litet exempel: i stället för att satsa på en synnerligen behövlig utveckling av petrokemin har regeringen fullständigt kört Kvarntorpverket i botten och i år sålt de kvarvarande anläggningarna till Ytongbolaget.

Vilka praktiska möjligheter finns det nu för en socialistisk strukturplanering? De möjligheterna är mycket stora. Löntagarna har i sina ATP-fonder för närvarande 10 miljarder kronor. Den reviderade finansplanen beräknar, att de 1965 kommer att representera ca 30 % av utbudet på kreditmarknaden. Som de nu är placerade är värdeminskningen en halv miljard om året.¹¹ I stället för att låta enskilda kapitalägare dra nytta av dessa fonder genom värdeminskningen och förmånliga återlån skulle löntagarna kunna investera i nya stora företag inom de kemiska och elektrotekniska branscherna. Om så befinnes strukturpolitiskt riktigt naturligtvis också i andra. Samhället och löntagarna har även stort intresse av en utveckling av de existerande statsföretagen.

För denna nya företagssektor bör upprättas ett särskilt planeringsråd med företrädare för regeringen, de verksamma i dessa företag och de centrala löntagarorganisationerna. Då en dylik demokratisk institution vore beslutsfärdig, kan man här åstadkomma en reell planering och inte bara lösa diskussioner och prognoser. Den planeringen skulle inte bara bli en koncernmässig samordning, utan den måste framför allt ha en klart strukturpolitisk inriktning. Med ett kommande direkt samhälleligt engagemang på konsument-varuområdet anmäler sig också behovet av en intim samordning med ett aktivt och resursrikt konsumentråd. Likaså måste den här planeringen vara integrerad med forskning och debatt om nya, humana arbetsförhållanden.

I takt med den socialistiska sektorns utökning – genom nystartande och, framför allt, socialisering – växer denna planering i betydelse och leder steg för steg fram till en socialistisk produktion för behov. Eventuellt sabotage från privatföretagarna kan mötas med en snabbare takt i den ekonomiska omdaning och med sträng kontroll av kapitalflykt. Andra direkta kontroller kan också bli nödvändiga för att inte den nya planeringens strukturpolitik ska omintetgöras.

Det är viktigt, att denna socialistiska planering är djupt förankrad bland löntagarna och särskilt bland dem som arbetar inom den socialistiska sektorn. Planeringen måste vara aktivt

¹¹ H. Hagnell på Metalls kongress 1965, ref. i *Arbetet* 27/8 1965.

demokratisk och baserad på bred och intensiv diskussion. Det är bara i kapitalistiska och ortodoxt kommunistiska länder som planeringen försiggår i slutna direktörsrum eller ämbetsverk.

Att skapa tillgång på efterfrågan

Svensk kapitalism spenderade 1964 drygt 1400 miljoner på reklam.¹² Detta är ungefär lika mycket som hela det svenska samhället investerar i forskning och tekniskt utvecklingsarbete.¹³ Eftersom staten betalar mer än hälften härav, innebär det att företagarna lägger ut dubbelt så mycket på reklam som på forskning. En belysande 'blandning' och prioritering. För 1965 beräknas reklamen uppgå till ca 1700 miljoner kronor.¹⁴

Till de direkta reklamkostnaderna kommer så två miljarder för förpackningar – en fördubbling sedan 1958.¹⁵ Den fördubblingen har i mycket liten utsträckning sina orsaker i praktiska behov utan speglar framför allt 'förpackningens växande roll i marknadsföringssammanhang'. Reklamutgifterna är mer än 170 gånger större än de statliga anslagen till konsumentupplysning detta budgetår, och kostnaderna för reklam och förpackning utgör 85-90 % av statens hela satsning på undervisning och forskning. Den amerikanske liberalen Galbraith är nog inte så passé i det socialdemokratiska Sverige.

Reklamen har en rätt gammal historia. Den fick sin första betydelse i det sena 1700-talets och det tidiga 1800-talets Frankrike. Marshall, en engelsk ekonom, ansåg sig omkring 1920 kunna konstatera en avgörande vändning i de högt utvecklade länderna ca 1880, då marknadsproduktionen övergick från att vara behovsbestämd till att bli spekulativ.¹⁶ Produktionsförmågan överstiger de erfarenhetsmässiga, dittillsvarande behoven, och det finns i produktionsögonblicket ingen garanti för att varan kan avsättas. I den situationen kommer reklamen till användning för att skapa efterfrågan.

Den ovan refererade Industria-artikeln hävdar, att en genomgripande förändring inträtt efter de första efterkrigsåren: 'Marknadsföringen måste få till uppgift att uppspara nya behov och nya marknader. Den måste stimulera framställningen av nyttigheter som tillfredsställer inte bara medvetna utan också omedvetna eller latent konsumentönskningar.' Eller som framställningen komprimeras i en rubrik i artikeln: 'Skapa behov – sedan varor'.

Den klassiska liberala ekonomin målade upp och propagerade för en totalt alienerad värld. Varken den enskilde företagaren eller den enskilde konsumenten hade något som helst inflytande på varornas pris och kvalitet. Allting avgjordes av den abstrakta marknaden och en spöklik 'osynlig hand'. Den universella mänskliga maktlösheten visade sig i den sociala verkligheten inte vara någon stabil jämvikt, och det var också psykologiskt naturligt att parterna på varumarknaden sökte komma ur sin impotens. För konsumenterna var det främsta medlet konsumentkooperationen, men konsumentintressets atomiserade karaktär medförde snart, att den kooperativa rörelsen utvecklades till ett tämligen ordinärt affärsföretag. Företagarnas producentintresse var en bättre sammanhållande kraft, och genom koncentration, branschorganisationer och marknadsföring har företagen ersatt det osynliga spöket med rationell och profitabel planering. Den moderna kapitalismen har ersatt det mekaniska växelspelet mellan tillgång och efterfrågan med ett medvetet *skapande av tillgång på efterfrågan*.

¹² N. Kjellström, Modern Marketing, *Industria* nr 5 1965.

¹³ Proposition nr 96 1964 sid. 7.

¹⁴ B. Dennis i Dagens Eko den 15/9 1965.

¹⁵ Kjellström, a.a.

¹⁶ Marshall, Business Administration (1921), här citerad efter Th. Geiger, *Kritik af reklamen* (Köbenhavn 1943) sid. 48.

Genom profilinriktad och reklamorienterad 'produktutveckling', fantasifull förpackning och suggestiv reklam strävar företagen efter att få konsumenterna att identifiera sig med den illusoriskt unika varan (en psykoanalytiker skulle kunna tala om 'identification with the aggressor'). På så sätt elimineras efterfrågan som en självständig faktor, baserad på konsumenternas givna, oberoende preferenser.

Reklamens kritiker brukar säga, att den skapar konstlade behov, varpå dessa lakejsjälur som alltid känner sig manade att försvara det bestående (plus några politiska naivister) svarar att alla behov utom de primitivt biologiska är 'konstlade' och inlärd. Den väsentliga frågan är egentligen: vem ska ha hand om denna gigantiska läroprocess? Ska den överlåtas på dem som har ekonomiskt intresse av att vara subjektiva och förljugna?

Vårt vanliga undervisningssystem är uppbyggt på principerna om objektivitet och opartiskhet. Varför ska vi ha en ekonomi som är uppbyggd på ett förnekande av dessa principer? Har vi inte som konsumenter lika stort behov av objektiv information som våra studerande barn och ungdomar? Åtminstone den som har ansvaret för att få den knappa budgeten för en vanlig löntagarfamilj att gå ihop torde svara ja på den sista frågan.

I och med nedvittrandet av det traditionella agrarsamhällets geografiska och sociala isolering och dess nedärvda konventioner har individerna vunnit en större frihet. Men i det borgerliga samhället är denna frihet neurotisk och ångestbetonad. Hur ska jag bli sexuellt attraktiv? Hur ska jag nå status och prestige? Den moderna reklamen har tagit fasta på och exploaterat den ångesten. Genom att köpa en viss vara, ett visst 'skönhetsmedel', en viss tobak, en viss sorts sprit, ett visst bilmärke o.s.v., ska jag kunna köpa mig attraktionsförmåga och status. Reklam-männen uppfostrar oss till att mänskliga egenskaper kan köpas på samma sätt som toalettpapper och tidskriften Info.

Reklamen erbjuder sig här som en mekanism för en *flykt från friheten*, som ett sätt att bli av med bördan att självständigt utforma våra liv och utveckla våra intressen (d.v.s. inom ramen för den relativa självständighet i förhållande till tidigare skeden som dagens klassamhälle ger oss). Den vill driva oss till att uppge vårt individuella jags oberoende och i stället samman-smälta det med någonting utanför jaget för att förvärva de egenskaper vi anser oss sakna – och som inte minst reklam-männen vill få oss att tro att vi saknar. Den vill binda vår personlighet till ting och statussymboler. Liksom den charismatiska följaren framställer sig statusreklamen med några enkla slogans som den 'magiske hjälparen' ur vår betingade förvirring, osäkerhet och rädsla.¹⁷

Det är inte bara då den direkt används i politiken, som försäljare av politiska varor, som reklamen framkallar frätsår på demokratin. Den hämningslösa reklamens värld av kronisk statusneurotisk, cynisk manipulation och magi är en ypperlig grobädd för den 'auktoritära personligheten' och som sådan en stilenlig manifestation av det borgerliga samhällets perversitet. (En stor del av reklamen är dock av mindre morbida natur.)

Enligt socialistisk uppfattning är människornas produktiva verksamhet alltför väsentlig för att primärt tjäna till några enskilda kapitalägares berikande. Näringslivet har två huvuduppgifter såsom vi ser det: dels att producera varor och tjänster för konsumenternas behov, dels att ge de förvärvsarbete meningsfulla och mänskliga arbetsuppgifter. Socialister och icke-socialister skiljer sig i bedömningen huruvida det första syftet är förenligt med huvuduppgifterna, men de flesta torde vara överens om att privat profit och mänskliga behov inte utgör någon naturlig och automatisk harmoni. Författarna till denna bok hoppas också kunna övertyga åtminstone en del av våra läsare om att vår kapitalistiska 'folkhemsekonomi' inte lyckats åstadkomma en sådan harmoni.

¹⁷ Jfr E. Fromm, *The Fear of Freedom* (London 1960) sid. 121ff.

Om vi här begränsar oss till att se problemet produktion för behov som en fråga om reklam och konsumentupplysning, är det ett fundamentalt krav som måste föras fram. Den väsentligaste och mest omfattande informationen om varor och tjänster måste utformas efter konsumenternas intressen (i regel är det det man menar med 'objektiv' konsumentupplysning).

Vad innebär nu detta i och för sig tämligen självklara krav? Jo, att konsumentupplysningen ges större resurser och får större omfattning än reklamen. Den bör i princip täcka hela konsumtionsfältet och överta huvudparten av den informativa funktion, som reklammännen och deras uppdragsgivare missbrukar för egen snöd vinning.

I stället för att årligen satsa hundratals miljoner på forskning till förmån för enskilda företagare investerar staten dessa pengar i konsumentvaruforskning. Samhälleliga, konsumentkontrollerade forskningsinstitutioner ersätter de kvasivetenskapliga missfoster som de privata 'marknadsforsknings' instituten utgör.

Konsumentupplysningen i TV och radio utvidgas mycket kraftigt och ges fria händer att ge köprekommendationer och namnge produkter och företag. Dessa media är särskilt viktiga, därför att de speciella konsumenttidskrifterna, Råd och Rön här hemma, Which? i Enland etc., inte når ut till de stora konsumentgrupperna utan bara till den intellektualiserade borgerligheten.¹⁸ Av samma skäl är det väsentligt, att de fackliga organisationerna organiserar diskussion och upplysning i konsumtionsfrågor för sina medlemmar. Ett fackligt engagemang har två andra skäl för sig. Dels som ett överkommande av kapitalismens splittring av människorna i producenter och konsument. Arbetarens främlingskap för produkten skulle kunna minskas. Dels som ett bidrag till en nedbrytning av fackföreningarnas ensidiga könskaraktär. Konsumtionsfrågor angår hela löntagarfamiljen, oavsett om alla medlemmar är förvärvsarbetande eller organiserade i samma fackförening.

Särskilt bör de fackliga organisationerna gå i bräschen för den lokala konsumentupplysningen, vid sidan av den som bör skötas av lokalprogram i radio och TV. I varje tätort bör t.ex. ett 'kvalitetscentrum' – i större städer flera – byggas, gärna i anslutning till Folkets Hus. Dessa centra skulle utgöras av permanenta utställningar av konsumentrekommendabla varor. Där skulle olika frågor kunna ställas och besvaras. – Reklamen är ju en form av enkelriktad masskommunikation, medan konsumentupplysning måste innefatta kommunikation i alla riktningar. – De lokala centra måste naturligtvis också företa egna undersökningar om ortens förhållanden, priser, service o.s.v., och de skulle också kunna fungera som klagomur. För detta arbete har de fackliga organisationerna rätt att vänta sig (d.v.s. kräva) statliga och kommunala bidrag.

Ett reformerat konsumentinstitut bör också få möjligheter att annonsera om sina köprekommendationer i pressen. Detta skulle ha till bieffekt en mer demokratisk subventionering av pressen än den nuvarande reklamens. Förutom politisk har företagen god ekonomisk anledning att i första hand annonsera i borgartidningar, eftersom de där når den 'köpstarkaste' publiken. För konsumentinstitutet måste syftet vara det motsatta, nämligen att nå den breda allmänheten och speciellt de lägre inkomsttagarna.

Hur ska nu denna väldiga konsumentinformation finansieras? I fråga om forskning har vi redan anvisat en utväg: en omDispositionering av den nuvarande subventioneringen av de privata företagens forskning. Vidare är det rimligt att reklamen får bära kostnaderna för konsumentupplysningen. Detta kan åstadkommas antingen genom en speciell reklamskatt eller via en indirekt skatteökning för företagen på så sätt att reklamkostnader inte blir avdragsgilla

¹⁸ *Konsumentupplysning i television*, SOU 1964:54, och Albinsson, Tengelin, Wärneryd, *Reklam och konsumentupplysning* (Sthlm 1965) sid. 154f.

produktionskostnader. Det senare är mest logiskt, eftersom konsumentupplysningen övertar merparten av reklamens positiva funktioner. Avdragsreglerna kan ändras i takt med konsumentupplysningens utbyggnad. – Det bör noteras att dessa kostnader närmast är bokföringsmässiga. Räknat i reella resurser och efter konsumenternas intresse innebär en omfattande konsumtionsupplysning och -forskning stora besparingar.

Härtill bör läggas ett förbud för lögnaktig och vilseledande reklam vid vite av dryga böter för upprepad överträdelse. Denna övervakning kan inte handhas av Näringslivets opinionsnämnd utan av ett råd av konsumenter och konsumentupplysare med en konsumtionsombudsmannainstitution som åklagare. Produktionen ska vara inriktad på konsumenternas behov, och det är därför de som ska döma och inte företagen själva. Reklamen bör också kunna bli ett tacksamt föremål för recensioner.¹⁹

Med dessa reformer, vars huvudsakliga innebörd är en logisk och enorm upprustning av redan existerande institutioner, kommer reklamens relativa ställning i förhållande till objektiv information att förskjutas kraftigt nedåt. Dess manipulationsmöjligheter kommer att minska, och det är också troligt, att dess volym i procent av nationalprodukten kommer att få en vikande tendens. Men den kommer sannolikt att finnas kvar, också i en socialistisk ekonomi. Och inget ont i det i så fall med ett demokratiskt uppbyggt näringsliv och en omfattande, oberoende konsumentupplysning. I en recension av Ortmarks *Sveket mot konsumenterna* frånsa sig Dieter Strand sitt av Ortmark tilldelade ansvar för en reformering av reklamen med det argumentet, att han tyckte om att titta på vackra flickor på reklamskyltar längs vägarna. Efter de radikala reformer vi här fört fram är ett sådant argument inte helt orimligt – även om vi som socialister föredrar flickor av mer levande art och på närmare håll än dem som är uppmålade på reklamplakat.

Medan man på fackligt håll visat en allt häftigare irritation över att hårt tillkämpade löneförbättringar med en enkel gest drastiskt kan reduceras av företagen genom prishöjningar, har regeringen avvisat tanken på direkt ingripande mot prisspiralen. Priskontroll har sina byråkratiska nackdelar, men det kan inte tillåtas att löneaktioner till låglönegruppers förmån automatiskt leder till och omintetgörs av höjda priser. Ett (lågt) tak på konsumentvarupriser skulle också kraftigt påskynda den nödvändiga branschrationiseringen inom handeln. Eventuellt kan detta uppnås genom ovannämnda reformer och andra metoder utom direkt, formell priskontroll.

Andra konkurrensaspekter, riktpriiser, näringsfrihetsrådets befogenheter, är under utredning och diskussion bland de mäktige. Man torde ha viss anledning att vänta ett förbud mot den smidiga form av konkurrensbegränsning som riktpriiserna utgör. Ett sådant förbud är av stor betydelse, då hälften av vår totala konsumtion styrs av sådana branschorganisationspriser.²⁰ Befogenhet för Näringsfrihetsrådet att t.ex. utdöma skadestånd vid fortsatt leveransvägran aktualiserades i somras, när Axel Ståhls möbelfabrik i Vimmerby vägrade efterkomma rådets utslag.

Men både konsumentupplysning och priskonkurrens har sin begränsning. De löser inte problemen med exempelvis balanserad ekonomisk utveckling, jämlikhet, demokratisk uppbyggnad av näringslivet och meningsfullhet i arbetet. Kapitalistisk konkurrens plus socialpolitik kan inte vara en socialdemokratisk målsättning. De leder inte till det i alla avseenden fullt mänskliga samhälle, som är socialismens mål.

¹⁹ Om reformering av reklamen jfr Albinsson m.fl. och Ortmark a.a.

²⁰ ST 30/6 1965.

Konsten att skänka bort pengar

Den ekonomiska utvecklingen efter andra världskriget har kännetecknats av bl.a. en allt allvarligare geografisk obalans. Detta har haft sina miljöpolitiska konsekvenser. På sparbankernas konferens Vårt ekonomiska läge 1965 presenterade professor Dahmén en skiss över miljöförsämringen.²¹ Han fann, att genom tilltagande luft- och vattenförorening, buller m.m. har den förbättring av vår livsmiljö, som den ekonomiska och sociala utvecklingen tidigare fört med sig, under efterkrigstiden förbytts i sin motsats. Enligt Dahmén's schema har vi 1965 hamnat långt under 1850 års nivå! Den ekonomiska koncentrationen är långt ifrån ensam orsak härtill, men den har bidragit. Huvudorsaken är det kapitalistiska samhällets avsaknad av samhällsekonomiska beräkningar och hänsynstaganden. (Den borgerlige professorn uttryckte detta med något andra ord.)

Den geografiska obalansen har vidare medfört ett irrationellt utnyttjande av samhällets totala resurser – överutnyttjande i expansionsområdena, underutnyttjande i deklinationsområdena. En annan ödesdiger konsekvens är svårigheter för arbetsmarknads- och konjunkturpolitiken. För att inte ytterligare överheta den överheta boom-ekonomin i Sydsverige kan Arbetsmarknadsstyrelsen inte sätta i gång tillräckliga beredskapsarbeten i Norrland, eftersom dessa – på grund av just det som skapat arbetslösheten och nödvändiggjort beredskapsarbetena, nämligen företagskoncentrationen – är beroende av leveranser från företag i expansionsområdena. En stram generell kreditpolitik gör det också svårt för kommunerna att få lån för beredskapsarbeten.²²

Ofta är den nuvarande lokaliseringen inte ens snävt företagsekonomiskt den bästa. Lokaliseringsutredningen ansåg sig sålunda behöva konstatera, att 'i många fall kan man utgå från att valet av lokaliseringssort inte föregås av rationella överväganden eller prövningar av alternativa förläggningsplatser'.²³ Särskilt, men inte enbart, gäller detta mindre företag. Vid nyetableringar eller omlokaliseringar av större företag blir vidare marginella subventionsfaktorer – förmånliga erbjudanden om industrilokaler, tomtmark o.dyl. – ofta avgörande för valet mellan annars ur profitabilitetssynpunkt likvärdiga orter.

På sätt och vis är den ökade obalansen paradoxal. Den industriella utvecklingen leder ju mot en allt mer avancerad produktion för försäljning på stora marknader, grundad på högförädlade delar och halvfabrikat. Lokaliseringsutredarna fann därför att de rörliga industrierna ökade i betydelse, vilket, skulle man kunna tycka, borde leda till större geografisk jämnhet.

Hur har då den här paradoxen uppkommit? Nå, svaret är inte så originellt. Den snabba rationaliseringen inom jord- och skogsbruk har friställt arbetskraft, men har inte kunnat generera en ekonomisk utveckling av samma takt som industrins. Norrlands industri – den region där de nya tendenserna är speciellt markanta – är dessutom i stor utsträckning av äldre, mer råvaruorienterad typ, som inte expanderat lika kraftigt som högförädlingsindustrin.

Detta är elementa, men var ligger ansvaret för att den nya industriella rörligheten inte använts för en radikal lokaliseringspolitik? Vän av ordning och status quo är här naturligtvis snar att påpeka, att en viss utspridande lokalisering förekommit, framför allt av verkstadsindustri. Det är sant men har inte rubbat tendenserna i stort. Den grundläggande orsaken till stora områdets utarmning, långvarig arbetslöshet för tusentals människor och undersysselsättning för ännu många fler är den avsaknad av medveten och rationell planering i stort, som utmärker det kapitalistiska samhället, även i dess 'blandekonomiska' form. Historiska och psykologiska tröghetsfaktorer har fått driva sitt fria spel. (Vem har den friheten egentligen gagnat?)

²¹ *Vårt ekonomiska läge* 1965 sid. 7-31.

²² Jfr ST 19/11 1964.

²³ *Aktiv lokaliseringspolitik* SOU 1963:58 sid. 208.

Regeringen och vårt parti har också ett mera direkt och omedelbart ansvar. I Norrland och särskilt i Norrbotten spelar den statliga företagsamheten en mycket viktig roll. Men denna sektor har inte fått resurser att möta de växande sysselsättningsproblemen. Den utbyggnad som har skett har varit långsam och fantasilös. Någon verkstads- och manufakturindustri i anslutning till NJA och LKAB har inte kommit till stånd. Assi har inte fått bygga ut en mer differentierad produktion, som de privata skogsbolagen har gjort. De här försummelserna har bjärt kommit i dagen på senare år, och de accentueras allt skarpare under den närmaste framtiden. '5000 man skall avskedas i Norrland vid de statliga företagen fram till 1970... Enbart avskedandena i Norrland är flera än det sammanlagda antalet sysselsättningstillfällen som staten direkt med sina anslag kan komma att skapa genom lokaliseringpolitiken i Norrland.'²⁴

I ansvarsbilden finner vi också den borgerliga hegemonins pervertering av mänskliga begrepp. En lokaliseringpolitisk grundsats i vår heliga blandekonomi är att företagen inte ska dirigeras. Vad är det? Jo, att arbetarna och tjänstemännen i stället ska dirigeras, vid hot om arbetslöshet. Märkligt nog har detta klassmoraliska budord fått sin kanske högsta apoteos i LO-ekonomernas betänkande *Samordnad näringspolitik*.

Denna s.k. rörlighetsfrämjande arbetsmarknadspolitik innebär att staten gratis fraktar arbetskraft till företag i expansionsområdena. Motiveringen är att arbetskraften ska placeras i de mest produktiva företagen, vilka förutsätts ha den bästa lönebetalningsförmågan. Nu är det – om vi för ett ögonblick bortser från samhällsekonomiska och andra lokaliseringpolitiska aspekter – bara den lilla haken, att i en kapitalistisk ekonomi bestäms lönebetalningsförmågan inte i första hand av företagets eller branschens produktivitet utan av dess räntabilitet, och denna i sin tur bestäms av prishöjningsförmågan. Här understryks ytterligare nödvändigheten av sträng prisövervakning.

Dessa resonemang har utvecklats av byrådirektören Forsström i *Tiden* (nr 6:1965), och han kommer fram till att vi håller på att få en ökande snedvridning av våra ekonomiska resurser, därför att 'i stället för att styras av den samhällsekonomiskt enda betydelsefulla faktorn, produktiviteten, styrs näringslivets strukturuomvandling av den samhällsekonomiskt sett fullkomligt betydelselösa företagsekonomiska räntabiliteten'. 'Vi befinner oss sålunda i ett svårt dilemma i den blandade ekonomi ... som kännetecknar vårt nuvarande samhälle.' Till detta ska bara fogas, att det moraliskt och politiskt är ett självvalt dilemma arbetarrörelsen försatt sig i.

'Den genomsnittliga industriarbetsplatsen kostar 50 000 kronor. Av dem kanske arbetsgivaren själv satsar 15 000 kr. Sedan går han ut på kapitalmarknaden och fordrar att få låna 35 000 kr – t.ex. från ATP-fonderna, som är löntagarnas pengar. Utöver detta skall han ha 100 000 kr för kommunala investeringar (skolor, vägar, vatten och avlopp: 50 000) och bostadsinvesteringar (50 000 kr).'²⁴ Arbetsgivaren satsar alltså 10 %, samhället 90 %. Men över lokaliseringen är inflytandet omvänt. Finansministern, inrikesministern, Ams och kommunerna står uppradade som flickorna på en dansbana före könsrollsdebattens tid och bjuder ängsligt ut sig, medan företagen bara har att välja och vraka.

I lokaliseringspropositionen (prop. nr 185:1964) anger inrikesministern tre lokaliseringpolitiska medel: upplysning och rådgivning, ekonomiskt stöd samt samhällsplanering. Med det senare avses i huvudsak endast lokal bostads- och bebyggelseplanering, inte en global lokaliseringsplanering. Arbetsmarknadsstyrelsens och Industriförbundets rådgivning har säkert en viss betydelse för en ökad rationalitet i lokaliseringen. Men företagen beaktar inte samhällsekonomiska synpunkter för några vackra ords skull, och kvar står framför allt

²⁴ H. Hagnell i remissdebatten 1965.

ekonomiskt stöd, statliga och kommunala – legala och illegala – subventioner. Vår lokaliseringspolitik är mer än något annat ett sätt att skänka bort pengar till företagen.

Under en femårsperiod är det nu bestämt, att företagen ska få 300 miljoner i bidrag och 500 miljoner i förmånliga lån. Alldeles bortsett från de principiella invändningar man kan ha mot den här uppläggningsen, är det tvivelaktigt vad den kommer att innebära i praktiken. I varje fall de större – och i sammanhanget avgörande – företagen har en så stark position i vårt nuvarande samhällssystem, att de kan diktera sina egna villkor för en medverkan. Så har ju på ett flagrant sätt varit fallet med investeringsfondernas användning i lokaliseringsssyfte. Avsättning till dessa fonder, över vars ianspråktagande statsmakterna har inflytande, innebär väldiga skattelättnader för företagen, 27 % på byggnadsinvesteringar med en avskrivningstid av 33 år.²⁵ Den lokaliseringsseffekt man nått genom dessa fonder framgår av ett exempel med L M Ericsson. I juni 1965 fick företaget regeringens tillstånd att ta loss 10 miljoner för investeringar i Norrland. Det var den ena sidan av saken, LME:s pris för transaktionen var den andra; detta utgjordes av ett tillstånd att använda 57 miljoner för investeringar i Syd- och Mellansverige, bl.a. i Huddinge, Midsommarkransen, Älvsjö, Bollmora och Mölndal. I dessa storstadsområden spädde expansionen på med 53 miljoner. Den här typen av omvänd lokaliseringspolitik har utnyttjats även av andra storföretag som Volvo och Scania Vabis.

Med den nya lokaliseringspolitikens ikraftträdande 1 juli 1965 har det varit meningen, att pengar skulle ges ut på ett mera direkt sätt och att investeringsfonderna skulle helt reserveras för sitt ursprungliga konjunkturpolitiska ändamål. Men hur det i verkligheten blir med den saken tycks inte vara klart. I september fick ASEA tillstånd att under tre år ta fram 100 miljoner i investeringsfondsmedel för investeringar i södra och mellersta Sverige mot att det satsade 15 miljoner på en flyttning av en isolationsfabrik till Piteå.²⁶

En lokaliseringspolitik, som är något mer än en skön konst att skänka bort pengar till privata företagare, måste bygga på en omfattande helhetsplanering. I särskilda undersökningsbilagor till lokaliseringsutredningen presenterades beräkningsmetoder för optimala företagslokaliseringar ur såväl företagsekonomisk som samhällsekonomisk synpunkt.²⁷ Därför kan man föreslå tillsättandet av ett lokaliseringspolitiskt utredningsinstitut med stora forsknings- och datamaskinella resurser för utarbetande av ett rationellt lokaliseringsprogram. Knutet härtill behövs också ökad forskning om löntagarnas synpunkter och attityder. Efter den pågående lokaliseringspolitikens femårsperiod borde regeringen så ha möjligheter att framlägga en ny politik.

För att förverkliga den krävs sedan naturligtvis inskränkningar i privatföretagens privilegierade frihet inklusive socialisering. De redan existerande statsföretagen är ett annat instrument. I stället för att ge LME skattelättnader för att bygga upp låglöneföretag, en politik som Metalls ordförande brännmärkte på förbundets kongress 1965, borde staten exempelvis låta Televerkets verkstäder expandera i avsevärt ökad takt.

Varken på strukturpolitikens, den privata konsumtionens eller lokaliseringspolitikens områden kan blandekonomin tillfredsställa de krav människorna har rätt att ställa med de tekniska och vetenskapliga möjligheter som står till buds. Inte bara av humanistiska skäl, frigörelse från auktoritära ekonomiska, sociala och politiska institutioner, meningsfullt arbete, möjlighet till ett fritt kulturliv, utan också av rent ekonomiska effektivitets- och rationalitets-skäl har vi rätt att kräva ett nytt och bättre samhälle. Ett socialistiskt samhälle.

²⁵ *Arbetsmarknadspolitik* SOU 1965:9 sid. 170. Med den korrigerings som där anges i en fotnot.

²⁶ ST 7/9 1965.

²⁷ Aktiv lokaliseringspolitik bil. I, G. Törnqvist, *Studier i industrilokalisering* SOU 1963:49, och bil. II, Särskilda utredningar, sid. 263-346, P. Holm, Lokala samhällskostnader vid industrilokalisering.

III. De offentliga styvbarnen

Den självuppgivelse inför den kapitalistiska ekonomin och borgerlighetens ideologiska hegemoni, som den svenska arbetarrörelsens hittillsvarande politik inneburit, har tagit sig ett av sina mest utmanande uttryck i regeringens syn på privat och offentlig företagsamhet. Den egentliga innebörden av många ledande socialdemokraters s.k. doktrinära inställning till olika företagsformer är en närmast fanatisk antisocialism, vilket belystes av några (resignerade?) ord av Hans Hagnell på senaste partikongressen: 'Vi vet tillräckligt om politik för att inte dra upp någon socialiseringsdebatt på en partikongress'. Denna fanatism, som gått så långt att inte ens en meningsfull socialistisk diskussion skulle kunna föras inom partiet, skiljer ut den svenska socialdemokratin från de flesta av dess broderpartier. Lyckligtvis omfattas den inte, som vi såg i kapitel 2, av partimedlemmarna och arbetarklassen i allmänhet.

De offentliga företagen i Sverige sysselsätter ca 6 % av de anställda, varav knappt 5 procentenheter faller på statliga företag.²⁸ I ett internationellt perspektiv, räknat efter investeringarnas storlek, är den offentliga sektorn i Sverige mindre än hälften av den engelska (före labours makttillträde och den eventuella stålnationaliseringen) och den österrikiska samt ungefär hälften av den italienska och franska. På sin höjd är den lika stor som i den erhardiska liberalismens Västtyskland.²⁹

De svenska statsföretagens tillkomst är signifikativ. 95 % av dem som idag arbetar i dem arbetar i företag som upprättades av borgerliga regimer. Bakgrunden till företagen är också typisk. Å ena sidan rör det sig om samhälllig infrastruktur, kommunikationsväsende, och om företag rotade i närmast merkantilistiska föreställningar (Lindmans socialisering av LKAB och de fiskaliska monopolerna) å andra sidan om socialisering av förluster. Under 20- och 30-talen övertog staten ett antal bankrutta träindustriföretag, vilka sedan kom att bilda ASSI. Kreditbanken går också tillbaka på statligt engagemang i privata krascher. När Ceaverkens tillverkning av röntgenfilm inte syntes löna sig, grep staten in. Övertagandet av de nedgångna tyskgruvorna, sedermera AB Statsgruvor, hade en speciell utrikespolitisk förhistoria men passar också in i mönstret. Norrbottens järnverk var ett nystartande, men det är synnerligen osannolikt att det kommit till stånd om inte det privata kapitalet frivilligt (det hade nog sina goda skäl) avstått från att göra någonting däruppe.

Om den svenska socialdemokratin inte har haft något större ansvar för de statliga företagens tillkomst (även om den hyllat principen om att endast förluster ska socialiseras), så är den ansvarig för hur de sköts under senare decennier. Den förkrossande tyngden på debetsidan i en sådan balansräkning har inte sin huvudorsak i statsföretagens ursprungliga tillstånd utan i den byråkratiska förstelning, som präglat regeringens politik på området. En politik som sedan naturligtvis blivit ett ytligt sett förträffligt argument för socialismens motståndare.

I den tidigare noterade motionen till SAP: s senaste kongress och i andra sammanhang, t.ex. i remissdebatten 1963, har Hans Hagnell givit många drastiska exempel på hur regeringen vanskött sina företag. Vi behöver inte närmare återge den digra katalogen här. Men några illustrationer skadar inte. En utveckling av NJA av samma format som Oxelösunds järnverk tog staten 25 år mot 5 för Gränges-bergsbolaget. På kuppen gick NJA miste om Korea-boomens möjligheter, och efter det att Gränges kommit före med grovplåttillverkning fick NJA – slå in på framställning av tunnplåt, för vilket priserna idag betecknas som 'urusla' av NJA-chefen Luthman.³⁰ Likartat är fallet med Assis kraftlinerbruk vid Piteå, som SCA p.g.a.

²⁸ Stockholm Chamber of Commerce, *Meet Modern Sweden*, här citerad efter ST 2/11 1963, och motion nr 68 till SAP:s kongress 1964.

²⁹ *Economic Survey of Europe in 1959* (Genève 1960) Chap. V; och P. Lowell, *Lessons from abroad*, i Shanks (ed.), *Lessons of Public Enterprise* (London 1963).

³⁰ ST 24/8 1965.

statsmaskineriets tröghet kunde förekomma med ett helt år. Sedan kan SCA-direktören och förra socialdemokratiska statsrådet Mossberg peka på dessa båda bruk som exempel på ekonomisk felplanering – det borde byggts ett stort bruk i stället för tv medelstora.³¹ Assi har haft många andra motgångar: i slutet av 50-talet lät statsmakterna företaget utmanövreras från ett projekt i Otterbäcken, där skogsägarna nu planer att etablera en industri i stället; framställningar från bl.a. fackligt håll om att Assi skulle få möjligheter att utvecklas som de privata skogskoncernerna med en mer mångsidig produktion, t.ex. framställning av olika skogsredskap, kemisk produktion etc., har lämnats utan avseende.

Kvarntorp har körts i botten, Statens bakteriologiska laboratorium och Reproduktionsanstalten har berövats så gott som alla expansionsmöjligheter, televerkets verkstäder har aktat sig mycket noga för att inte 'gå i vägen för' LME o.s.v., o.s.v. Investeringsökningen 1950-62 var 50 % större i de privata än i de offentliga företagen. Ett av Gunnar Langes försvarsargument mot motionärernas kritik av den här utvecklingen bakåt var att den totala ekonomin expanderat, d.v.s. att de privata företagen lyckats bättre!

Den officiella socialdemokratiska uppfattningen om hur statsföretagen ska drivas är kluven. Å ena sidan är det – som det visat sig i praktiken – inte meningen att de ska drivas affärsmässigt eller ens rationellt. Här kommer arbetsmarknadspolitiska och andra sociala skäl in, och dessa är naturligtvis väsentliga för arbetarrörelsen. Sådana synpunkter tilldelar de statliga företagen en annan roll än de privata. Men en underordnad roll: de offentliga företagen ska städa upp efter de privata; de är styvbarnen i den ekonomiska familjen, vilka ska utföra ett hårt arbete utan tack och betalning och vilka inte ska kunna göra anspråk på samma näring, omvårdnad och växtmöjligheter som blandekonominns äkta barn. – Sedan är det en annan sak, att staten ofta inte ens kan anses vara en mönsterarbetsgivare ens i kapitalistisk mening. Statstjänarkartellen har haft flera anledningar till kritik och protest. Vid Assis beslut om nedläggning av sitt företag i Båtskärsnäs, som de anställda fick kännedom om, inte den rimliga vägen via företagsnämnden utan genom en radioreporter, var handelsminister Lange personligen ansvarig för åsidosättandet av normal arbetsmarknadspraxis (Assis promemoria var en het partipolitisk potatis, varför Lange lät den ligga ett halvår – och sedan läckte den ut).

Å andra sidan uppfattas inte de statliga företagen som företrädare för en annan typ av ekonomisk organisation än den privatkapitalistiska. Detta har yttrat sig inte bara i frånvaron av några som helst genomgripande demokratiseringsåtgärder inom de företag som socialdemokratin och arbetarrörelsen har bestämmanderätten över.

I själva verket är de statliga företagen på olika sätt integrerade i det privata näringslivet. Den svenska ekonominns 'blandade' karaktär är egentligen illusorisk. I statsföretagens styrelser ingår flera företrädare för det privata näringslivet, t.ex. SAF-chefen Kugelberg i Tobaksbolaget, bankdirektör Lindström (Göteborgs bank) i Assi, SKF-direktören Bohm i NJA, bruksägare von Seth i Statsgruvor etc. Direkt från ledande positioner i privata företag kommer också företagsledare som Luthman i NJA (f.d. VD i Marma Långgrör) och Rynell i Assi (förut vice VD i Billerud).³²

I LKAB har TGO fortfarande en post aktier och Gränges-chefen Waldenström sitter med i styrelsen. 'En markerad inriktning mot att bereda näringslivet (läs: de privata företagen) inflytande i statliga företag föreligger i fråga om ABA, som ingår som 3/7-delägare i SAS-konsortiet, Aktiebolaget Atomenergi och AB Industrikredit samt de båda nystartade kreditinstituten AB Företagskredit och AB Svensk Exportkredit. Motivet ... har här

³¹ Refererat i en ledare i ST 30/1 1965.

³² Data ur *Svenska aktiebolag och Vem är det?*

huvudsakligen varit en med hänsyn till arbetsfältet naturlig strävan till samarbete med näringslivet samt ett önskemål om tillförande av sakkunskap.³³

I flera fall har alltså skillnaderna mellan offentlig och privat företagsamhet t.o.m. formellt suddats ut genom gemensamägda företag, ABA tillsammans med framför allt Wallenberg, Atomenergi med bl.a. ASEA, kreditinstituten ihop med de privata bankerna. 1960 skedde i det senare fallet en partiell avsocialisering i och med att staten släppte majoriteten i AB Industrikredit och sålde ut den aktiepost som översteg halva stocken. Fyra år senare utarrenderades statsgruvorna Norberg och Håksberg till ett privatföretag.³⁴

Atomenergi är ett vackert exempel på en ny, modifierad form av klassisk socialdemokratisk socialisering. Harold Wilson gjorde ett stort nummer av den, när han tillträdde som labourledare. En socialisering av framtida förluster. Staten satsar pengar i 'tillväxtindustrier', vilka under den närmaste framtiden inte är räntabla. (Den dag de blir det, kan det privata kapitalet ta över.) AB Atomenergi har till uppgift att med statsmedel finansiera huvuddelen av den forskning och det utvecklingsarbete, som behövs för att göra atomenergin kommersiellt exploateringsbar. Den exploateringen ska ASEA, Johnsonkoncernen och andra privata företag sköta. Därav den 'naturliga strävan till samarbete med näringslivet'. Professor Alfvén har som styrelseledamot i Atomenergi nu uttalat, att den subventioneringen nu är tillräcklig.³⁵ Men han har ännu inte vunnit gehör.

Ett ännu mer outrerat uttryck för undergivenheten mot de privata företagen var uppgörelsen i januari 1963 med Eriksbergssvarvet om Uddevallavarvet. Staten satsade 40 miljoner i aktiekapital och 130 miljoner i kreditgarantier för att Broström skulle ta över och driva Uddevallavarvet, mot, dessutom, 'affärsmissigt beräknad ersättning'. Till yttermera visso utfäste sig staten att om tio år inlösa Eriksbergs aktier, om företaget så skulle önska.³⁶

(Minst lika generös var staten i fråga om Koppoms pappersbruk ett och ett halvt år senare. Rottneros fick ett bidrag på 1,5 miljoner för att överta och uppehålla driften under minst fem år.³⁷)

Det finns många andra sätt att foga in statsföretagen i det privata systemet. Ett är att plocka in dem i Arbetsgivareföreningen som skett t.ex. med LKAB. Ett annat är att binda dem till privata företag med avtal av olika slag. Vid inlösen av LKAB träffades överenskommelse med TGO om samarbete i exportförsäljning och malmfrakt. De mest groteska avtalsbindningarna är den kartellsamverkan som Assi har med privata pappersbruk och wallboardindustrier.

T.o.m. konsumentkooperativa företag är inblandade i den härvan.³⁸ Det har hänt mycket inom KF på senare år.

En annan typ av statlig företagsamhet är också djupt integrerad med privata företagare. Vi tänker härvid på försvaret. 'Behandlar man de olika delarna av statsförvaltningen var för sig som individuella enheter framstår det klart att försvaret såsom ett individuellt företag – fränsett storbankerna – har större betydelse för samhällsekonomin än något annat individuellt företag i landet.'³⁹

³³ Handelsdepartementet, *Statliga företag* (Stockholm 1964) sid. 112.

³⁴ *Ibidem* sid. 78 och 20.

³⁵ ST 2/9 1965.

³⁶ ST 15/1 1963 och VLT 16/1 1963.

³⁷ ST 2/9 1964.

³⁸ *Pris- och kartellfrågor* nr 2-3 1965.

³⁹ T. Rapp, *Krigsmaktens ekonomi, i Vårt ekonomiska läge 1962* (Sthlm 1962) sid. 88.

Försvarsbeställningarnas betydelse som livsuppehållare åt den kroniskt sjuka amerikanska ekonomin har många gånger omvittnats. Deras betydelse i Sverige är avsevärt mindre, men de utgör ändå en fet och närande mjölkossa för det privata kapitalet. Det svenska försvaret köper varor och tjänster för mer än 2400 miljoner om året. Av dessa går bara 6-7 % till försvarets egna verkstäder. Tolv procent går direkt till utländska privatföretag och återstående fyra femtedelar till enskilda företagare i Sverige.⁴⁰ Drygt 900 miljoner går exempelvis till verkstadsindustrin. Andra industrier som drar stora fördelar av vårt försvar är den elektriska och den kemiska.

Politiken att låta producera krigsmateriel för enskild vinning går naturligtvis ut över skattebetalarna och innebär en annan form av inkomstöverföringar via budgeten än t.ex. barnbidragen och folkpensionerna, som gynnar de små inkomsttagarna. Årligen tillförs företag som Saab, Volvo och Bofors hundratals miljoner kronor, och som direktör Holm i Saab uttryckte det i en radiointervju i våras: 'Det skall vara god lönsamhet. Det har varit förutsättningen'.

Dels är staten konstant i underläge gentemot de privata intressenterna, eftersom den 'oftast ställs inför en monopolsituation vid en beställning'.⁴¹ Dels får staten betala de höga forsknings- och utvecklingskostnaderna, medan de privata ägarna tar vinsterna av försäljning för export och för civil bruk. Den får också betala annat utvecklingsarbete åt dess ägare, helt utan sammanhang med beställningarna enligt vad forskare inom ett av våra allra största rustningsföretag omtalat för författarna. Chefen för Saab har förresten också klargjort försvarsdepartementets betydelse för privata vinster på civil produktion. 'Tack vare vårt arbete på den militära elektroniksidan har vi fått en civil sådan, framför allt representerad av vår datamaskin D21 men även aggregat för programstyrning av verktygsmaskiner MTC5.'

Det i förhållande till de privata lilla statliga rustningsföretaget Försvarets fabriksverk fick för ett par år sedan en avdankad högerpolitiker till chef. Socialdemokratin sörjer som bekant för trygghet åt alla. Nu ska det inte bestridas, att Gunnar Svärd förefaller vara en driftig företagsledare. Men han har ju som mörkblå högerman en annan uppfattning om statlig företagsamhet än vi socialdemokrater. Den saken visade sig bl.a. i upprättandet av TELUB i Växjö, i vilket privat kapital fick 49 % av aktierna. 'Där visade det sig till min glädje möjligt att etablera ett samarbete med den privata industrin', sa Svärd i en *Industria*-intervju (nr 3-64). Från fackligt håll blev den manövern mycket skarpt kritiserad. Ordföranden i Försvarsverkens civila personals-förbund, Albert Backström, menade att försvaret skulle satsa på att utföra underhållsarbeten i egen regi och återopade amerikanska erfarenheter av kolossala fördyringar då enskilda företag blandades in.⁴²

Den statliga insynen i rustningsindustrin är mycket blygsam, och försvarsministern har tillsatt en utredningsman för den lilla detaljen. Utredningen torde bära ses mot bakgrunden av det enorma projektet med flygplan 37 Viggen, som redan kostat 420 miljoner i utvecklingskostnader och som flygförvaltningen tror kommer att dra 930 miljoner till plus ett styckepris på 8,4 miljoner per plan (flygvapnet vill ha 800 plan). – Som vanligt är det sannolikt att de kostnadsberäkningarna visar sig vara kraftigt i underkant.

Av de nya insynsreglerna för Viggen och av vad som framkommit av utredningen att döma, är det troligt att ökad insyn och kontroll medför ännu bättre vinstgarantier. Staten får betala för insynen! Som kronan på verket har en Saab-man, Saabs tidigare tekniske chef, dessutom gjorts till flygförvaltningens projektchef för Viggen. Under Eisenhowers tid i Amerika sas det

⁴⁰ Tal av försvarsminister Andersson i Perstorp den 23/10 1964, refererat i ST 24/10.

⁴¹ T. Holm, SAAB – mitt företag, i *Vårt ekonomiska läge 1963* (Sthlm 1963) sid. 110.

⁴² ST 19/12 1964.

att vad som är bra för General Motors är bra för USA. Ska vi nu få den principen etablerad i vårt land, att vad som är bra för Saab är bra för Sverige?

Den styvmoderliga behandlingen av de offentliga företagen och gödningen av de privata manifesterar sig på många områden och anger karaktären hos den svenska blandekonomin. Vi har här bara tagit upp en del. Andra är exempelvis subventionerna till jordbrukarna och till småföretagarna via företagarföreningarna och de speciella kreditinstituten samt bekostande av privata företags forskning genom bl.a. Malmfonden, Norrlandsfonden, Tekniska forskningsrådet, EFOR, INFOR, anslag till branschforsknings-institut, till Atomenergi och direkt och indirekt via försvarsbudgeten. 'I nära kontakt med industriforskningen står... den militära forskningen inom FOA.'⁴³ Medan t.ex. Assi är svältfött på kapital finansierar LKAB varje år för 25 miljoner forskning inom Wallenbergföretag som Stora Kopparberg och ASEA, Bolidenbolaget och andra privata företag.⁴⁴ Under senare år har staten visat en ökad tendens att stödja tillämpad forskning och utvecklingsarbete i stället för att satsa mer på grundforskning.⁴⁵ På så sätt får den privata industrin större möjligheter att t.ex. kosta på sig mer reklam.

I en senare del av detta kapitel kommer vi att bl.a. lägga fram några progressiva riktlinjer för samhällelig företagsamhet. De kommer där att fogas in i ett socialistiskt perspektiv, men en förbättring av den statliga företagspolitiken kan givetvis tänkas också i en kortare vy. Vi ska försöka beakta även den kortsiktiga problematiken.

IV. 'Somliga är mer jämlika än andra'

Kravet på jämlikhet är lika gammalt som arbetarrörelsen själv. Det har sin rot i moraliska föreställningar, men det har aldrig inom arbetarklassen varit uttryck för något abstrakt moraliserande av krasst utilitaristisk typ. Jämlikhetskravet växte fram som en naturlig social process jämsides med arbetarklassens egen framväxt. Lika självklart som i nödens och arbetslöshetens samhälle upplever löntagarna det i ett socialdemokratiskt regerat välfärdssamhälle som vårt, där de tyngsta, smutsigaste, för liv och hälsa farligaste, de minst statusgivande och de mest glädjelösa arbetena är de sämst betalda. I ett samhälle, där ett barn till en arbetare har tjugoåtta (28) gånger mindre chans att komma in vid universitet eller högskola än ett akademikerbarn. I ett samhälle, vars näringsliv behärskas av 15 familjer. Ett klass-samhälle, i vilket det borgerliga fåtalet innehar inte bara den direkta ekonomiska makten utan också den ideologiska, hegemonin, och därmed utifrån sina trångsynta privilegieintressen definierar vad som är 'rimlig' och 'realistisk' politik.

Den devalvering av begreppet socialism, som våra mer konservativa socialdemokratiska partivänner brukar ägna sig åt när de någon gång känner sig manade att säga något ideologiskt, har ofta mynnat ut i ett suddigt och MRA-vagt 'socialism rör sig om jämlikhet'. Det torde ha framgått av vår framställning i tidigare kapitel att författarna till denna bok inte lider av ett så dåligt politiskt samvete att vi behöver ta till sådana länstolsdefinitioner.

Även om vi inte accepterar att socialismen är uttömmande definierad genom begreppet jämlikhet, är det å andra sidan givet att jämlikhetskravet är ett väsentligt element i den socialistiska uppfattningen. Det är i första hand inte en abstrakt kritik mot att en liten minoritet får 'för mycket' eller mer än vad som är 'rättvist' utan är riktat mot att ett fåtal lagt beslag på vad som skapats av oss alla tillsammans. (Häri ligger den sociologiska innebörden av Marx' teori om mervärdet och utsugningen.)

⁴³ Partistyrelsens utlåtande till motion nr 144 till SAP:s kongress 1964.

⁴⁴ Proposition nr 96 1964.

⁴⁵ Reviderad Finansplan 1965, bilaga E sid. 40.

Klasskillnader betyder inte bara en bitter förnedring för de sämst lottade. Klassbundna olikheter i livschanser innebär att ledande och ansvarsfulla funktioner i samhällets institutioner inte (alltid) fylls av de bästa kapaciteterna. Klasser skiljer människor från varann och förenar dem endast i hierarkiska kedjor av över- och underordning samt som ömsesidigt fientliga objekt för statusjämförelser. Klass-samhället hindrar människorna att fria och icke-neurotiska förverkliga sig själva. Klasssamhället är totaliseringen av människan som främling. Klassmänniskorna är främlingar inför sig själva, inför vad de byggt upp och inför varandra. Under 50-talets reaktionära anstormning vek socialdemokratin undan bl.a. genom att tona ner jämlikhetskraven. De fördelningsfrågor, som rymdes i de dåvarande tankebanorna, gällde tidsmässig (genom pensioner och barnbidrag) och geografisk (kommunalskatte-) utjämning. Ekonomisk utjämning mellan klasser var däremot inte 'praktisk politik' på den tiden. Ett av sina mest auktoritativa uttryck tog sig den här tendensen i Strängs direktiv till skattesystemutredningen 1960. Dessförinnan hade tendensen yttrat sig i praxis: kvarlåtenskapsskatten hade avskaffats, de progressiva direkta skatterna sänkts, medan de proportionella kommunala och de regressiva indirekta skatterna höjts.

För ett par år sedan vände vinden. Regeringen satt säkrare i sadeln. Den radikala opinionen inom det egna partiet blev mer betydelsefull, den konservativa inom de borgerliga partierna mindre. En lönemässigt dålig avtalsuppgörelse 1964 aktualiserade kraftigt fördelningsproblemen hos löntagarna. Förnyelsen inom SKP ökade den politiska nödvändigheten att ägna bristen på jämlikhet större uppmärksamhet. Ironiskt nog bidrog också skatteberedningen, som förefaller i det stora hela troget ha följt de givna direktiven, till sin egen snöpliga desavouering genom att i all oskuldsfullhet presentera en del brutala ekonomiska data. Nu har jämlikhetskravet blivit ett huvudvapen i den ideologiska rustningen inom en inflytelserik centerriktning inom SAP.

Frågan om jämlikhet har många dimensioner. Den i många avseenden viktigaste gäller makt, makt över människors föreställningsvärld och makt över deras arbete, produktion och konsumtion till exempel. I andra kapitel och i andra avsnitt av detta berör vi dessa aspekter. I det här avsnittet ska vi se lite närmare på vad en socialdemokratiskt förvaltd blandekonomi av svensk typ innebär i fråga om ekonomisk och social jämlikhet.

Ju mer man rotar i problemet med inkomstfördelningen i ett helt land, desto kraftigare slås man av hur lite man vet, av vilket begränsat värde såväl den officiella statistiken som mera direkta undersökningar har. Det är inte bara detta med falskdeklaration, där vi måste nöja oss med mycket grova uppskattningar. Den stora roll, som t.ex. utproportioneringen av inkomst och förmögenhet mellan olika familjemedlemmar och över tiden (genom försäkringar av olika slag), alltså en skenbar nivellering, spelar för de rikare inkomsttagarna, har ännu inte tacklats i svenska undersökningar. Inverkan av demografiska faktorer, såsom åldersfördelning, giftermålsfrekvens o.s.v., på meningsfullheten i jämförelser mellan förhållanden vid olika tidpunkter har inte heller systematiskt beaktats.

Problem av den här typen har på allvar presenterats i den vetenskapliga och politiska diskussionen av den engelske ekonomen och statistikern professor Titmuss.⁴⁶ Med sin djupgående penetrering kommer Titmuss fram till att olikheten i inkomster och förmögenhet i England sannolikt skärpts sedan slutet av 40-talet. Slutsatsen gäller inkomst före skatt. På ledande svenskt sociologhåll anser man för troligt, att Titmuss' teorier äger relevans också för svenska förhållanden. Det finns alltså skäl att ha dem i minnet under den följande framställningen.

⁴⁶ R. Titmuss, *Income Distribution and Social Change* (London 1962).

Den mest ambitiösa studien om inkomstfördelningen i Sverige torde vara den nuvarande professorn Bentzels doktorsavhandling med samma namn, utgiven från Industrins Utredningsinstitut. Bentzel kunde konstatera en viss utjämning mellan 1935 och 1948, framför allt under 'skördetiden' 1945–48. Utjämningen gällde såväl förvärvsinkomst som disponibel inkomst (förvärvsinkomst efter skatt och transfereringar). 1935 hade de fattigaste 40 procenten av taxeringsenheterna 7,3 %, 1945 8,0 % och 1948 9,5 % av de totala förvärvsinkomsterna, medan den rikaste femtedelens andel minskat från 59,9 % via 52,1 % till 49,0 % 1948. För de disponibla inkomsterna fick Bentzel dessa-motsvarande sex siffror: 9,9, 10,5, 14,0; 54,2, 48,3, 43,0.⁴⁷

Utvecklingen efter 1948 har fått en viss belysning av allmänna skatteberedningen. Den utvecklingen förefaller inte ha gått framåt ur social synpunkt. 1948 hade den bäst lottade femtedelen av inkomsttagarna 44,6 % av inkomstsumman och den sämst lottade 5,4 %. Relationen var ungefär 8,25:1. 1955 var procentalen 42,3 resp. 5,5 och relationen ca 8:1. Så långt tydligen en viss förbättring. Men 1964 års siffror förändrar bilden. De var 44,3, 4,9 och 9:1 respektive.⁴⁸ Uppgifterna gäller deklarerad inkomst.

En annan beräkningsmetod skatteberedningen använde var att räkna ut medelinkomsten i procent av medianinkomsten (den inkomst som hälften av befolkningen ligger under och hälften över). Därvid fann den en ökande jämlikhet 1948-57 men därefter en tillbakagång. Den förra tendensen var mera markerad för gifta, den senare mera för ensamstående.⁴⁹

Hur verkar då skattepolitiken för att göra den heliga blandade ekonomins primära inkomstblandning lite smakligare? Här är ett centralt faktum, märkligt ofta förbiset, att den moderna välfärdsstatens framväxt har inneburit att skatterna ökat procentuellt sett mera för de lägre inkomsttagarna, vars andel av skattesumman stigit! Det sistnämnda håller streck även med beaktande av utjämningen före skatt.⁵⁰ Ökningen av de direkta skatternas andel av totalinkomsten åren 1935-48 framgår av tabellen nedan.⁵¹

Procentuell ökning 1935-48 av direkta skatters andel av totalinkomsten

Taxeringsenheter	Procents ökning
Decilgrupp 1	71
„ 2	150
„ 3	321
„ 4	414
„ 5	536
„ 6	156
„ 7	117
„ 8	72
„ 9	72
„ 10	81

(Decilgrupp 1 är den fattigaste tiondelen, decilgrupp rikaste)

⁴⁷ R. Bentzel, *Inkomstfördelningen i Sverige* (Uppsala 1953) sid. 96. Taxeringsenhet skiljer sig från inkomsttagare genom att samtaxerade utgör en enhet. Förvärvsinkomst exkluderar sociala transfereringar. För den fattigaste femtedelen enbart ges inga data om förvärvsinkomst; dess andel av disponibel inkomst (inkomst efter skatt och sociala förmåner) var 1948 3,5 %.

⁴⁸ Allmänna skatteberedningens betänkande, *Nytt skattesystem*, SOU 1964:25 sid. 778. Obs. p.g.a. vad som sagts i föregående not är skatteberedningens och Bentzels siffror ej direkt jämförbara.

⁴⁹ *Ibidem* sid. 70

⁵⁰ Bentzel, a.a. sid. 118f.

⁵¹ Beräknat efter *ibidem* sid. 117.

För tiden 1948-65 har vi gjort en beräkning på ett annat material.⁵²

Procentuell ökning 1948-65 av inkomstskattens andel av inkomsten för familj utan barn

Inkomst i 1965 års penningvärde	Procents ökning
10.000	46
15.000	37
20.000	27
30.000	32
50.000	30
100.000	23

Till de direkta skatterna kommer så de indirekta, vilka ökat kraftigt under senare år. 1948 utgjorde de ca 58 % av de direkta, 1964 70 %. 1965 års skattepaket har ytterligare ökat den siffran. Som bekant är den indirekta skatten regressiv, därav, kan man förmoda, dess popularitet bland regressiva politiker. Går man från inkomstklass 12.000 upp till 200.000 sjunker den indirekta skattens andel av inkomsten kontinuerligt och från omkring 18 till cirka 9 procent för gifta med två barn. Dessa beräkningar gäller 1962 och inbegriper alla indirekta skatter, även bil-, sprit- och tobaksskatt.⁵³

Innan vi ser på några internationella jämförelser, är det för säkerhets skull bäst att göra våra läsare en smula besvikna. Våra konservativa, kritiskt inställda läsare genom att påpeka att vi har insett vad de (kanske) kommit att tänka på, våra radikala sympatisörer med att betona att utvecklingen trots allt inte varit fullt så negativ som de måhända tror av ovanstående. På grund av en större absolut skatteökning för de högre inkomsttagarna har nämligen en viss skattemässig utjämning ägt rum också i modern tid. Med utgångspunkt från de siffror, som låg till grund för den andra tabellen ovan, har vi fått fram, att relationen efter direkt skatt mellan 100.000 kronor- och 10.000 kronors-familjen var knappt 6,9:1 1948 och drygt 6,2:1 1965. Den indirekta skatten minskar dock förbättringens reella värde, en förbättring som huvudsakligen ägde rum fram till 1958. En ungefärlig bild av hur vår regeringspolitik i fråga om ekonomisk jämlikhet står sig internationellt ger en översikt i *Economic Survey of Europe in 1956* (chapter IX). Av de där presenterade måtten på jämlikhet använder vi oss av den 'maximala utjämningsprocenten', d.v.s. den procent av den totala inkomstsumman, som behöver överföras från de högsta till de lägsta inkomstgrupperna för att absolut jämlikhet ska uppnås. Ju högre den procenten är desto större är alltså olikheten.

Den maximala utjämningsprocenten i fyra länder

	England			Holland		Danmark		Sverige		
	1938	1949	1955	1946	1950	1939	1952	1935	1945	1948
före skatt	30	28	27	35	31	36	31	38	33	31
efter skatt	27	24	24	32	28	34	28	37	32	28

Sverige ter sig ungefär likadant som eller något bättre än Holland och Danmark, men det ökända engelska klassamhället syns vara betydligt mera egalitärt än det stolta svenska folkhemmet. Nu bör ju sådan här statistik tolkas med varsamhet, men det förefaller finnas föga fog för påståendet att svenskar skulle vara mer jämlika än andra, hr Erlander till trots. Vad gäller beskattningens effekt så har en engelsk ekonom kommit fram till att det

⁵² Beräknat efter H. Söderberg, Den offentliga sektorn, *Den Svenska Marknaden*, nr 6-7 1965.

⁵³ P. Holmberg, *Vad händer med vår ekonomi?* (Sthlm 1964) sid. 166.

konservativa Västtyskland har ett mer utjämnande skattesystem än det socialdemokratiska Skandinavien!⁵⁴

Såväl de inhemska som de internationella uppgifterna ovan inkluderar inte falskdeklaration och värdestegrings-vinster och utstrålar därför ett mera idylliskt skimmer än vad verkligheten egentligen skulle ge anledning till. Taxeringskontrollutredningen (SOU 1960:36 sid. 137 ff.) anför uppskattningar, som går ut på att 1960 undandrogs samhället mellan 1 och 2 miljarder i *skatter*, d.v.s. ungefär mellan 8 och 16 % av de inbetalda inkomst- och förmögenhets-skatterna. Skattefusket har ökat kraftigt efter kriget. I slutet av 40-talet var det *inkomster* på 1,5-2 miljarder som falskdeklarades.⁵⁵

Även om många löntagare med 'extraknäck' fuskar, finner utredningen att 'allt tyder också på att de mera framträdande formerna av skattefusk förekommer hos rörelseidkare, jordbrukare och fria yrkesutövare. I det enskilda fallet rör det sig härvidlag oftast om betydligt större belopp än beträffande andra kategorier.' Om deras väljare hade en bättre skattemoral, skulle borgarpartierna således ha större möjligheter att föra fram skattesänkingskrav!

Inte bara skattefusket har ökat i betydelse. Samma sak gäller i hög grad värdestegrings-vinsterna under den tämligen permanenta högkonjunkturen efter kriget. Genom värdestegringen och den tandlösa beskattningen i detta avseende kan aktieägarna årligen göra 'så gott som skattefria miljardvinster'. För ett genomsnitt av börsnoterade aktier redovisas under perioden 1953-63 en kapitalökning på 78 % och en ökning av den årliga utdelningen med 23 % räknat i fasta priser. Under samma tidrymd steg industriarbetarlönen i snitt endast med 39 % fullt skattepliktiga procent.⁵⁶ Om profitema från markspekulation finns inga allmänna beräkningar gjorda. Men det torde knappast behövas någon ytterligare dokumentation i detta sammanhang för att både läsaren och författarna ska kunna vara överens om att markspekulationen och de skattefria realisationsvinsterna därav stigit abnormt under senare år.⁵⁷

För tidsjämförelser är det väsentligt att understryka, att skattefusket och de skattefria kapitalvinsterna inte bara är omfattande utan också, och framför allt, att de har ökat. De fördelar för de större inkomsttagarna, som denna ökning inbringat, är att lägga till den ovan redovisade efterkrigsutvecklingen av de deklarerade inkomsterna och skattesystemet.

Vad vi hittills har rört oss med har i stort sett varit abstrakta statistiska inkomstkategorier. Vi ska nu se en smula på reella sociala grupper. Under efterkrigstiden har lönernas andel av nationalinkomsten stigit markant – 1946-60 från 60 till 70 procent⁵⁸ – och den är nu en av de allra högsta i världen. Är detta resultatet av världens troligen starkaste fackföreningsrörelse? Vi lämnar den frågan öppen men har den i minnet när vi granskar utvecklingen lite närmare. Löneandelens ökning inträffade efter 1950, och under 50-talet ökade de anställdas andel av den förvärvsarbetande befolkningen enligt officiell statistik med ca 12 %, medan företagens minskade med 26 %. Samtidigt steg proportionen tjänstemän från ungefär en tredjedel till 40 % av löntagarna.⁵⁹ I själva verket har reallönerna på LO-området bara hållit samma takt som nationalproduktens.⁶⁰ Tar man i beaktande den del av den förvärvsarbetande befolkningen som löntagarna utgör, blir den höga svenska löneprocenten genast betydligt mindre imponerande. Genom att dividera lönesummans andel av nationalinkomsten med löntagarnas

⁵⁴ Needleman, A Note on the Burden of Taxation. *National Institute Economic and Social Review*, March 1961. Här citerad efter P. Anderson & R. Blackburn, a.a. sid. 232.

⁵⁵ Bentzel, a.a. sid. 63.

⁵⁶ ST 9/1 1965.

⁵⁷ Jfr L. Pettersson, *Beskatta kapitalvinsterna, Ung mening* (Stockholm 1964).

⁵⁸ P. Holmberg, *Arbete och löner i Sverige* (Stockholm 1963) sid. 125.

⁵⁹ F. Croner, *Tjänstemännen* (Ystad 1963) sid. 158.

⁶⁰ *Fackföreningsrörelsen* nr 20 1964.

andel av de förvärvsarbetande skapar vi en möjlighet för internationella jämförelser. För Sverige har vi använt uppgifterna ovan och för de utländska exemplen EEC-statistik.⁶¹ Siffrorna i det följande betecknar den procent av nationalinkomsten som kommer löntagarna till i förhållande till vad de skulle ha fått, om deras inkomster varit av samma omfattning som deras antal. (De inkomster som löntagarna gått miste om har gått dels till enskilda företagare, dels, och till största delen, till juridiska personer. Över bolagen har löntagarna i vårt samhälle som bekant ingen bestämmanderätt.) 1960 var jämförelsetalen: Sverige 81 (1950 75), Belgien 74,5, Frankrike 88, Holland 72,7, Italien 86,8, Luxemburg 87,4, Västtyskland 79,3.

Ett par år i början av 60-talet publicerade Statistiska Centralbyrån jämförelser över medelinkomstens utveckling för företagare och anställda i Sverige. De visade, att med undantag för jordbruk och handel steg företagarnas inkomster under 50-talet snabbare än de anställdas. Alldeles bortsett från vad vi tidigare påpekat om underdeklaration.

Medelinkomst 1961. Index 1953 = 100

	Företagare	Anställda
Jordbruk	140	159
Byggnadsindustri	171	160
Egentlig Industri	169	158
Samfärdsel	164	157
Handel	146	154
Allmän förvaltning	–	143
Friyrken	166	148
Husligt arbete	–	133
Övriga	157	132
Samtliga	152	158

Källa: Skattetaxeringarna samt fördelningen av inkomst och förmögenhet taxeringsåret 1962. Statistiska Centralbyrån, Stockholm 1963.

En viktig aspekt på frågan om jämlikhet rör den eventuella förekomsten av någon punkt på inkomstskalan som klart skiljer ut sociala grupper från varandra. Härom finns en undersökning, som dock inte säger något om förändringar över tiden.⁶² Svaret är att det existerar en klar ekonomisk vattendelare. 1954 var den en inkomst på cirka 14.000 efter skatt, och den skilde ut å ena sidan (större och medelstora) företagare och företagsledare, ämbetsmän och fria yrkesutövare samt å andra sidan småföretagare och hantverkare, tjänstemän i allmänhet och arbetare. (Jordbrukare och lantarbetare ej medtagna.) Tre fjärdedelar av de förstnämnda hade över 14.000 i nettoinkomst, medan tre fjärdedelar av de sistnämnda hade under 14.000. 89 % av arbetarna (exklusive lantarbetare, som ju har särskilt låga inkomster) tjänade mindre än 13.000 efter skatt.

Medan det för inkomstfördelningen finns en del data som ligger djupare än de makroekonomiska råsiffrorna, är möjligheterna att få ett grepp om förmögenhetsförhållandena avsevärt mycket sämre. På detta område, där olika legala och illegala skattetekniska knep från de allra rikaste gruppernas sida sannolikt betyder mer än för inkomststrukturen, är vi i stort sett hänvisade till skattetaxeringarnas uppgifter. Dessa visar en kontinuerlig om än svag tendens till en viss utjämning. För åren 1957-61 har skatteberedningen (sid. 340) på grundval av dem räknat fram, att de största förmögenheterna, från 750.000 och uppåt har ökat betydligt

⁶¹ Här citerad efter den belgiska veckotidningen *La Gauche* nr 34 1964.

⁶² G. Carlsson, *Ungleichheit und Lebenschancen. Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*. Sonderheft 5. Köln 1961.

snabbare i antal än övriga men att deras andel av förmögenhetssumman inte stigit i samma takt som deras antal.

Fortfarande är dock förmögenheterna enormt koncentrerade till ett litet fåtal. Enligt de senast publicerade skattetaxeringarna, vilka avser 1963 års situation, är det bara 5,7 % av inkomstagarna, som äger en förmögenhet över 80.000 kronor. Av förmögenhetsägarna har sedan 0,4 % en tiondel av de skattepliktiga förmögenheterna. Hälften av dessa förmögenheter ägs av en hundradel av inkomstagarna!

De fantastiska rikedomar, som är samlade hos en handfull finansfamiljer, är egentligen närmast omätbara och ojämförbara med vanliga dödligas förmögenhetsinnehav. Detta har på senare år med all tydlighet framgått av bouppteckningarna efter t.ex. gummikungen Duncker och Axel Ax:son Johnson. Särskilt i det senare fallet fick vi också se flera knep i aktion. Värderingen av Johnsons kvarlåtenskap baserades på tidigare utdelningar från hans bolag, utdelningar som förutseende nog under en följd av år varit lika med noll. Genom att överföra cirka 25 miljoner till en familjekontrollerad stiftelse kunde en stor del av beskattningen kringgås.

Den viktigaste formen av förmögenhet är aktieinnehav, vilket är oerhört mera koncentrerat till ett fåtal än förmögenhet i allmänhet. 1951 ägde bara 4,9 % av inkomstagarna aktier, och lite drygt 4 % av aktieägarna innehade hälften av värdesumman för fysiska personer.⁶³ Två promille av inkomstagarna ägde alltså hälften av aktierna efter värdet räknat. Ett vackert exempel på egendomsägande oligarki. En jämförelse med USA ger vid handen⁶⁴, att medan de mindre rika två tredjedelarna av aktieägarna ägde ungefär 7 % av summan i Sverige ägde deras klassbröder i USA 10 %. Koncentrationen till den allra högsta toppen var dock större i Förenta staterna. Också i relation till engelska förhållanden är aktieförmögenheterna i Sverige sannolikt mera koncentrerade.⁶⁵

På senare år har aktieinnehav blivit en smula mindre ovanligt. Konjunkturinstitutet fann i en undersökning för 1957, att 5-6% (i urvalet 5,4%) av hushållen hade aktier.⁶⁶ En konservativ ekonomisk journalist har påstått, att den siffran i dag torde ligga 'vid uppskattningsvis inemot 10 %'.⁶⁷ Vad denna spridning inneburit för förmögenhetskongregationen finns det inga uppgifter om, men att den snarare ökat än minskat den traditionella oligarkins möjligheter att behålla makten över näringslivet är tydligt. Härtill kommer den ökade betydelsen av juridiska personers aktieinnehav jämfört med fysiska personers.⁶⁸ Eftersom dessa bolag och stiftelser helt behärras av finansoligarkin innebär denna tendens en stigande koncentration..

Sammanfattningsvis kan vi om den ekonomiska jämlikheten konstatera, att utvecklingen i stort sett stått stilla efter kriget och att det sedan slutet av 50-talet finns tydliga regressiva tendenser såväl i blandekonomin bruttointkomster som i beskattning. Varken skattepolitik eller allmän ekonomisk politik och arbetsmarknadspolitik har i jämlikhetshänseende gett några resultat av betydelse. Sin i sammanhanget största effekt torde de båda senare instrumenten haft i elimineringen av de 'risker', som enligt den liberala teorin skulle motivera kapitalägarnas höga inkomster. Genom sjuk- och tjänstepensionsförsäkringarna har de sociala transfereringarnas andel av nationalprodukten stigit till nära 1/5. Socialpolitikens möjligheter – och därmed mycket av den gamla socialdemokratins – är snart uttömda. Den har gett

⁶³ Beräknat efter G. Albinsson, *Företagsvinster – ett samhällsintresse?* (SNS Sthlm 1956) sid. 42, 51 och 53.

⁶⁴ G. Kolko, *Ricchezza e potere in America* (Torino 1964) sid. 80. (Am. upplaga 1962, *Wealth and Power in America*.)

⁶⁵ Se P. Anderson & R. Blackburn, a.a. sid. 83.

⁶⁶ Konjunkturinstitutet, *Hushållens sparande 1957 I* (Sthlm 1963) sid. 21f.

⁶⁷ L. Fjelner i årsboken *64 Anno* (Malmö 1965) sid. 190.

⁶⁸ Se t.ex. E. Waldenströms artikel om Grängesbergsaktien i *Stockholms fondbörs 100 år* (Sthlm 1963).

trygghet men har inte betytt så mycket för jämlikheten. Under efterkrigstiden har principen för den blivit inkomstbortfallskompensation och inte inkomstutjämning. Mer än 30 års socialdemokratiskt regeringsinnehav har hittills inte kunnat göra mycket åt den kapitalistiska blandekonomin inneboende brist på jämlikhet. Den heliga kon borde bara av det skälet vara mogen för slaktbänken.

Så länge en handfull finansfamiljer äger större delen av vårt näringsliv kan någon ekonomisk jämlikhet inte existera. Klanerna Wallenberg, Wehtje, Johnson, Klingspor o.s.v. är en levande utmaning mot allt vad arbetarrörelsen kämpat för. Vidare kan i ett odemokratiskt näringsliv små högrankade monopolgrupper i stort sett själva bestämma sina inkomster. I alla inkomstlägen är företagarna gynnade i fråga om beskattning: som självutnämnda förvaltare av samhällets produktiva resurser kan de genom manipulationer med avskrivningar, lagervärdering m.m. utnyttja alla producenternas arbete för privat vinning. Ska vi acceptera skattefrälse, frågade med anledning härav professor Welinder i en artikel för något år sedan (ST 1/3 -63) . Om vi inte vill det, måste en omfattande socialisering till.

Förutom via en socialisering av produktionen kan en hel del också åstadkommas skattevägen. Därvidlag är särskilt två reformer angelägna. För det första en radikal skärpning av arvs-skatten. Socialdemokratiska studentförbundet har i sitt handlingsprogram föreslagit en konfiskatorisk arvsskatt för förmögenheter över en halv miljon. Med den genomförd skulle ett betydande steg ha tagits på vägen mot det gamla, också liberala, kravet på 'lika chanser för alla'. I samband med en anpassning av gåvoskatten härtill måste det kryphål, som familjestiftelserna utgör, täppas till.

För det andra är det orimligt att acceptera, att värdestegringsvinster ens efter en viss tidrymd ska vara befriade från skatt. Ska det vara någon skillnad på beskattningen av dessa arbetsfria inkomster jämfört med arbetsinkomster, måste den i så fall innebära, att de förra – efter avdrag för penningvärdeförsämring – beskattas hårdare. Strängs sannolika kapitulation för den borgerliga opinionen om realisationsvinstbeskattning är helt oacceptabel från radikalt håll.

Den ekonomiska politikens eliminerande av en stor del av kapitalägarnas risker, märkbart inte minst i de oavbrutna kursstegringarna på börserna, och det ökade kollektiva och privat-institutionella sparandet har berövat klasskillnadernas förkämpar många argument. Ett annat tar skatteberedningen, som väl av ingen kan pådyvlas någon radikalism, kål på. Den fann, att beskattningens effekt på arbetsincitamentet i huvudsak enbart verkar för de trista, meningslösa arbetena. Det vill säga de grupperns arbete, vilka är sämst betalda och vilka skulle dra fördel av en inkomstutjämning. 'Sammanfattningsvis kan sägas att skall man peka på skatte-känsliga sysselsättningar, torde detta främst vara industri- och lägre kontorsarbete samt i mindre grad hantverk. Jordbrukare samt flertalet stora inkomsttagare torde ha föga skatte-känsligt arbetsutbud ... Intresset för högre utbildning torde vara föga skatte-känsligt.' (Sid. 811)

Med den nu rätt allmänt godtagna strävan till studielön blir en skärpt progressiv beskattning för de högre inkomsttagarna brännande aktuell, eftersom situationen på marknaden och SACO:s styrka och aggressivitet torde borga för att akademikernas traditionellt höga löner inte hålls tillbaka. De fria yrkena, läkare, tandläkare, advokater (liksom andra 'professionals' i anglo-sachsisk terminologi), tillhör, som vi visade på ovan, den ekonomiska överklassen.

Det torde knappast vara nödvändigt att påpeka det absurda i de förmenta jämlikhetsargument, som från konservativt socialdemokratisk sida framförs mot hemmafrubidragens avskaffande. Mot bakgrunden av vad jämlikhetsivern åstadkommit på andra områden kan det vara befogat att beteckna de invändningarna som hyckleri. Jämlikhet mellan könen är en socialistisk

tradition alltifrån Marx, Engels och Bebel. Och även om särbeskattning gynnar högre inkomsttagare, så drar de lägre å andra sidan störst fördel av individuella ortsavdrag.

Ett annat område, där en viss smidighet i den egaliserande beskattningen kan vara befogad, är de s.k. mellangrupperna (inte i Svenska Dagbladets bemärkelse). Den stora massan av tjänstemän ligger på arbetarsidan av den ekonomiska vattendelaren. De har också en central politisk betydelse. Vi tänker inte här på kortsiktiga taktiska hänsyn, som fått konservativa socialdemokrater i t.ex. England (under Gaitskell) och Västtyskland att kräla i stoftet i karriäristisk desperation. Tjänstemännen har en vida större betydelse än som valboskap för taburettsugna politiker. I Sverige utgör de snart hälften av löntagarna, och skapandet av en socialistisk hegemoni måste ovillkorligen bygga på ett fast sammansvetsat löntagarblock. Den 'instrumentella kollektivism', som tjänstemännen utvecklat genom sina fackliga organisationer, måste byggas ut till ett hegemoniskt klassmedvetande. Den processen är långtifrån självklar. Med abstrakta, puritanska utjämningskrav får tjänstemannaorganisationerna en onödig front mot arbetarrörelsen, medan tjänstemän och arbetare i själva verket har gemensamma intressen av jämlikhet gentemot finansoligarkin i första hand och de akademiska monopolgrupperna i andra hand.

Inte bara den statliga beskattningen behöver reformeras. De hastigt stigande proportionella kommunalskatterna – en ökning med ungefär 70 % sedan 1948 – faller allt tyngre på de lägre inkomsttagarna. Det är en allt kännbarare upplevd social orimlighet, att den fattigare delen av befolkningen speciellt ska betala för den kommunala självständigheten. En geografisk utjämning av kommunalskatten har nu blivit inne. Ännu mer angeläget är en social utjämning i progressiv riktning.

För en finansminister har de indirekta skatterna den fördelen, att en höjning av dem ytligt sett är mindre märkbar. För löntagarna har de den nackdelen, att de är klart regressiva och direkt gynnar de höga inkomsttagarna. Den socialistiska uppgiften är att öka medvetenheten om det senare förhållandet.

En bättre skatteutjämning förutsätter slutligen en kraftigt förstärkt taxeringsrevision. I en serie artiklar i Stockholms-Tidningen i april 1965 visade Arne Redemo hur den av riksdagen 1961 beslutade upprustningen slagit slint i brist på resurser, dels p.g.a. statsmakternas passivitet, dels p.g.a. att de privata företagen köpt upp en stor mängd taxeringsexperter. LO-ekonomen Tord Ekström har föreslagit, att de som lämnar sådana uppgifter att deklareringsbrott kan uppdragas skulle belönas ekonomiskt. Från de borgerliga grupper och tidningar, som i andra fall ständigt ropar på rent terroristiska åtgärder mot brottslingar, höjdes klassjustisens fördömanden, trots att belöningar i liknande fall annars inte är ovanliga. Från trolöshetens och 'förräderiets' liberala apostlar hördes heller inga instämmanden. Ur humanistisk synpunkt är angivaresystem dock alltid olustiga. Ekströms förslag förtjänar i alla fall att hållas i reserv som en sista utväg.

En annan utjämningsproblematik än den vi hittills berört gäller lönestrukturen, låglönerna. Det är ett genomgående mönster i både Sverige och den utvecklade kapitalistiska världen i övrigt, att en markant utjämning ägde rum under mellankrigstiden och andra världskriget men att därefter en nedfrysning av löneklyftorna inträtt.⁶⁹ Så har varit fallet för relationen mellan industriarbetarlöner branschvis, mellan män och kvinnor och i stort sett också för förhållandet mellan arbetare och tjänstemän.

⁶⁹ För svenska förhållanden finns en sammanställning av utvecklingen sedan 1913 i *Lönestatistisk årsbok 1947* (Sthlm 1949). För internationella jämförelser: C. Kerr, *Market and Power*, i Dunlop (ed.), *The Theory of Wage Determination* (London 1957), samt en OECD-studie från 1965, refererad i *Fackföreningsrörelsen* nr 12 1965.

Den LO-utredning, Fackföreningsrörelsen och den fulla sysselsättningen, som las fram till 1951 års kongress kunde konstatera, att särskilt under kriget hade lönedifferenserna minskat avsevärt men att från 1947-1948 utjämningen avstannat och en tendens i motsatt riktning kunde skönjas. Följer man upp den utredningen i officiell statistik⁷⁰, finner man att de senare tecknen i huvudsak består. I fråga om geografiska skillnader var relationen för vuxna manliga industriarbetares löner, inkl. alla förmåner, mellan högsta och lägsta dyrortsgrupp 1947 100:72, 1958 100:74, men därefter har differensen minskat; 1962 var förhållandet 100:82. Tar man emellertid kvinnornas möjligheter att få arbete med i bilden, möjligheter som är mindre i perifera regioner, och räknar efter familjeinkomster är det dock troligt, att de geografiska klyftorna snarare ökat.⁷¹

Industrijämförelser inom dyrortsgrupper visar för perioden 1947-62 (senare uppgifter har inte publicerats än) en viss krympning av de norrländska gruvarbetarnas och de grafiska fackens arbetares förspång. Likaledes en förbättring av sågverks- och massaarbetarnas situation: de förras relationstal steg i dyrortsgrupp 3 från 88 till 91 och i grupp 5 från 76 till 83, de senares från 96 till 100 resp. från 80 till 85. En annan extrem låglönegrupp, konsvarbetarna har också lyckats skaffa större lönehöjningar än genomsnittet.

Men för porslinsarbetarna (från 97 till 87 i dyrort 3), textilarbetarna (från 94 till 89 i grupp 3 och 91 till 85 i grupp 5), läder-, hår- och gummiindustriens arbetare (från 103 till 97 i dyrort 3 och 93 till 92 i dyrort 5), tändsticksarbetarna (från 91 till 85 i grupp 3), för den kemiska och kemisk-tekniska industriens arbetare i allmänhet (från 103 till 96 i grupp 3 och från 93 till 89 i dyrortsgrupp 5) liksom för en del andra grupper har efterkrigstidens utveckling betytt, att de ytterligare halkat efter. Byggnadsarbetarnas löner var 1947 121 % av industriarbetarnas i ortsgrupp 3 och 118 % i grupp 5. 15 år senare var motsvarande siffror 119 resp. 124.

Det försämrade relativläget för många arbetargrupper understryks av efterkrigstidens skatteutveckling. Förhållandet efter direkt skatt mellan familjer utan barn med i 1965 års penningvärde 30 000, 20 000 och 10 000 i inkomst var 1948 2,67:1,86:1 och 1965 2,52:1,86:1.52 Den ökade regressiva indirekta skatten har vänt skattepolitiken till de lågavlönades nackdel under denna tid!

Prisutvecklingen har sannolikt också missgynnat låglönearbetarna. Posten livsmedel upptar exempelvis som regel en större plats i dessas budget än i högre inkomstagares, och Statistiska Centralbyråns statistik visar, att konsumentprisindex för livsmedel 1964 var 213 mot totalt 181 (1949 = 100). Härtill kommer bl.a. att den allmänna standardhöjningen i allt högre grad tagit sig uttryck i passerande av inkomströsklar, efter vilka man får råd att köpa bil, bättre hushållsutrustning, sommarstuga, att göra utlandsresor o.s.v. För de inkomstagare som är på fel sida om dessa trösklar kommer klyftorna att kännas bittrare än förr.

Dessa trösklar förtjänar att inte glömmas bort vid en bedömning av de senare årens fackliga ansträngningar att hjälpa upp de lågavlönade. Räknat i relationstal har sedan 1961 en viss ljusning skett, men i kronor och ören har diket mellan låglöneträsket och de bättre lottade områdena vidgats.

Jämförelserna ovan har gällt manliga arbetare. Utvecklingen av könsdifferenserna är i mycket likartad de branschvisa skillnaderna (för både män och kvinnor). 1939 var den genomsnittliga timförtjänsten (alla förmåner inräknade) för kvinnor inom egentlig industri 63 % av männens, 1947 69, 1950 71, 1959 69 och 1963 72 procent. 1960 års överenskommelse mellan LO och SAF om de speciella kvinnolönernas avskaffande har under 60-talet gett en del resultat. Från maj 1963 till maj 1965 har proportionerna mellan kvinnors och mäns löner inom industrin

⁷⁰ Publikationen *Löner*, tidigare *Lönestatistisk årsbok*.

⁷¹ Jfr P. Holmberg, Aspekter på låglönefrågan, *Tiden* nr 1 1965.

förändrats från 72:100 till 77:100, men i absoluta tal är skillnaden 2:05 kr i timmen 1965 mot 2:00 kr 1963.

Under 20-talet och under andra världskriget steg arbetarnas löner avsevärt snabbare än tjänstemännens. Även efter kriget har en tendens i samma riktning varit märkbar, men mycket mindre utpräglad, och andra hälften av 50-talet innebar en vändning i motsatt riktning. Kvinnorna inom TCO-området har under åren 1947-62 tvingats se sina löner höjas mindre än de manliga kollegernas, om de varit arbetsledare eller kontorspersonal. Kvinnliga tekniker har däremot lyckats bättre.

Liksom våra fackliga organisationers stora styrka nått synnerligen blygsamma resultat i fråga om lönesummans andel av nationalinkomsten, så har de hårt centraliserade löneförhandlingarna och den s.k. solidariska lönepolitiken hittills i varje fall, d.v.s. under 10-15 års tid, inte kunnat åstadkomma mer än status quo i löneklyftorna – för stora grupper har de inte ens kunnat hindra en försämring. De djupare orsakerna till den antiegalitära stelheden i lönestrukturen är endast mycket bristfälligt klarlagda av fackmännen. Vad som förefaller stå klart är att den liberala ekonomiska teorin inte är tillämplig utan att man måste söka bland ekonomisk-historiska och sociologiska faktorer. Varken textilindustrins strukturrationalisering från senare delen av 50-talet eller den kemiska industrins expansion har satt några positiva spår i lönestatistiken t.ex. Medan den senare industrins arbetare är lågavlönade, är vinstmarginalerna för ägarna för övrigt de högsta inom industrin.⁷²

Rent allmänt kan sägas, att löneproblemet har sin rot i den ogenomskinlighet och de hinder för rationellt handlande som präglar den kapitalistiska ekonomin. Ingen har beslutat om de stora löneklyftorna mellan olika arbetare, ingen kan ens hitta några förnuftska skäl för dem. Ändå finns de, ändå består de. Varje dag börjar nya arbetare i glädjelösa låglönejobb.

För ett samhälle som är uppbyggt på människans alienation på alla områden, för ett samhälle som förkväver ett rationellt medvetande om sig självt och om de möjligheter som finns till förändring, för ett sådant 'pragmatiskt' slentriansamhälle är låglöneträsket ett fullvärdigt uttryck.

Den hittillsvarande arbetsmarknadspolitiken har inte kunnat bemästra de här problemen. Med en gammal, allt hårdare exploaterad arbetarstam och en stor marginell omsättning av arbetskraft har låglöneföretagen kunnat bestå trots alla rörlighetsbefrämjande åtgärder. Lokaliseringspolitiken har också kunnat utnyttjas av företagen för att med skattebetalarnas hjälp etablera låglöneföretag.

Låglönekampen är i mycket stor utsträckning en medvetenhetsprocess. Ett bättre medvetande om löneklyftorna och bristen på jämlikhet och, framför allt, ett klarare medvetande om möjligheterna att få hyggligare betalda arbeten måste drivas fram inom arbetarrörelsen, en direkt facklig kampanj mot – det bittra men ofta undergivna – antagandet av låglönejobb. Arbetsförmedlingarna ska klart och direkt upplysa arbetssökande om lönedifferenser och -möjligheter, för att något mindre formellt än hittills realisera valfrihetens princip.

På löneområdet lika väl som på andra områden är ett intensivt rationellt medvetande en nödvändighet för social omvandling, men här liksom annars är det naturligtvis inte tillräckligt. En ny radikal praxis måste till. Ett nytt socialt medvetande frambringar en ny praxis, men en ny praktik skapar också ett nytt intensivare medvetande. Förhållandet LO-SAF har de senaste 20 åren haft inte så lite gemensamt med de nya storpolitiska relationerna Sovjet-USA. 'Den fredliga samexistensen' har inneburit en terrorbalansens förstening av status quo. Den som vinner härpå är den som försvarar det bestående. (I kärnvapenvärlden kan också andra dra

⁷² Sveriges Officiella Statistik, *Företagens intäkter, kostnader och vinster 1963* (Sthlm 1965).

vinster, men det är en storpolitisk aspekt för sig.) En rationell lönestruktur kräver givetvis en större facklig aktivitet och konfliktbereddhet (det senare är en psykologisk och praktisk-politisk fråga, en ekonomisk beredskap finns redan).

En ofta anvisad utväg ur låglöneeländet är ökad ackordsvolym. Det förefaller dock vara ett tveeggat svärd. Dels är ju löneglidningen, som är störst vid ackordsarbete, just en av de ständigt gäckande faktorerna, när man söker göra upp mera förnuftsmässiga löneförhållanden. Mera ackord ökar löneglidningen. Dels är mening, initiativ och kontroll i arbetet andra tungt vägande löntagarkrav, och ackordsarbetet är en av de grymmaste manifestationerna av det meningslösa, fientliga arbetet enbart för pengar. Det skapar en neurotisk människoförnekande inställning till arbetet. Ett allt starkare krav från arbetarhåll är också jämlikhet med tjänstemän i vad gäller sociala förmåner. Vårt resonemang i detta stycke mynnar därför ut i – fast månadslön. Å andra sidan kan den förenas med kollektiva produktivetsbonus. Effektiv löneutjämningspolitik kommer att ställa stora krav på solidaritet. Med en aktiv linje för företagsdemokratisering, som erbjuder nya stora fördelar också för höglönearbetarna, torde påfrestningarna kunna lättas liksom genom en generellt hårdare inställning till arbetsgivarna, den gemensamme fienden för både hög- och låglönearbetare.

Solidariteten måste emellertid också räcka utöver löntagarna. I den nykapitalistiska ekonomin har kapitalanhopningen i företagen blivit enorm och den tidrymd under vilken dessa väldiga investeringar ska förräntas har blivit kort. Arbetsgivarnas vilja att frysa ner den existerande inkomstfördelningen (lönerna ska inte få öka mer än nationalinkomsten) och att inskränka den fackliga friheten växer sig därför allt starkare. Som medel härför söker de driva fram alltmer auktoritära maktrelationer inom fackföreningsrörelsen och i land efter land – om än ännu inte i Sverige – direkta statliga tvångsingripanden. Fackföreningsledarna kan kanske för en tid till stor del acceptera arbetsgivarnas argument, men till priset av försämrade relationer till medlemmarna. Det nu intensivt upplevda låglöneproblemet omöjliggör en sådan facklig politik. Problemet med avvägningen mellan investering och konsumtion kvarstår dock. Om löntagarna med sitt nya lönemedvetande utan brutala tvångsmetoder ska kunna godta en nödvändig balans, måste de kunna veta, att företagssparandet tillhör alla i företaget verksamma och inte som nu endast en litens grupps egendom och inkomst. Låglönefrågan aktualiserar en solidaritet i hela näringslivet och ett nytt, rationellt beslutssystem. Frågans lösning kräver kapitalismens och den primitiva marknadsmekanikens avskaffande och en demokratisering av företagen.

Vi har sett hur den blandade ekonomin ger olika sociala grupper enormt skilda ekonomiska möjligheter att få ut någonting av livet. Hur många kan skapa sig så gott som skattefria förmögenheter, medan många arbetare måste försöka klara sin familjs uppehälle på 10-12 tusen kronor. Det var den trista bilden av klasskillnader i nuet. En annan aspekt är livschanserna för barn som föds i olika klasser. I kapitlet om Makt och medvetande och i första avsnittet av detta kapitel har vi pekat på hur oerhört liten chansen är att komma in i den politisk-administrativa och ekonomiska eliten för den dryga hälften av befolkningen som haft otur att bli födda i arbetarhem.

Vad gäller lika chanser för alla på det sociala fältet i stort, kunde en forskare i slutet av 50-talet konstatera, att de var lika avlägsna då som 30-40 år tidigare!⁷³ Den reformistiska försiktigheten har också i detta avseende krävt ett högt pris av befolkningens underprivilegierade flertal. Internationellt visade det sig att situationen i det socialdemokratiska folkhemmet var likartad den i mera borgerligt betonade kapitalistiska länder, t.ex. det konservativa England.

⁷³ G. Carlsson, *Social Mobility and Class Structure* (Lund 1958).

En arbetare har inte bara låga inkomster i dag. Hans barn har mycket större chanser än andra att också få lågbetalda och tråkiga jobb. Av de män som föddes 1917-23 hade barn till lant- och icke yrkesutbildade arbetare 20 gånger större möjligheter än barn till större företagare, högre tjänstemän och fria yrkesutövare att bli sådana arbetare och 40 (!) gånger mindre risk att bli storföretagare, högre tjänsteman eller fri yrkesutövare.⁷⁴

Det är av intresse, att den ovannämnda undersökningen fann att klassdifferenserna i livschanser bara till en liten del berodde på större studiebenägenhet i de högre klasserna. Om fullständig social rörlighet (helt lika chanser för alla) hade existerat, skulle 45 % av sönerna i urvalet ha varit i samma socialgrupp som fadern och om faderns status inte spelat in efter utbildningen hade procenten varit 48. I verkligheten var den 63. (Data från Stockholm visar dock, att där är chansen till utbildning den viktigaste olikhetsfaktorn.)⁷⁵

Uppdelat efter utbildningskategorier har man på SACO räknat ut att den stora klyftan i livsinkomst går mellan dem som har studentexamen och dem som inte har det. För den förra kategorin är livsinkomsten efter skatt genomsnittligt 16.645 kr per år i åldrarna 16-72 år, för den senare bara 9.970. Med akademisk grundexamen stiger livsinkomsten enligt SACO till 20.205 kronor per år.⁷⁶ De siffrorna bör ses mot det förhållandet, att den stora klassbetingade vattendelaren i fråga om utbildning just är läroverken. En uppföljande studie av folkskolans fjärde klass 1945 visade, att arbetarbarn utgjorde drygt hälften av folkskoleeleverna men bara 17 % av gymnasisterna och 13 % av universitetsstudenterna.⁷⁷

På senare år har en mycket kraftig expansion av undervisningsväsendet ägt rum. Härigenom har en viss utjämning kommit till stånd, men det måste understrykas att de inte är så omfattande som den vanligen uppfattas. På grundval av studiesociala utredningens uppgifter kan man räkna fram, att arbetarbarn hade 11 gånger mindre chans än barn till akademiker, officerare och direktörer att komma bland de till gymnasiala skolformer nyinskrivna 1960-61 och 26 gånger mindre chans att vara med bland de nyinskrivna studenterna vid universitet och högskolor.⁷⁸

Studiesociala utredningen fann en tendens till utjämning i fråga om högre studier under efterkrigstiden i den meningen att andelen universitets- och högskolestuderande från arbetarfamiljer stigit från 8 till 14 % (nyinskrivna 1947-60).⁷⁹ Det ser ju inte så dåligt ut. Ser man däremot på utvecklingen vid Lunds universitet, vars sociala rekrytering traditionellt har varit något mindre extrem än lärosätena i Uppsala och Stockholm, borde t.o.m. en folkpartist bli föga benägen att ropa hurra. I Lund anno 1910 utgjorde de studenter som haft den akademiska oturen att få arbetare eller hantverkare till fäder en tiondel av de nyinskrivna. 50 år senare utgjorde de 12 %! Licentiater och doktorer är ju av ännu exklusivare socialt ursprung än de vanliga studenterna, och för dem har det senaste halvseket inte heller medfört någon social breddning.⁸⁰

Med den nya grundskolan och de nya gymnasiala skolformerna har redan uppnåtts resp. kommer att uppnås en inte oväsentlig förbättring. Men resultaten från hittillsvarande försöksverksamhet (med 9-årig grundskola) framhäver segheten i den gamla klasstrukturen. I

⁷⁴ Beräknat efter ibidem sid. 96.

⁷⁵ Ibidem sid. 135f.

⁷⁶ Nykvist & Östergren, *Utbildning och inkomst, SACO-tidningen* nr 6 1965.

⁷⁷ *Studiesociala utredningen II* SOU 1963:53 sid. 58ff.

⁷⁸ Ibidem sid. 55 och 67.

⁷⁹ Ibidem sid. 56.

⁸⁰ Gesser, Persson, Viktorsson, *Forskarenkäten 1964* (Sociologiska institutionen vid Lunds Universitet, Lund 1964. Stencil.) sid. 72f.

en överklassbetonad läro- och regementsstad som Umeå valde 1964 60 % av nians elever gymnasieförberedande linje, men i en industriarbetarort som Surahammar bara 33 %.⁸¹

Det är detta samhälle, vars karaktär av klassamhälle våra riksdagsmän, borgare och socialdemokrater, så donquixoteskt vill förneka att de t.o.m. förbjudit socialgruppsindelningar i officiell statistik! Genomgående för de aspekter på jämlikhet vi studerat är frånvaron av förändring, frånvaron av utjämning. Vi kan skönja vissa tendenser i olika riktningar, men den politiska demokratiseringen, depressionen, det socialdemokratiska maktövertagandet, den fulla sysselsättningen och andra stora samhällsförändringar har haft liten betydelse för klasstrukturen. På det ekonomiska området fann vi en utjämningsprocess i fråga om inkomstfördelningen fram till slutet av 40-talet. Därefter endast mycket svaga tånjningar. Den sociala rörligheten i stort har knappast ökat de senaste 4-5 decennierna. Medan utbildningsreformerna i allmänhet börjat få en viss utjämnande effekt, har på en del håll dock ingen förbättring alls inträtt sedan 1910. Ledarna för våra allt större ekonomiska resurser har på senare tid tenderat att komma från en allt mindre del av befolkningen.

B. Ett socialistiskt perspektiv

I. Tio ohållbara skäl mot socialisering

Ungefär fram till andra världskriget var kravet på socialisering gemensamt för arbetarrörelsen i så gott som alla länder. Det uppfattades med en högst olika grad av aktualitet, men det fanns där. Programmatiskt är det inte direkt övergivet inom t.ex. den engelska socialdemokratin. Den politiska efterkrigsdebatten har dock fått bevittna en i omfattning och betydelse ny konstellation. Många socialdemokratiska ideologer, publicister och politiker har tagit på sig de borgerliga propagandisternas dödgrävarjobb och inlett en verklig kampanj mot socialisering.

Socialismens på detta område mest begåvade nye dödgrävare har otvivelaktigt varit Anthony Crosland, framför allt med sin bok *The Future of Socialism*. Skenet från honom har sedan återkastats av matta reflexlampor i andra länder, i Sverige bl.a. av Kaj Björk och Kurt Samuelsson.

I en intervju för tidningen *Aktuellt* (nr 1-1965) har Gunnar Sträng också sällat sig till denna sorgliga skara. I detta avsnitt ska vi skärskåda några av argumenten mot socialisering. Huvudsakligen är de hämtade från hög-socialdemokratiskt håll, men de har ju i allmänhet varit i borgarnas säck, innan de hamnade i socialdemokratisk påse. Valet av just tio antisocialistiska argument kan kanske sägas vara en smula godtyckligt, men de viktigaste har vi sannolikt fått med.

1. *'Socialisering betyder ekonomisk ineffektivitet.'* Denna enkla och obevisade trossats torde internationellt sett ha fått en mindre spridning mot bakgrunden av den snabba tillväxten i de kollektiverade ekonomierna. I Sverige har den ytligt sett kunnat stödja sig på vår regerings vanskötsel av de statliga företagen. Men därvidlag finns väl utarbetade förslag till reformer. Märkligare är att riksdagsman Hagnell, som häri spelat en ledande roll, använder just de förhållanden han vill ändra på – och anser sig veta hur de ska ändras – som argument mot t.ex. en socialisering av läkemedelsindustrin.

Den moderna ekonomin vilar inte på den enskilde småföretagarens risktagande utan på en planmässig samordning av stora resurser – privatkapitalistisk i dagens storföretag, kollektivdemokratisk i vår socialistiska vision – och på en omfattande och dyrbar forskning i stora laboratorier och institutioner. Riskerna för den privata företagsamheten har samhället redan övertagit. Men en rationell strukturplanering och lokaliseringspolitik omöjliggörs av den

⁸¹ J. Israel, Socialgrupp och linjeval, ST 21/9 1964.

privata makten över företagen. Vår tids ekonomi blir effektivare, om de nya möjligheterna till samhällsekonomisk planering fullt kan utnyttjas, om den frigörs från kapitalistiska restriktioner som monopol och snäva profit- och företagsekonomiska hänsyn och om företagsledarna löses från sina bindningar till den gamla överklassen.

2. *'Skilsmässan mellan makt och ägande inom företagen gör socialiseringskravet inaktuellt.'* För det första är denna skilsmässa inte särskilt aktuell i Sverige, där femton (15) finansfamiljer kontrollerar de ca 40 största privatföretagen. För det andra är direktörernas makt lika socialt oansvarig som de direkta ägarna-företagarnas. Som vi såg i början av detta kapitel blir de yngre storföretagsledarna tvärtom alltmer skrupelfria och antihumanistiska. För det tredje utgör de nuvarande ledarna av vårt näringsliv en liten exklusiv kast, som tenderar att bli mer och mer slutet och exklusiv. En juridisk fiktion ändrar inte den självhärskande företagsledningens sociala betydelse.

För det fjärde kan just 'direktörernas revolution' vara ett vägande argument för socialisering. Denna behöver inte nödvändigtvis ta sig formen av ett formellt köp. Aktieägarna kan få behålla sina aktier och en viss utdelning. Det är det enda intresse det stora flertalet av dem har av sina företag. Men företagsledningen görs i stället ansvarig enbart inför de anställda och samhället. Aktierna kan ges ungefär samma karaktär som obligationer.

3. *'Ur konsumentens synpunkt är det likgiltigt vem som producerar varan.'* Vi är alla både producenter och konsument. Socialismen ser till hela människan och vill inte underordna den ena aspekten under den andra. Socialism innebär produktion för konsumenternas behov och produktion under demokratiska former. Den är inte likgiltig för människans främlingskap inför sitt arbete, att arbetet måste vara ett nödvändigt ont som bara kan ge oss pengar till konsumtion.

Den moderna ekonomiska utvecklingen har skärpt nödvändigheten av nya förhållanden inom näringslivet. Det pris vi i den kapitalistiska ekonomin får betala för stora, effektiva företag är en minskad konkurrens, konsumenternas i stort sett enda skydd i det kapitalistiska systemet. Reklam och marknadsföring har satt nya vapen i händerna på företagen. Konsumenternas inflytande över produktionen minskar. Endast en demokratisk organisering av ekonomin – socialisering med andra ord – i förening med en kolossal upprustning av konsumentupplysningen kan trygga konsumenternas intressen.

4. *'Socialiseringskravet fördes fram för att vinna frihet, medinflytande, jämlikhet och trygghet. Dessa mål tillfredsställs nu på annat sätt.'* Lite historieförfalskning kan man tydligen tillåta sig, när man ska försöka klubba ner mer radikala partivänner. Socialism och socialisering fördes inte fram som ett medel för att nå medinflytande utan för att avskaffa kapitalisternas och deras direktörers oansvariga inflytande.

Det är möjligt, att Kaj Björks frihet tillfredsställs på annat sätt än genom socialisering. Löntagarnas gör det däremot inte, så länge den auktoritära makten över företagen består. Tryggheten har blivit större, det är sant. Och jämlikheten i flera avseenden mindre. Hur är förresten någon som helst jämlikhet möjlig mellan t.ex. Wallenberg och en vanlig löntagare?

Vad gäller samhällets medinflytande över ekonomin har vi ovan sett hur det begränsade medinflytandet dyrt får köpas med allehanda subventioner till de stora kapitalägarna. Begränsningen av detta medinflytande framgår exempelvis av regeringens och riksbankens svårigheter att få affärsbankerna att acceptera de samhälleliga organens kreditprioriteringar. När dessa på våren 1964 stramade åt kreditgivningen men deklarerade att bostäderna inte

skulle drabbas, svarade bankerna, att alla områden skulle beskäras utan undantag.⁸² I remissdebatten vid 1965 års vårriksdag tog Sträng upp den här problematiken igen.

5. *'Det är inte äganderättssystemet utan den nödvändiga storleken på företagen som skapar främlingskapet i arbetet.'* Ett vackert exempel på borgerligt tänkande: fram till dagens förhållanden leder historien, sedan tar den slut. I själva verket är satsen en banal halvsanning. Den moderna produktionen har gjort det lätt att reducera de enskilda producenterna till små mekaniska kuggar i det väldiga maskineriet. Men riktlinjerna för framtidens produktion är ett ökat behov av stora finansiella och forskningsmässiga enheter parallellt med större möjligheter till decentralisering av den högförädlade egentliga produktionen. Vidare har industrivetenskapen gett oss större möjligheter att organisera och fördela arbetet på ett för individerna mer meningsfullt sätt. (Se närmare härom i kapitlet nedan om företagsdemokrati.) Som världens förmodligen främste industrisociolog, Georges Friedmann, bland andra, betonat kan en förändring av betydelse i löntagarnas mänskliga villkor bara ske om de inte längre hålls utanför beslutsfattandet i företagen.⁸³

En del andra antisocialister (t.ex. Samuelsson i *Välfärd i otakt*) slår följe med stalinisterna och vänder på argumenteringen i fråga om alienationen och löntagarnas inflytande. Löntagarna, enligt dessa, varken kan eller bör ha något betydande inflytande över de samhällsägda företag, där de arbetar. Dessa företag är hela folkets egendom och bör drivas i hela folkets intresse. Den orimliga premissen för det resonemanget är, att det skulle ligga i 'hela folkets intresse' att bibehålla främlingskapet och maktlösheten i arbetet! I 'folkets' namn har verkligen många skumma syften uttryckts.

6. *'Ska vi socialisera, ska det inte vara av politiska utan av sakliga skäl.'* Formellt är detta inget argument mot socialisering. Formellt är det knappast något argument alls utan helt obegriplig gallimatias. Begreppen saklig och politisk bildar inget motsatspar. Men det kan ju vara rätt belysande, att en ledande politiker (vår landsfaderlige finansminister) tycks tro att de gör det och tydligen hellre vill betraktas som förkunnare av den 'nya sakligheten' än som politiker.

I verkligheten torde uttalandet betyda, att man eventuellt kan tänka sig någon punkt-socialisering utan ändring av maktförhållandena vare sig i samhället i stort eller inom företagen. Att detta skulle vara mer 'sakligt' än en omfattande, företagsdemokratisk socialisering är bara ett uttryck för borgarnas makt över orden. Det kan också ses som ett exempel på den fragmentisering av tänkande och praktik, som utmärkt den nutida socialdemokratin hittills, en fragmentisering som för överskådlig tid kan underordna arbetarrörelsen under den snäva föreställningsram som den borgerliga hegemonin erbjuder.

7. *'Socialisering äventyrar den politiska demokratin.'* Detta hysteriska argument är väl nu ungefär lika nattståndet som PHM-kampanjen och propagandan för preventivkrig mot Sovjet. Det saknar varje som helst täckning i de västeuropeiska socialisternas faktiska teori och praktik. Erfarenheter från Ryssland och Östeuropa har lärt oss, att socialisering inte med naturbunden nödvändighet är förbunden med politisk demokrati, men härur kan inte ledas den satsen att de skulle vara oförenliga. I själva verket vill socialisterna 'låta demokratin ideal sätta sin prägel på hela samhällsordningen'. Faran för demokratin i vårt land kommer från den enorma, oansvariga maktkoncentrationen inom näringslivet. Först i ett socialistiskt samhälle kan alla viktiga åtgärder bli föremål för ett demokratiskt beslutsfattande. Pseudoproblemet med pressens frihet löses enkelt genom att privatkapitalets reklamsubventioner i ett samhälle med minskad reklam (och ökad konsumentupplysning) ersätts med t.ex. generella tryckeri-

⁸² ST 17/4 1964. Under senhösten 1965 påtalade inrikesministern vid upprepade tillfällen att bankerna gynnat det privata byggandet på bekostnad av det allmännyttiga.

⁸³ G. Friedmann & P. Naville (red.), *Traité de Sociologie du Travail* II (Paris 1962) sid. 385ff.

kostnadssubventioner. För utgivningen svarar organisationer av alla möjliga slag inklusive sammanslutningar av kulturarbetare och journalister.

8. *'Socialisering är oförenlig med fria fackföreningar.'* Här är återigen ett akademiskt skenproblem. När det framförs av samma figurer, som också propagerar för inskränkningar i strejkrätten, illegalisering av 'vilda' strejker, 'inkomstpolitik' m.m., är det dessutom en motbjudande uppvisning i hyckleri. Det finns givetvis inga som helst logiska argument för att fria fackföreningar inte skulle existera i ett socialistiskt samhälle. Det är inte vi socialister utan de borgerliga som kräver statliga ingripanden i lönebildningen. Fackföreningar kommer att finnas så länge de arbetande själva anser sig ha behov för dem. Den socialistiska demokratin lägger inga hinder i vägen. Däremot kan vi hålla med om att arbetsmöjligheterna – och speciellt rekryteringsbasen – för fria arbetsgivareföreningar med största sannolikhet kommer att bli mindre. Men den saken brukar ju de 'demokratiska' antisocialisterna knappast bry sig så mycket om. Och inte vi heller.

9. *'Socialisering innebär statlig byråkrati.'* Medan de båda föregående argumenten, sedda i 60-talets nyktra ljus, närmast har karaktären av magiska besvärjelser, måste detta anses mera seriöst. Socialisering kan innebära byråkratisering. Det har vi sett exempel på inte minst i 'sakliga' socialdemokratiska punktsocialiseringar. Att den behöver göra det är däremot gripet ur luften. Författarna till denna bok kan av sina motståndare med lite ond vilja säkert beskyllas för det mesta men knappast för att vara förespråkare för byråkrati, som vi på område efter område har kritiserat. Byråkraterna finns till höger. Argumentet ovan missar helt den företagsdemokratiska socialism vi (och praktiskt taget alla socialister numera) företräder.

Det utgår från den gamla byråkratiska högerstaten och inte från den levande, decentraliserade politiska organisation socialisterna strävar efter. Byråkratin inom näringslivet finns i dagens hierarkiska storföretag, vilket särskilt den stora massan av tjänstemän, 'organisations-människorna', erfar.

10. *'Arbetarna önskar ingen socialisering.'* Skulle detta vara det slutgiltiga, dräpande argumentet? Ingalunda. Först bara ett litet elementärt påpekande om att politik är arbete på att vinna majoritet, även om den för ögonblicket inte finns. Men vi behöver inte nöja oss med det. Som vi visade i kapitel 2 vet vi (helt vetenskapligt) att en majoritet av arbetarna även under det svarta 50-talet var för socialisering liksom en betydande minoritet bland tjänstemännen, trots att denna samhällsgrupp då var starkt liberalt påverkad. Men då framförde inte våra motståndare det omvända argumentet för sin politik! Vi vet också av en senare undersökning, att ett överväldigande flertal bland de fackliga kadren är för socialisering.

Den passiva gallupdemokratins företrädare är vidare på andra områden konstigt nog anhängare av att man direkt ska kunna gå emot arbetarnas klart deklarerade vilja. Vid beslut om avtalsuppgörelse eller konflikt t.ex. Det enda som förenar gallupdemokratien med den byråkratiska maktfullkomligheten är bådas, visserligen inkonsekventa, användbarhet mot radikala krav.

II. Strategi för en socialistisk ekonomi

Att utarbeta en fullständig strategi för en socialistisk samhällsomdaning är i dagens läge knappast möjligt i Sverige. Den måste växa fram i en socialistisk arbetarrörelse och en sådan har vi mycket lite av – än. Däremot kan man skissera strategier på olika konkreta områden som riktlinjer för ett radikalt handlande.

En socialistisk ekonomi är en ekonomi inriktad på konsumenternas och hela samhällets behov. Detta betyder, att konsumenterna ges ett direkt inflytande över produktionen i stället för som nu bara ett indirekt inflytande genom betingade marknadsreflexer. Kanalerna för ett konsument-styrande av produktionen är en konsumtionsupplysning – en upplysning som

vänder sig både till konsumenterna och till företagen – som övertar reklamens viktigaste uppgifter, en demokratisk planering i stort och för det tredje en företagsordning som gör företagsledarna ansvariga inför samhället, konsumenterna och de anställda. Den socialistiska ekonomin för in de samhällsekonomiska faktorerna i de företagsekonomiska kalkylerna och möjliggör en rationell struktur- och lokaliseringsspolitisk uppbyggnad av näringslivet.

Inte minst är den socialistiska ekonomin en den demokratiska arbetsorganisationens och det meningsfulla arbetets ekonomi. Den upphäver kapitalismens klyvning av människan i producent och konsument. För många, sannolikt flertalet, i varje fall bland de unga, är just företagsdemokratin det centrala i ett socialistiskt näringsliv.

Från liberalt håll har hävdats att företagsdemokrati förutsätter marknadshushållning. På sätt och vis är detta en detalj. Företagsdemokrati kan vara förenlig med marknadshushållning. – Formellt åtminstone. I verkligheten förutsätter en djupgående demokrati och meningsfullhet i arbetet genomgripande socialpsykologiska förändringar, av förhållanden som sammanhänger med den nuvarande marknadshushållningens monopolistiska konkurrens och konsumtionsneuros.⁸⁴ – De socialistiska huvudinvändningarna mot liberalernas idéer om företagsdemokrati är att de inte vågar ta steget ut till en full demokrati utan vill behålla en betydande del av kapitalägarnas makt och att de inte uppmärksammat de konkreta problemen på arbetsplatsen.

Men det liberala påståendet är falskt. Det väsentliga med demokratin i företagen är att ledningen ska vara demokratiskt ansvarig och att arbetsorganisationen ska vara meningsfull för individerna som arbetar. Den yttre ramen för företags verksamhet, monopolistisk konkurrens eller central planering är betydelselös i det sammanhanget. Ur konsumenternas och den totala ekonomins synpunkt sett är en samhällelig planering däremot mycket väsentlig. Den marginella produktionsplaneringen torde dock i regel bäst ske inom företagen. Det är näringslivets struktur och lokalisering som behöver centralt planeras, inte hur mycket företaget X ska producera av vara Y.

Mot den här allmänna bakgrunden torde det stå klart, att en strategi för en socialistisk ekonomi inte enbart är en strategi för socialisering. Strategin kan linjeras upp i två etapper, en förberedande och en förverkligande, vardera med ett indirekt och ett direkt offensivt stadium. Sekvenserna är att betrakta som länkar i en kedja. De måste ses som en helhet och inte klivna i 'aktuella' och 'mindre aktuella' mål.

De principer för offentlig företagsamhet och socialisering, som sedan ska formuleras strategiskt, ser vi så. För det första är det med ett socialistiskt perspektiv självklart, att samhällsföretagen inte uppfattas som underordnade under, som komplement till, den privata sektorn. Tvärtom, det är de företagen som ska leda utvecklingen framåt mot ett mänskligare samhälle och komma att omfatta en större och större del av näringslivet. Härav följer, att socialiseringsobjekt inte primärt är små, ineffektiva företag utan de ledande storföretag som behärskar ekonomin. Samhället ska inte uppträda som någon städtant åt den privata sektorn. Nya offentliga företag ska inte (i första hand åtminstone) startas i syfte att tillföra det privata näringslivet ett visst mått av konkurrens utan för att förverkliga rationella struktur- och lokaliseringsspolitiska intentioner. Samhällsföretagen får inte integreras med de privata genom exempelvis kartellavtal och medlemskap i arbetsgivarföreningar och privata branschorganisationer.

För det andra är företagsdemokratisering ett centralkrav. Följdsats: de samhällsägda företagen måste utmärka sig genom en demokratisk uppbyggnad. På så sätt kommer de att skilja ut sig från de privata. Ställs företagsdemokratin i centrum, betyder det att man kan tänka sig att

⁸⁴ Jfr A. Meister, *Socialisme et autogestion* (Paris 1964).

under en lång tid behålla ett rent formellt enskilt 'ägande' till produktionsmedlen, ett ägande med lika lite inflytande på företagen som en banksparare har på sin bank. Därmed skulle man bl.a. komma ifrån besvärliga kompensationsproblem. Ett sådant definitivt särskiljande mellan ägande- och förfoganderätt innebär också en något lättare omställning för den existerande politiska föreställningsvärlden. Det kan åberopa sig på mycket i nuvarande hyreslagstiftning, i arrendesystemet och andra existerande institutioner. Genom Wigforss' förtjänstfulla arbeten har liknande tankegångar redan fått en viss spridning. Dessutom finns ju borgarnas egna teorier om 'direktörernas revolution'. Varför ska den revolutionen lämnas åt direktörerna? För arbetarrörelsen måste det vara orimligt. – Att dessa resonemang inte från antisocialistiskt håll anförts som argument mot socialisering är naturligt. En företagsdemokratisering efter ovannämnda linjer är likvärdig med direkt och formell socialisering. Den är ett lika radikalt brott med kapitalismen och den kapitalistiska 'blandekonomin', och det är ju dem som antisocialisterna, vare sig de uppträder under borgerlig eller socialdemokratisk partibeteckning, till varje pris vill försvara.

För vissa företag kan dock en reell demokratisering inte vara en tillräcklig lösning. Antingen är de särskilda kontroll- och serviceinstitutioner av vitalt samhällsintresse eller ekonomiskt och socialt intimt förbundna med annan samhällslik verksamhet. Den första typen utgörs framför allt av banker och försäkringsbolag. Att förvalta och fördela deras väldiga resurser är en uppgift för hela samhället. Därigenom blir en rationell samhällsekonomisk planering möjlig. Det är absurt, att hundratusentals människors sparande ska förvaltas av självutnämnda bankdirektörer och att dessa ska kunna omintetgöra de demokratiska samhällsorganens prioriteringsintentioner.

Läkemedels- och rustningsindustrin är exempel på den andra typen. I stället för att vara ett spekulationsobjekt för enskild vinning borde läkemedelsindustrin logiskt ingå i sjukförsäkringssystemet. Genom reklam och illusorisk-produktdifferentiering tillförs nu marknaden en mängd värdelösa och ibland farliga preparat. Läkemedelsindustrin har också skaffat sig ett riskabelt inflytande över läkarkåren, vilket verkligen inte är i patienternas intresse.⁸⁵ Rustningsindustrin lever på statliga beställningar. Detta att köpa krigsmateriel av privata företag i stället för att producera dem i egen regi innebär onödigt höjda kostnader för skattebetalarna och en direkt subventionering av dessa företag, också av deras civila produktion. Så länge vi ska behålla ett militärt försvar och därför är beroende av en krigsindustri bör företag som Volvo, Saab, Bofors och Svenska Philips överföras i offentlig ägo.

Samlar vi upp de förslag vi framfört i tidigare avsnitt av detta kapitel samt de ovannämnda principerna i några strategiska riktlinjer skulle vi komma fram till följande. Som en första etapp: de statliga företagen reorganiseras i ett förvaltningsbolag med expansionsmöjligheter frigjorda från byråkratiska hämningar. Häri ligger bl.a. möjligheter till en mer differentierad produktion (för Assi exempelvis). Staten tar ett direkt ansvar för lokaliseringpolitiken genom att upprätta nya verkstadsindustrier i Norrland m.m. Läkemedelsindustrin socialiseras, och en del andra punktsocialiseringar genomförs.⁸⁶ Både gamla och nya statsföretag löser alla band till den privata sektorn och ges en socialistisk identitet genom en radikal demokratisering. Konsumentupplysningen upprustas för att minska reklamens betydelse. Reklam blir därefter inte avdragsgill kostnad. Ett lokaliserings-politiskt forskningsinstitut och ett råd för strukturell planering, med företrädare för regeringen, statsföretagen och löntagarna, upprättas.

⁸⁵ Jfr B. Elmbrant, *Läkemedelsindustrin tappade inte masken*, ST 22/8 1965.

⁸⁶ Hösten 1965 inköpte staten byggnadsämnesföretaget Durox. Det var en rent kommersiell affär, och Durox har deklarerats bli drivet 'efter samma linjer som tidigare'. Värdet av köpet är alltså mycket begränsat – branschen domineras för övrigt helt av Siporex och Ytongbolaget – och åtgärden går inte utöver kapitalismens ram. Men med en högre grad av socialistiskt medvetande kan även sådana här konservativa punktsocialiseringar så småningom bli mer betydelsefulla.

Arvsbeskattningen skärps så att stora förmögenheter inte längre kan gå i arv. Kryphålet med bildande av familjestiftelser täpps till: sådana stiftelser övergår i samhällelig kontroll. Skattefriheten för arbetsfria inkomster genom värdestegringar avskaffas.

Till etapp 2 skulle vi då ha skapat: a. fler, större och effektivare offentliga företag; b. en konkret modell för företagsdemokrati; c. medel för en konsumentstyrning av produktionen; d. utarbetade planer för närings- och lokaliseringspolitik; e. en viss utjämning av inkomst och förmögenhet.

Här finns nu betingelserna och instrumenten för den andra etappen. Första stadiet i den blir ett användande i stor skala av löntagarnas ATP-fonder för att förverkliga viktiga delar av strukturpolitiken och genomförande av etapp II i den företagsdemokratiska strategin: en fifty-fifty-fördelning av makten i företagen mellan å ena sidan kapitalägarna och å den andra de anställda, konsumenterna och samhället (se närmare härom i specialkapitlet om företagsdemokrati nedan). Slutstadiet i denna strategi blir sedan kreditinstitutens och rustningsindustrins direkta socialisering och avskaffande av all privat kapitalägarmakt över företagen. Småföretag med högst ett fåtal anställda torde dock även då kvarstå. I så fall borde småföretagarna tidigt ges bestämda garantier härför.

Med det borgerliga tankegodts, som i dag i mångt och mycket härskar inom arbetarrörelsen och som först måste röjas undan, blir en tidsplanering av dessa riktlinjer abstrakt och praktiskt omöjlig. Vi ska dock ge våra motståndare en liten chans att göra sig lustiga genom att göra ett tankeexperiment. Om författarna hade möjlighet att i väsentlig grad bestämma takten för den politiska utvecklingen, skulle vi ange en tidrymd på 6-10 år för båda etapperna tillsammans. Reformtakten skulle delvis bero av privatkapitalets sabotagevilja: mer sabotage, hastigare takt.

5. Demokrati i företagen och glädje i arbetet

Frågan om företagsdemokrati är en centralpunkt i den nya vänsterns socialism, en punkt där dess allmänna människosyn och dess konkreta uppfattningar om ekonomi, politik och kultur tydligast löper samman. I förhållandena i företagen och arbetet finns också grundvalen för det borgerliga samhällets främlingskap och omänsklighet. Det är rollen som underordnade löntagare som arbetarklassen har att upphäva. Företagsdemokratin är därför inte bara central för den nya vänstern. Den är en historisk uppgift för arbetarrörelsen och kärnan i socialismen överhuvudtaget.

A. Herr Eric Rhenmans omvälvning av vetenskapen

I den företagsdemokratiska debatt som i 60-talets Sverige nått en inte föraktlig grad av vitalitet har Eric Rhenman de senaste åren kommit att spela en väsentlig roll. Hans synpunkter har haft en anmärkningsvärd genomslagskraft. I sin egenskap av företagsadministrativ teoretiker och arbetsgivar(företagsledar)ideologi har han även kommit att sätta sin prägel på tänkandet hos dem som på LO yrkesmässigt sysslar med företagsdemokrati. Efter olika uttalanden på möten inom arbetarrörelsen av LO:s ombudsman för dessa frågor, Olle Gunnarsson, står det tämligen klart att man på ledande LO-håll accepterar Rhenmans grundläggande resonemang för att enbart komplettera dem med några speciella synpunkter i syfte att tillgodose de anställdas speciella intressen. Förhållandet mellan den rhenmanska företagsledarideologin och LO tycks alltså vara ett typiskt exempel på det ideologiska maktförhållande vi har betecknat som hegemoni. Detsamma gäller i stort sett ställningstagandet till den konkretisering och ideologiska vidareutveckling av Rhenmans teorier som Arbetsgivareföreningens referensgrupp presenterat i sin skrift *Samarbetet i framtidens företag*, vars brist på direkta förslag visserligen upplevts som en besvikelse inom fackföreningsrörelsen men vars grundvalar knappast ifrågasatts.

För den frihetliga socialism som författarna företräder är raserandet av det borgerliga tänkandets hegemoni på detta område en huvuduppgift. I detta kapitel ska vi kritiskt granska några hörnspelare i den borgerliga argumentationen mot företagsdemokrati, presentera en annan syn på företaget och arbetet och sedan skissera upp en företagsdemokratisk strategi. – Det är givet att vi inte här kan ta upp alla aspekter vilket skulle kräva minst en hel bok enbart om företagsdemokrati. Men vi hoppas kunna lägga upp några huvudlinjer, både kritiska och konstruktiva. Arbetet fortsätter i andra sammanhang.¹

Ett centralt problem för dem som innehar makten i ett samhälle eller i en organisation är att göra denna makt legitim, d.v.s. att få de underlydande att acceptera den och frivilligt underkasta sig den. I och med den allmänna sekulariseringen – som omöjliggjort användandet av religiösa och metafysiskt traditionella argument – och demokratins principiella genombrott har detta problem blivit akut för icke-demokratiska organisationer. För företagen, vår tids främsta exempel på den typen av organisationer, har försvinnandet av knapphetens samhälle ytterligare försvårat legitimeringen av ägarnas och företagsledarnas makt. I det ekonomiska överflödets samhälle kan man inte hävda att frågor om trivsel, demokrati och meningsfullhet saknar betydelse. Vi har fått möjlighet att välja. Nu gäller det vad vi ska välja.

Den ytligt sett enklaste utvägen för den borgerliga hegemonin i en sådan här situation är att påstå att makt helt enkelt inte existerar. Mera preciserat uttryckt: det finns ett antal krafter, 'vetogrupper', 'intressenter', som i stort sett tar ut varann, och den formella makten består

¹ En av författarna, Therborn, är också medlem av ett programutskott inom Socialdemokratiska studentförbundet om företagsdemokrati.

bara i att balansera dessa krafterns intressen. David Riesman², bland andra, har använt sig av det här knepet för att legitimera de bestående maktförhållandena i USA, och Eric Rhenman³ har utnyttjat det för förhållandena inom företagen.

Den här intressentteorin kan betraktas som ett organisationsteoretiskt och statsvetenskapligt specialfall av modern borgerlig ekonomisk teori: i den fria marknadens näringsliv finns en inneboende balans och harmoni mellan 'motvägande krafter', men det kan behövas en statsmakt som håller ett öga på den här balansen och då och då ingriper så att den inte rubbas. (I den senare satsen ligger det nya i den moderna borgerliga ekonomin.) Eftersom borgerlig makt har sin grund i företagen och inte i staten, är det naturligt att organisationsteorin i allmänhet tilldelar företagsledarna en aktivare roll i balansakten än vad den ekonomiska teorin ger staten.

En annan intressant förgrening av den här statiska harmoniteorin är den syn på den politiska praktiken som baserats på trolöshetsideologin, d.v.s. att det politiska handlandet bör inrikta sig på uppbyggandet av begränsade 'vetogrupper'.

I det föregående har vi antytt sambandet mellan Rhenman och borgerliga ideologer på andra områden. Om vi nu i det följande ser lite närmare på några viktiga drag i den förres teorier, kan denna kritiska analys delvis ses som ett konkret exempel på en socialistisk kritik av hela den ovannämnda typen av borgerligt tänkande. Innan vi går vidare, behöver det kanske för säkerhets skull betonas att vår kritik inte gäller alla delar av Rhenmans arbeten, vars intellektuella och delvis också vetenskapliga värde vi inte vill förneka. Framför allt rör kritiken den tillämpning han gett sina – rätt vaga – teorier.

En central utgångspunkt för Rhenmans resonemang gäller företagets mål, i första hand hur dessa mål kommer till. Han kommer fram till att företagets mål är dess intressenters, och intressenter är alla dem som är beroende av företaget och som företaget samtidigt är beroende av. Ägare, företagsledning, kunder, leverantörer, anställda, stat och kommun är företagets intressenter. Företagsledningen formulerar mål och handlingsregler på grundval av intressenternas (inklusive företagsledningens egna) krav.

Detta är rent teoretiskt en obegränsat användbar, oförarglig – och meningslös typ av beskrivning. Vad Rhenman säger är ju i själva verket ingenting annat än att beslut inte fattas i något socialt vakuum utan är betingade av faktorer i vår miljö. Den klassiska 'ekonomiska människan' (vilken hyllning till det utom-mänskliga och till människans främlingskap har inte legat i det begreppet!) har länge varit död – åtminstone utanför de företagsekonomiska institutionerna. Den vidareutveckling av klassikerna, som intressent-teorin innebär, är därför inte överdrivet imponerande.

Mera intressanta är de rester av mekanistiskt borgerligt tänkande, som återfinns i den nya teorin, och som skyler över väsentliga sociala realiteter. Detta tänkande yttrar sig framför allt i Rhenmans och hans efterföljares tillämpning av teorin.

Det abstrakta intressentbegreppet blandar samman dem i företaget verksamma med utanförstående, vilka enbart anger betingelser för företagets verksamhet. Emancipationen från den klassiska företagsekonomi har i själva verket inte gått så långt: företaget betraktas i Rhenmans teori fortfarande som en ekonomisk abstraktion. Därför är teorin sakligt sett helt irrelevant i den konkreta debatten om företagsdemokrati.

² D. Riesman, *Den ensamma massan* (Sthlm 1961) sid. 216ff.

³ Av Rhenmans arbeten utgår vi i det följande huvudsakligen från *Företagsdemokrati och företagsorganisation* (Sthlm 1964) och *Företagsledning i en föränderlig värld* (Sthlm 1965), det senare skrivet tillsammans med Bengt Stymne.

Intressentteorin rör vidare ihop intressekonflikter på helt olika plan: konflikter om leveranstider med konflikter om ansvarsutkrävande och kontroll. I många väsentliga fall påverkar utgången av en konflikt inte utgången av en annan (annat än på samma sätt som alla sociala fenomen indirekt påverkar varandra), eftersom de utspelas på skilda plan.

Rhenman bortser för det tredje från – eller undervärderar betydelsen av – det väsentliga i målanalysen, nämligen var i kraftfältet mellan de olika intressenternas krav 'balansen' är upprättad. Den s.k. balansen är beroende av vad som i samhället i fråga betraktas som legitima krav och av den aktuella maktsituationen. Vad som vid en viss tidpunkt betraktas som legitimt är i sin tur avhängigt av maktsituationen i ett föregående tidsskede. Hos Rhenman är begreppet intressebalans, vilket är centralt för både Rhenmans och Arbetsgivareföreningens resonemang i dessa frågor, ytligt i närmast bokstavlig bemärkelse. Det uttrycker att ett visst jämviktsläge – d.v.s. frånvaro av akuta konflikter – existerar men förbigår vad som bestämmer jämviktens karaktär, de förhållanden under ytan som förmått parterna att åtminstone tills vidare acceptera de roller de för tillfället har.

Den enkla bilden, slutligen, av företagsledningen som någon sorts balanskonstnär, som ojävig bedömare av olika kravs berättigande förbiser betydelsen av företagsledarnas position i det rådande ekonomiska systemet och deras sociala bakgrund och umgänge för deras beslutsfattande. De fungerar som verkställande representanter för det kapitalistiska ägandet, de härstammar från socialgrupp I, de har präglats av den 'fria företagsamhetens' normer och deras privata umgänge består av andra företagsledare och kapitalägare. Dessa faktorer är naturligtvis av vikt för att förstå hur dagens företagsledare betraktar de anställdas, konsumenternas och samhällets intressen, när de upprättar sin 'balans'.

Intressentteorin – den 'grundläggande modellen' – använder Rhenman sedan som argument för att avvisa en demokratisering av företagets maktstruktur. För den bedriften använder han två ytterligare stödargument. Först en begreppsförskjutning i fråga om begreppet demokrati. 'Varje form av ledarskap, där en individ styr eller kontrollerar en annan, kan kanske betraktas som odemokratisk. I denna bemärkelse har vi dock inte heller uppnått en politisk demokrati. Det viktigaste som uppnåtts genom den politiska demokratin är en metod att balansera olika samhällsgruppers intressen och krav.'⁴ Tillvägagångssättet är alltså att först ge en orimlig definition av demokrati (egentligen en definition på anarki), avvisa den som orimlig och sedan att 'definiera' demokratin genom att peka på vad man på konservativt håll anser vara det viktigaste som uppnåtts med den. På så sätt försvinner i retoriken det karakteristiska för demokratin, som konkret uttryckt kan sägas vara att en ledning är utsedd av, ansvarig inför och återkallbar av de styrda. Vad man vinner är att honnörordet demokrati kan användas som beteckning även på ickedemokratiska maktstrukturer.

Det andra stödargumentet är ett mera konkret exempel på sättet att definiera en sak genom dess effekt. Ur 'samhällets' (vad nu det ska betyda) synvinkel är enligt Rhenman de båda viktigaste punkterna i företagsdemokratins ideologi kraven på intressebalans (konfliktutjämning) och produktivitet.

Vad Rhenman här menar med 'samhället' vet vi inte, även om det inte är osannolikt att meningen är densamma som hos andra borgerliga ideologer i liknande sammanhang, nämligen dem som för närvarande behärskar den ekonomiska och sociala opinionsbildningen. I så fall torde han ha rätt, men den synvinkeln är av ringa intresse, eftersom kravet på företagsdemokrati kommer från annat håll, från arbetarrörelsen och socialismen. Ur den senare synvinkeln blir det andra huvudpunkter i ideologin. (Mer härom längre fram.)

⁴ *Företagsdemokrati och företagsorganisation* sid. 127.

Företagsdemokrati som medel för konfliktutjämning har spelat en helt underordnad roll inom svensk arbetarrörelse – i den mån tesen över huvud taget förekommit. Argumentet har sina rötter i konservativ ideologi, i den katolska socialläran och den amerikanska human relationsrörelsen.

För en konfliktutjämning krävs enligt Rhenman en balans mellan olika intressen. OK, men att därifrån komma till att 'kravet på intressebalans' är ett mål, som företagsdemokratin är ett medel till, är naturligtvis nonsens. 'Intressebalans' kan användas som en beskrivning av ett nuläge: en situation där parterna i ett intressentförhållande accepterat den roll de för tillfället spelar. Men intressebalans kan aldrig – annat än som ett diskussionstekniskt trick – uppställas som ett strategiskt mål. Som mål betraktat har begreppet ingen konkret innebörd. Det har en mening endast i för tillfället förhärskande normer. Men det är just de förhärskande normerna som konflikten om företagsdemokrati gäller. Företagsdemokraterna vill etablera nya normer, demokratiska normer.

Vårt resonemang blir kanske åskådligare, om man ser på hur arbetsgivarna formulerar kravet på intressebalans. 'Kravet på ökat inflytande för de anställda är således en motsättning som är kontroversiell ... Den står i klar motsättning till företagsledningens krav på bibehållen handlingsfrihet och är därför ej något lämpligt mål för analysen. I stället synes det rimligt ... om samtliga intressenter i företaget har goda möjligheter att göra legitima krav gällande. Ett tänkbart mål för analysen ... är således god intressebalans i företaget.'⁵

Kravet på 'intressebalans' är bara en förskönande omskrivning för att f.n. dominerande föreställningar om vad som är 'legitimt' inte får ändras. Men arbetarrörelsen accepterar inte de privata kapitalägarnas makt och företagsledningens frihet från direkt ansvar inför de anställda, konsumenterna och samhället som 'legitima'.

Pratet om intressebalans företer en slående likhet med de statsrättsliga spekulationer om 'maktfördelning' mellan kung, regering och folk som frodades före den politiska demokratis genombrott. Med företagsdemokratis genombrott kommer 'intressebalansen' att röna samma öde som dessa spekulationer och idéer: den historiska sopbacken.

När vi nu granskat teorierna är det inte förvånande att Rhenman med hjälp av sin intressentteori och sina 'definitioner' på politisk demokrati och på företagsdemokrati kommer fram till att i dagens företag finns det redan en 'i viktiga avseenden ... fungerande företagsdemokrati', genom att företagsledningen upprättar en intressebalans. Allting är i stort sett bra som det är. V.S.B. (Vilket alltså skulle bevisas.) Med lite god vilja och begreppsförvirringar kan det mesta bevisas.

Betänkandet Samarbetet i framtidens företag är i huvudsak ingenting annat än en precisering från arbetsgivarnas sida av de synpunkter Rhenman fört fram. Trots det är det ett utomordentligt intressant dokument, den viktigaste intellektuella manifestationen av en relativt human och progressiv nykapitalism. Vi ska här skärskåda några av dess teser. De dunkla resonemangen om intressenter och balans har vi redan tagit upp.

Arbetsgivarna är medvetna om att problemet företagsdemokrati kan behandlas utifrån olika vetenskapliga teorier och synsätt. De väljer ett företagsekonomiskt. Företagsekonomi har ju vuxit fram som en hjälpdisciplin för företagsledarna, vilka i vårt land ingår i ett kapitalistiskt system och detta har naturligtvis starkt präglat det vetenskapliga tänkandet.

Det företagsekonomiska perspektivet och författarnas sociala utgångspunkt leder fram till uppfattningen att 'ett sådant synsätt innebär, att man betraktar företaget icke som ett miniatyr-samhälle, utan som ett socialt system med i stor utsträckning helt andra funktioner och egen-

⁵ *Samarbetet i framtidens företag* (Sthlm 1965) sid. 82.

skaper än samhället i stort.⁶ Fördelen med ett sådant synsätt ur arbetsgivaresynpunkt framgår av följande. 'Diskussionsdeltagare har tidigare ofta antagit, att det funnits eller varit möjligt att konstruera en självständig "företagsdemokratisk" ideologi i anslutning till den politiska demokratins lära ... Med ett företagsekonomiskt och företagsadministrativt synsätt av ovan antydd innebörd är detta icke möjligt.'⁷

Argumenteringen äger onekligen en viss finesse. Arbetsgivarna besväras av en företagsdemokratisk ideologi. Av olika teoretiska perspektiv på ett företag väljer man så ut ett, ur vilket en sådan ideologi 'icke är möjlig'. Alldeles bortsett härifrån är logiken dock inte övertygande. SAF-gruppen vill bevisa lite för mycket. Endast med hjälp av en begrepps-förskjutning ser det ut som den lyckats. Att se företaget som ett miniatyrsamhälle står nämligen inte i någon motsättning till att betrakta det som ett socialt system med andra funktioner och egenskaper än samhället i stort.

När vi talar om företaget som ett 'miniatyrsamhälle', tänker vi framför allt på de interna maktrelationerna. Vi ser det ur alla de människors synvinkel som utgör företaget som social organisation. Att sedan företaget har andra funktioner än Konungariket Sverige, Industritjänstemannaförbundet, Lantbruksförbundet och Frälsningsarmén har inte med frågan om demokratin att göra. Och en av de egenskaper som skiljer företagen från samhället i stort har företagsdemokraterna särskilt framhåvt, nämligen frånvaron av demokratiskt ansvar och kontroll.

Naturligtvis kan man också betrakta ett företag utifrån och analysera det i abstrakta företagsekonomiska termer, rikta uppmärksamheten på olika krav utifrån och på hur företaget anpassar sig till dessa krav. Men man kan inte använda det ena synsättet som ett tillhygge mot det andra, eftersom de ser två sidor av samma sak. Roten till arbetsgivarnas förvirring av begreppen ligger i att de inte vill erkänna de i företagen arbetande, arbetarna och tjänstemännen, som en del av företaget. Framstegsvänligheten och humanismen har sina (trånga) gränser även för moderna företagsledare. Men den här arbetsgivareuppfattningen har arbetarrörelsen alltid bekämpat och kommer alltid att bekämpa.

Ett genomgående drag i all borgerlig argumentering mot företagsdemokrati har varit förnekande av möjligheten att föra över demokratiska normer och metoder från samhället i stort till företagen. Så har, som vi sett, också varit fallet med SAF-utredningen. Men man har börjat vackla. 'De mål och normer, som uppställs för företaget, kan ej stå i strid med sådana mål och normer, som gäller inom samhället.'⁷ Verbet 'kan' är förstås tvetydigt. F.n. kan demokratiska samhällsnormer och antidemokratiska företagsnormer uppenbarligen existera sida vid sida. Det är ju vad som sker. Men på längre sikt är det osannolikt. SAF-gruppen tror sig dock ha funnit en utväg. 'Genom att lekmaninflytandet blir allt ovanligare i samhället, påverkas troligen de anställdas inställning till professionellt ledarskap inom företagen.'⁸

Nu är det ju bara det att vad företagsdemokraterna vänder sig mot är inte 'professionellt ledarskap' utan snarare tvärtom: mot att företagsledarna inte är rena specialister utan fungerar som uttryck för en auktoritär och människofientlig ekonomisk och social ordning, kapitalismen eller mera konkret fåtalets ägande- och förfoganderätt till produktionsmedlen. Vi har fått yrkespolitiker och heltidsanställda funktionärer, men i de organisationer det här är fråga om lever demokratin ändå kvar i det direkta ansvaret inför de styrda. – Dock har arbetsgivarnas provokativa argument den förtjänsten att det fäster vår blick på betydelsen av en aktiv demokrati för en progressiv samhällsutveckling.

⁶ Ibidem sid. 58-59.

⁷ Ibidem sid. 59.

⁸ Ibidem sid. 74. Jämför också dir.ass. Tersmeden i *Metallarbetaren* nr 26-27 1965.

Det finns givetvis mycket mer i arbetsgivarnas betänkande, som förtjänar att tas upp till kritik, men vi ska här nöja oss med en anmärkning till. – Själva ägareproblemet och de nuvarande företagsledningarnas sociala exklusivitet behandlades i föregående kapitel. – Arbetsgivarna är av inte så svårförståeliga skäl inte särskilt förtjusta i uttrycket företagsdemokrati. I stället vill man tala om 'arbetslivets (arbetsplatsens) demokratisering'. På LO-håll har man vänt sig mot första ordet i begreppet som varande alltför snävt.⁹ Det är hela företagsdemokratisering som fackföreningsrörelsen kräver. Däremot har LO-ombudsmannen accepterat det andra, 'eftersom det inte är frågan om att uppnå ett visst statistiskt tillstånd eller en ny industriell organisation ... [utan] väl snarast ... om en ständigt pågående utveckling'. Som så mycket annat i den här debatten från arbetsgivarnas sida uttrycker det här begreppet en halvsanning. I och för sig är det naturligtvis riktigt att företagsdemokrati inte bör uppfattas som något slags definitivt paradiset, som varken kan eller bör förändras. Men å andra sidan är det också så att företagsdemokrati är en konkret 'ny industriell organisation', där företagsledningens auktoritet vilar på deras egenskap av specialister med direkt ansvar inför de andra arbetande i företaget och inför samhället. Orsaken till att arbetsgivarna lanserat termen demokratisering är att i dess till intet förpliktande vaghet försvinner den spänning mellan det som är och det som kan vara, den spänning som kravet på demokrati alstrar.

B. Främlingskap och frihet

I det föregående har vi sett hur den distinktion mellan mål och medel i debatten om företagsdemokrati, som betonats från arbetsgivarhåll, i praktiken inneburit ett försök att blanda bort korten genom begreppsfrskjutningar. I och för sig är dock distinktionen formellt politiskt neutral, och vi ska använda oss av den i det följande. Men det gäller att undvika den krassa nyttomoral, som ligger till grund för den och som den socialistiska rörelsen alltsedan Marx mer eller mindre framgångsrikt bekämpat. För socialister är demokratin inte i första hand ett medel – ett smidigt sätt att välja regering vart fjärde år – utan ett mål, ett värde i sig. Och vi kräver företagsdemokrati inte minst därför att vi anser att makten inom företagen och över deras väldiga resurser bör vara grundad i demokratiska institutioner och inte i pengar (kapitalinnehav).

Enkelt och kortfattat uttryckt kan det socialistiska kravet på företagsdemokrati sägas ha som mål avskaffande av löntagarnas främlingskap inför sitt arbete. Med både filosofiskt och sociologiskt skarpsinne analyserade Marx hur de kapitalistiska produktionsförhållandena förintar arbetets mänskliga karaktär, människans medvetna behärskande av naturen, och i stället underkastar människan under tingen och tekniken, gör henne främmande inför sitt arbete, sin produkt, sitt mänskliga jag och inför andra människor.¹⁰ Den mänskliga aktiviteten mister sin inneboende mening och blir bara ett medel, ett nödvändigt ont, för att skaffa pengar och status. Det mänskliga livet blir bara ett medel till att uppehålla existensen.

Marx' analys av det kapitalistiska arbetet har tagits upp och vidareutvecklats i den moderna arbetssociologin. Eftersom ett utmärkande drag för marxismen och den nya vänstern är att inte basera sin samhällskritik och sitt politiska handlande på enkla moralpredikningar utan på vetenskapligt tänkande – givetvis väglett av moraliska värderingar – är det naturligt att vi förankrar kravet på företagsdemokrati i arbetssociologin, den vetenskap som behandlar både människan och arbetet.

I den fascinerande boken *Alienation and Freedom* har Robert Blauner angett fyra dimensioner av främlingskapet (alienationen) i arbetet: maktlöshet, meningslöshet, social isolering och

⁹ Ombudsman Olle Gunnarsson i *Fackföreningsrörelsen* nr 19 1963.

¹⁰ Ekonomiska och filosofiska manuskript, publicerade i, bl.a., Fromm, *Marx's Concept of Man* (New York 1961). Dessa s.k. Parismanuskript är ännu ej översatta till svenska i sin helhet. Utdrag har dock översatts och publicerats i tidskriften *Zenit* nr 2 1963. I december 1965 kommer en utgåva på Aldus-förlaget.

‘self-estrangement’ (främlingskap inför det egna jaget). Låt oss se lite närmare på vad dessa begrepp innebär och hur vi ska avskaffa de förhållanden som de betecknar.

1. Blauner tar fram fyra kategorier av ‘industriell maktlöshet’ som förekommit i debatten: a. separationen från ägandet till produktionsmedlen och produkterna; b. oförmåga att öva inflytande på företagspolitiken; c. brist på kontroll över anställningsvillkoren; d. brist på kontroll över den omedelbara arbetsprocessen.

Frågan om äganderätten aktualiseras i de större ekonomiska sammanhang, som vi berörde i föregående kapitel. Men inte bara där. Frågan om företagsdemokrati är oupplösligt förbunden med äganderätten till produktionsmedlen – i varje fall så länge denna rätt innebär något mer för företagen än vad en banksparares äganderätt till sina insatta pengar betyder för bankerna. En central demokratisk föreställning är ju att all makt ska vila på direkt ansvar inför och kontroll från de underlydande. På detta sätt legitimeras den makt, som den statliga och kommunala byråkratin utövar, genom den politiska demokratin. En demokratisk legitimering av makten inom företagen betyder att de privata kapitalägarnas godtyckliga, självtagna makt över produktionen och producenterna avskaffas.

Den privata äganderätten i dess nuvarande form innebär också, att företagsledarna, även om de inte är ägare i någon mera betydande mening, binds till ur företags synpunkt ovidkommande intressen och förenas i sin egenskap av ägarnas ställföreträdare med en förlegad och inhuman samhällsstruktur. Framväxandet av en demokratiskt övertygad företagsledarekader som är rena företagsadministrativa specialister – men med samhällsekonomisk utblick – är omöjlig så länge privata kapitalägares inflytande består. Otaliga erfarenheter har också visat att löntagarna inte har något verkligt förtroende för diverse ‘demokratiska’ jippon på arbetsplatserna, när det privata ägandet kvarstår orubbat. För den som inte är fången i juridisk formalism står det för det tredje klart, att problemet inflytande över företagspolitiken, den andra typ av industriell maktlöshet som Blauner pekar på, inte heller är oavhängigt av äganderättsfrågan. Ägareförhållandena anger de grundläggande riktlinjerna för företagspolitiken på olika områden. Av områdena är det tre som i första hand är av intresse i detta sammanhang: investerings- och lokaliseringspolitiken, produktionsfrågorna och personalpolitiken.

Det kan inte hävdas (och görs inte heller från företagsdemokratiskt håll) att löntagarnas maktlöshet på dessa fält är total. Genom samhällets ekonomiska politik, huvudavtalen och den dagliga fackliga verksamheten i företagen har arbetsgivarnas envælde begränsats. Men vad som skett är att vissa ramar har etablerats. Innanför (de mycket vida) ramarna är det fortfarande arbetsgivarna som bestämmer, medan löntagarna står utanför.

För en demokratisk företagspolitik krävs samhälleliga ägareförhållanden, planering, ett bestämt inflytande för de anställda i företagens styrelser, medbestämmanderätt i produktionens planering och organisering och bestämmanderätt över personalpolitikens generella utformning.

Betydelsefulla steg mot upphävandet av de anställdas brist på kontroll över anställningsvillkoren, över bristen på trygghet i arbetet, togs vid föregående avtalsuppgörelse om skydd mot eller i varje fall gottgörelse för godtycklig uppsägning. Men den garantin hjälper inte mot den vanliga arbetsgivarmetoden att genom trakasserande omplaceringar förmå arbetare att sluta. Här behövs ett upphävande av arbetsgivarnas rätt ‘att ensam leda och fördela arbetet’.

Den fjärde kategorin av maktlöshet, omöjligheten att kontrollera den omedelbara arbetsprocessen har mycket gemensamt med de andra dimensionerna av främlingskapet i arbetet, särskilt med meningslösheten och främlingskapet inför det egna jaget. Vad det här är fråga om är kontrollen över arbetsrytmen, över produktionens kvantitet och möjligheterna att röra sig fritt. Dess ena sida är arbetarnas underkastelse under tekniken, en underkastelse som nått sin

grymma höjdpunkt med det löpande bandet. Det gr dock inte Tekniken med stort T som gjort de anställda till slavar under maskinerna, utan en teknik som ensidigt utformats efter trånga arbetsgivarintressen. Genom den tekniska och ekonomiska utvecklingen har vi nu nått ett stadium, där en ny, mänsklig teknisk rationalitet blivit en praktisk möjlighet. Den moderna arbetssociologin och bioteknologin har som en följd härav fått upp ögonen på problemet och kan ge medel att lösa det.

Fackföreningsrörelsen kan inte längre negligera denna fråga, som har en sådan betydelse för dess medlemmar. Den måste kraftigt stödja den vetenskapliga forskningen på området och befrukta den med löntagarnas egna synpunkter. För att kunna genomföra en mänskligare arbetssituation måste de anställda ha medbestämmanderätt över 'the job design', över hela den konkreta uppläggnings av arbetet.

Frågan om kontroll av de mest direkta arbetsförhållandena har inte bara en teknisk utan också en social sida. Den innefattar ju också arbetsledarna och deras övervakning av arbetet, inte bara maskinernas. Här finns tre kompletterande vägar att gå. En är institutionaliserade samråd på varje förmansområde mellan anställda och arbetsledning. (Detta system tillämpas vid Volvo Skövdeverken.) Vidare är det av betydelse för de anställda att de får rätt att tillsätta arbetsledarna och på så sätt förebygga många onödiga konflikter, som framkallas av olämpliga arbetsledare. Vid informella överläggningar mellan företagsledning och verkstadsklubb kan detta redan förekomma någon gång i en del företag. Den tredje vägen är också praktiskt prövad (bl.a. vid vetenskapliga experiment i England¹¹): arbetslaget får frihet att självt organisera arbetet inom sig och utse sin egen bas. I vissa speciella industrier – byggnads- och skogsindustrin – är en rätt stor frihet för arbetslaget allmän, men i huvuddelen av näringslivet är detta enstaka undantag och arbetsorganisationen avhängig av arbetsgivarens godtycke.

2. Det mesta av produktionen är mer eller mindre meningsfull. Arbetet däremot är för flertalet löntagare tämligen meningslöst. Främlingskapet i arbetet har en av sina rötter i att en liten klass inte bara monopoliserat äganderätten till produktionsmedlen utan också rätten att foga ihop de olika arbetsmomenten till ett meningsfullt helt. Den fantastiska uppsplittringen av arbetet, arbetsfördelningen, har gjort det omöjligt för massor av arbetare och tjänstemän att uppleva något sammanhang och någon mening i vad de gör. Denna antimänskliga arbetsorganisation har sin grund inte bara i teknokratisk enögdhet utan den är också en medveten tillämpning av principen 'söndra och härska'. Arbetsplittringen har radikalt underlättat övervakningen av de anställda och fjärmat dem från företaget som helhet, vilken arbetsgivarna ensamma vill företräda.

En aspekt av meningsfullhet i arbetet återvinns, då de anställda får vara med att bestämma över företagets olika angelägenheter. På så sätt kan de konkret uppfatta det stora sammanhanget i sina arbetsuppgifter. Men det finns också andra aspekter. En gäller produkterna och produktionen som sådan. Genom att sättas i relation till en ekonomisk plan, upprättad under intensiv offentlig diskussion, kan produkterna också i ett högindustriellt samhälle bli gripbara för de direkta producenterna.

Mening och innehåll i arbetet är dock omöjliga utan en genomgripande nyorganisering av arbetsuppgifterna. Dessa måste bli större, d.v.s. omfatta flera arbetsmoment och flera delar av produkten. I den vetenskapliga litteraturen brukar dessa strävanden, som på enstaka håll har påbörjats, betecknas som 'job enlargement' och 'job rotation', d.v.s. utvidgning och omväxling av arbetsuppgifterna.¹¹ Det faktum att dessa idéer har vunnit vetenskapligt burskap

¹¹ Se t.ex. Trist et al., *Organizational Choice* (London 1963). Om andra strävanden till en bättre företagsorganisation se Friedmann, *Le travail en miettes* (Paris 1964).

och testats i verkligheten understryker, att de inte företräder någon utopi, men de måste föras in i den fackliga praktiken.

De här frågorna pekar även på att det fackliga tänkandet i fråga om ackord och tidsstudier delvis behöver omprövas, eftersom det skymmer undan mycket av kärnan i löntagarnas brist på tillfredsställelse i arbetet. Ackordhetsen placerar löntagarna i meningslöshetens ekorrhjul – och efter 45-50-årsåldern orkar de för övrigt inte hänga med i ackorden. En del pengar har de tjänat, men vad har de annars fått ut av sitt slit?

3. Den svenska arbetarklassen är mer integrerad i samhället än vad fallet är med dess klassbröder i t.ex. England, Frankrike och Tyskland. Den primära orsaken härtill torde vara den svenska industrialiseringens speciella geografiska och tekniska karaktär. Men ekonomin är fortfarande kluven i två delar, en liten borgerlig monopolgrupp och den stora massan av producenter.

Främlingskapet som social isolering tar sig också mindre iögonfallande former än löntagarnas ställning utanför det praktiska begreppet 'näringslivet' – ett begrepp som logiskt betecknar den ekonomiska helheten men som i praktiken företräds av arbetsgivarna. Arbetsuppsplittningen har i många fall slagit sönder arbetslagen och isolerat arbetarna från sina kamrater. Arbetsplatshygieniska faktorer som buller har likaledes bidragit till den isoleringen.

Befolkningskoncentrationen och en konservativ stadsplanering har skapat en tredje form av isolering. Sovstäderna och de långa resorna isolerar arbetet från andra aktiviteter – och från sociala normer, demokratiska och humana, på andra områden. Företagsdemokratien är förbunden med kraven på en ny, aktiv miljöpolitik, som inte delar sönder människorna i isolerade roller.

4. Som arbetet i dag är upplagt för de flesta löntagare har dessa inga möjligheter att lägga in och utveckla sin personlighet i arbetet. Deras möjligheter att känna någon mening med vad de gör, att ta initiativ och utöva kontroll har i stort sett berövats dem. Arbetet går utanför det egna jaget, och tankarna löper till tiden efter arbetet, fritiden, den fria tiden. 'I sitt arbete bejakar [arbetaren] därför inte sig själv utan förnekar sig, han känner ingen tillfredsställelse utan känner sig olycklig, han utvecklar inte fritt sin fysiska och psykiska energi utan blir kroppsligen och andligen utmattad och förnedrad.'¹² (Marx.)

I det kapitalistiska samhället är människorna till för arbetets skull. 40-45 timmar i veckan måste majoriteten av befolkningen kasta bort av sina liv och knoga i monotona sysselsättningar för andras vinning och glädje. Att ett sådant samhälle kunnat bestå så länge som det har ger en fingervisning om segheten i den grymma makt som håller det uppe.

Social och ekonomisk status är i huvudsak baserade på yrke. Som bekant är status kumulativ. Den som har de största inkomsterna har regelmässigt också den största sociala prestige. Yrkesförmånerna är också kumulativa: de som har den kortaste arbetstiden har också den längsta semestern o.s.v. Men principen om att åt den som har skall varda givet gäller inte bara här. De som har högst status och mest förmåner har också de största möjligheterna till tillfredsställelse i arbetet. En låglönearbetare har inte bara låg lön, lång arbetstid och kort semester, vilket ställer honom utanför samhället i mycket (ofta löper han också störst risk att hamna definitivt utanför samhället – i graven – genom yrkesskador). Hela hans tillvaro är en monoton meningslöshet. Hans arbete är honom lika främmande som det rika överflöds-samhället.

¹² Marx, a.a. första manuskriptet, i Fromm a.a. sid. 98.

De av oss som i alla fall kan se fram emot en något så när hyfsad lön när arbetsveckan är slut, varför ska de behöva acceptera ett samhälle som under närmare hälften av deras vakna tid tvingar dem till ett arbete som inte kan engagera dem som mänskliga individer? Frågan är inte retorisk. Svaret är: därför att den borgerliga hegemonin och den kapitalistiska produktionsordningen fortfarande består. Men de ska avskaffas.

C. En företagsdemokratisk strategi

Så här långt kan vi sammanfatta den föregående framställningen ungefär sålunda. Debatten om företagsdemokrati måste utgå från en uppfattning om företaget som en social organisation, eftersom frågan gäller företagets interna maktstruktur. De företagsekonomiska abstraktioner, som Rhenman och Arbetsgivareföreningen fört fram, har logiskt sett inte med problemet att skaffa. Intressentteorin är vetenskapligt bristfällig – därför att den blandar samman olika kategorier av intressenter och intressekonflikter på skilda plan – och värdelös som social målföreställning, på grund av att innebörden av kravet på ‘intressebalans’ skiftar från samhälle till samhälle, från tidpunkt till tidpunkt, beroende på vad som för ögonblicket anses vara ‘legitima’ krav och ‘balans’.

Arbetsgivarnas företagsteori måste därför avföras ur diskussionen, där den enbart verkar som ett mystifierande element. Företaget ses i det företagsdemokratiska sammanhanget som en organisation av människor – ägare, företagsledare och anställda – i samverkan för ekonomiska ändamål. Det verkar i en social miljö av intressen och intressenter. Dessa är objekt för ekonomisk teori och samhällelig politik men berör inte demokratin i företagen.

Kravet på företagsdemokrati är dels ett krav på att makten över de enorma anhopningar av kapital och människor, som de moderna företagen samlar upp, ska utövas under demokratiskt ansvar inför och kontroll av dem som arbetar i produktionen, samhället och konsumenterna. Därför måste kapitalägarnas makt över företagen avskaffas och företagsledningen göras ansvarig inför demokratiskt utsedda organ. Ett demokratiskt samhälle kan inte acceptera, att principen om att ‘medborgarrätt heter pengar’ härskar inom dess näringsliv.

Dels är företagsdemokrati alltså en demokratisk legitimering av makten i företagen. Dels är den ett medel att häva löntagarnas främlingskap inför sitt arbete. I anslutning till modern arbetssociologi har vi skärskådat fyra dimensioner av alienation (främlingskap), maktlöshet, meningslöshet, social isolering och främlingskap inför den egna personligheten.

Alienationen är förknippad med frågan om företagsdemokrati därigenom att det just är den antidemokratiska hierarkin som gjort arbetet och arbetsplatsen till en fientlig och meningslös värld för löntagarna. Lösningen på detta problem – en fullkomlig lösning kan vi dock knappast hoppas på – ligger i kraftigt ökad frihet och bestämmanderätt för de anställda, såväl på företagsplanet (och samhället i stort) som på den omedelbara arbetsplatsens plan. Häri är inbegripet vad den amerikanske sociologen och socialfilosofen Herbert Marcuse kallat en ‘ny teknisk rationalitet’, en teknik som inte betraktar människornas behov av frihet och utvecklingsförmåga som irrationella.

Arbetarrörelsen har traditionellt nästan enbart sysslat med frågor som omger själva arbetet, löner anställningstrygghet, arbetarskydd, men detta är inte nog. Som en anonym fabriksarbetare uttryckte saken i den utmärkta boken *Blodprov på arbetsglädje* (redigerad av T. Karlbom, s. 28): ‘Självfallet inverkar på trivseln och arbetsglädjen en hel rad andra faktorer av både allmän och individuell art. Arbetslokalernas beskaffenhet, lörens storlek, relationerna till arbetsbefäl och kamrater, möjligheterna till diskussioner och samtal etc., men det väsentligaste är själva arbetet. Bristande arbetsglädje kan aldrig helt kompenseras med sådant som ligger vid sidan om eller utanför arbetet, men det kan bidra till att förtaga verkningarna av ett påfrestande jobb.’ Exakt samma slutsats har psykologerna Herzberg, Mausner och

Snyderman kommit fram till i sin undersökning om Motivation to Work. Faktorerna vid sidan om eller utanför arbetet kan förhindra en akut vantrivsel, men de kan aldrig ge någon arbetstillfredsställelse. Tiden är nu mogen för arbetarrörelsen i välfärdssamhället att ta itu med själva arbetet och resa krav på arbetsformer som ger löntagarna möjlighet att i sitt arbete vara människor i stället för själlösa robotar.

Liksom för andra områden måste en effektiv socialistisk strategi för demokratisering av företagen diskuteras fram inom hela arbetarrörelsen, en arbetarrörelse animerad av ett hegemoniskt socialistiskt medvetande. Den svenska arbetarrörelsen har ännu inte denna karaktär, och därför har en strategi inte organiskt kunnat växa fram. Vad som följer måste av den anledningen bli en skiss men inte en skiss som hänger i luften. Bakgrunden till den är bl.a. ett stort antal diskussioner med löntagare från skilda fält och ett ingående studium av internationella erfarenheter och vetenskaplig teori och empiri.

Som vi ser det bör en företagsdemokratisk strategi indelas i tre huvudetapper. Den första har två aspekter: en går ut på stärkande av de nuvarande företagsnämnderna, den andra är speciellt inriktad på de statliga företagen.

Avtalet om företagsnämnder har knappast i praktiken visat sig motsvara de tämligen högt ställda förväntningar, som man från arbetarrörelsens sida hade 1946. Men eftersom ingen betraktar dem som färdiga institutioner eller heliga kor, är det inte någon större mening att här utsätta dem för en systematisk kritik. Låt oss bara notera ett par saker. Det förefaller som om ungefär 40 % av nämnderna håller färre sammanträden än det avtalsenliga minimiantalet fyra per år.¹³ Märkligt nog har de fackliga organisationerna funnit sig i detta i ett land där avtalsbrott annars blir domstolssak. Hur det avsedda samrådet gestaltar sig i verkligheten framgår vidare av att endast i en fjärdedel av fallen är det vanligast att arbetsgivarna lämnar information vid en tidpunkt då samråd överhuvudtaget kan ske.¹⁴ Ännu mer drastiskt är att om de frågor som de anställda är mest intresserade av – och som storföretagsledarna också anser dem vara mest intresserade av – produktionsfrågorna, lämnar arbetsgivarna bara i något enstaka fall information innan beslut är fattade. Sammalunda är förhållandet med personalfrågor.¹⁵ Vidareinformationen från företagsnämnden är också helt otillfredsställande. Närmare hälften av arbetarna är klart missnöjda.¹⁶

Den ofta dystra verkligheten bakom avtalet gör att arbetsgivartesen om 'företagsanpassning' i fråga om företagsnämnderna klingar ihåligt. Den tjänar bara som ett, dåligt, försvar för att många företagsledare bryter mot avtalets anda och bokstav. I stället gäller det att systematisera och universalisera förfarandena vid de bästa företagsnämnderna. Även i ett socialistiskt perspektiv vore det inte betydelselöst om samrådet mellan anställda och arbetsgivare i alla företag fungerade som vid Volvoverken i Skövde.

En del riktlinjer för förbättringar anges i LO:s 20-punktsprogram, som las fram i maj 1965.¹⁷ Det kan ur radikal synpunkt sägas vara ett inte alltför oävet kortsiktsprogram med krav på bl.a. ett formaliserat beslutsfattande i nämnderna, ökad ekonomisk insyn, samråd om personalpolitiken, rekommendation åt företagsledningen att till nämnden delegera beslutanderätt om sociala frågor och förslagsverksamhet samt företagsnämndens etablerande som remissinstans åt företagsstyrelsen.

¹³ LO-enkät, presenterad i *Fackföreningsrörelsen* nr 10 1965.

¹⁴ Ibidem.

¹⁵ SAF-utredningen *Information och samråd* (Sthlm 1965) sid. 124.

¹⁶ Ibidem sid. 91.

¹⁷ Se *Fackföreningsrörelsen* nr 11 1965.

Emellertid anmäler sig inom LO-programmets referensram en del ytterligare punkter. Det bör för det första i det reviderade avtalet slås fast, att information till och samråd med företagsnämnden i princip ska ske innan alla väsentliga beslut i företagspolitiska och driftsfrågor fattas. Om arbetsgivarna i avsevärd omfattning bryter häremot måste frågan om sanktioner undersökas. I ovanstående princip är då inbegripet en utvidgning av punktprogrammets femte punkt, nämligen att företagsnämnden bör få yttra sig innan det definitiva bokslutet görs upp.

Den rekommendation från huvudavtalets parter till företagsledarna om delegering av beslutanderätten i en del sociala frågor och i förslagsverksamheten, vilken LO föreslår, är av mycket begränsat värde. Det finns redan; åtminstone i fråga om förslagsverksamheten, flera företag som infört en sådan delegering.¹⁸ Problemet är att genomföra den över hela linjen. Därför bör företagsnämnden själv kunna besluta, om den vill överta beslutanderätten i dessa frågor. Rent principiellt är det också viktigt att inte alla initiativ lämnas till arbetsgivarna och deras godtycke.

Två andra praktiska problem, som bör tas upp i ett nytt avtal är vidareinformationen och nämndverksamheten inom koncernerna. Som SAF-utredningen fann är vidareinformationen mycket ofta bristfällig. Ett institutionellt minimikrav

– mycket beror ju också på nämndledamöternas aktivitet bl.a.

– är att nämndprotokollen tillställs samtliga anställda, vilket nu förekommer i mindre än hälften av storföretagen¹⁹ och troligen ännu mer sällan i mindre företag.

Många företagsledares benägenhet, t.ex. i företag inom SKF- och TGO-koncernerna, att vägra information och samråd i flera frågor har diskuterats särskilt inom Metall.²⁰ Fackföreningsrörelsen har på detta sätt fått uppmärksamheten riktad på koncernernas speciella roll i företagsdemokratiseringen. När företagen är organiserade i koncerner behöver vi inte bara företagsnämnder utan också koncernnämnder, lämpligen rekryterade ur koncernföretagens nämnder. I annat fall blir samråden många gånger meningslösa: besluten fattas ändå inte av dem med vilka samrådet sker utan av koncernledningen.

LO fäster i sitt program stor vikt vid samråd om personalpolitiken. Den gäller frågor, som är av synnerligen konkret intresse för de anställda. Nästa logiska steg här är att ge företagsnämnderna, där ju för övrigt företagsledningen är berättigad till en stark minoritetsrepresentation, rätt att skaffa sig bestämmanderätt om riktlinjerna för personalpolitiken och rätt att utse arbetsledare. Som vi påpekat ovan förekommer det senare redan någon gång informellt. Företagshälsovården är ett annat område för företagsnämndens bestämmanderätt.

I ett land, där arbetarrörelsen innehar den politiska makten, är det ett rimligt fackligt krav, att staten ska vara en mönsterarbetsgivare. (Att så inte alltid är fallet framkom nyligen vid ASSI och televerkstaden i Nynäshamn.) En radikal demokratisering på alla nivåer av de statliga företagen (de statliga verken är en historia för sig) är den andra delen av etapp I. I anslutning till en facklig kampanj i England för en demokratisk nationalisering av stålindustrin framförde en av författarna till denna bok förslag härom i Dagens Nyheters debatt om företagsdemokratin.

Alldeles oavsett om vi lyckas åstadkomma några socialiseringar eller inte får problemet snart extra aktualitet genom de nya statsföretag som planeras i Norrbotten. Här behövs en ansträngning av alla progressiva krafter, om dessa företag ska bereda sina anställda något mer än brödfödan.

¹⁸ *Information och samråd* sid. 122.

¹⁹ *Ibidem* sid. 120

²⁰ *Metallarbetaren* nr 20-21 1965 och på Metalls kongress i augusti 1965.

I de statliga företagen finns redan nu politiska möjligheter att utarbeta en arbetsorganisation med vidgade och mer meningsfulla och omväxlande arbetsuppgifter samt större frihet och initiativchanser för de anställda. Vi har i avsnittet om främlingskapet i arbetet angett konkreta vägar. Gemensamt för dessa var, att de vuxit fram i ett samspel mellan vetenskap och progressiv praktik. Uppgiften för en human företagspolitik i statens företag är därför inte att kasta sig in i ett osäkert försök att förverkliga en utopi utan att systematisera och målmedvetet bygga vidare på erfarenheter som redan gjorts. I Norge planeras också en sådan här verksamhet.²¹

Såsom underströks i föregående kapitel betraktar den nya vänsterns socialister inte socialiserade företag som rätt och slätt liktydigt med statsägda företag. Då det inte är fråga om speciella monopolföretag är den socialistiska målsättningen att samhällsföretagen ska förvaltas av de anställda, de direkta producenterna. En ny, mera demokratisk organisation för de statliga företagen måste därför inriktas även på de högsta beslutande organen.

‘Eftersom staten såsom kapitalägare inte kan medge att andra intressenter, vare sig konsumenter eller anställda, har majoritet inom företagsledningen, måste kravet på deltagande från de anställdas sida i styrelseansvaret begränsas till ett minoritetsinflytande.’ (*Demokratin inom statsförvaltningen* etc. Betänkande till SAP:s kongress 1952, sid. 78.) Vad de jugoslaviska kommunisterna kan medge skulle alltså de svenska socialdemokraterna och den av dem ledda staten inte kunna acceptera! Till och med som arbetsgivarargument är det tämligen konservativt, eftersom de västtyska kapitalägarna i kol- och stålindustrin gått med på en fifty-fifty-representation för de anställda.

Ur socialistisk synpunkt kan kapitalägarnas makt över de anställda inte vara legitim. I den första demokratiseringsetappen bör i de statliga företagen inrättas en företagsförsamling efter norskt mönster, vilken ersätter den f. n. rent formella bolagsstämman, bestående av någon departementstjänsteman. Denna företagsförsamling bör ha en stark representation från de anställda, men en minoritetsställning i denna kontrollinstans torde kunna accepteras. Däremot bör de ha rätt att utse hälften av styrelseledamöterna, genom sina företrädare i företagsförsamlingen. Såsom i den västtyska montanindustrin har statens och de anställdas styrelsemedlemmar att gemensamt välja en ytterligare ledamot. I fråga om principerna för personalpolitiken, sociala angelägenheter, förslagsverksamhet o.dyl. tillerkänns de anställda ett *avgörande* inflytande.

Ett annat samhällsinitiativ av hög angelägenhetsgrad i den första demokratiseringsetappen är stödjande av en omfattande systematisk arbetsforskning efter de riktlinjer, som presenterades i det andra avsnittet av detta kapitel. Det ligger nära till hands att en sådan forskning om alienation och desalienation i arbetet knyts till det nya institutet för arbetshygien och arbetsfysiologi. I varje fall efter vad som framgått av utredningen härom (SOU 1965:24) har dessa väsentliga problem hittills försummats i planeringen av institutet och dess målsättning.

Med startandet av nya samhällsföretag kommer denna demokratiska företagssektor att växa i betydelse. Den andra etappen i demokratiseringen blir logiskt att utveckla förhållandena i de offentliga företagen till en reell löntagarförvaltning. Och att föra över de institutioner som ovan uppskisserats till de privata företagen, varvid gjorda praktiska erfarenheter kan utnyttjas. Om man hela tiden låter samhällets egna företag gå i spetsen, och denna sektor kraftigt utvidgas, bl.a. genom ATP-fonderna, är det i och för sig inte nödvändigt med ett nytt, avgränsat mellanstadium för de privata företagen. Men i praktiken är det tyvärr rimligt att vänta sig att den ideala tidrymd vi ovan angav för den ekonomiska strategin i verkligheten

²¹ Thorsrud og Emery, *Industrielt demokrati* (Oslo 1964) sid. 127 ff.

kommer att bli längre. Därför anmäler sig behovet av en mellanetapp, som ger de anställda inom den kapitalistiska sektorn nya, väsentliga förbättringar på vägen.

Till dess måste aktiebolagslagen ha ändrats. Förslag om en utredning härom framfördes 1961 i LO-betänkandet *Fackföreningsrörelsen och företagsdemokratin* men har sedan på något sätt skjutits åt sidan. I ett remissyttrande till en kommunistisk motion vid 1965 års vårriksdag ansåg sig LO inte ha anledning att påkalla en dylik utredning. Det finns dock ingen anledning till ytterligare försinkande. Riktmärken för en utredning ger den norska debatten. Förutom möjlighet till demokratiska företagsinstitutioner bör den nya lagen ge de anställda rätt till bättre insyn i företagen. Den nuvarande lagen ger möjlighet för tillsättande av minoritetsrevisorer. De anställda måste också få rätt att utse en revisor, som inte får förses med munkorg. De västtyska erfarenheterna har visat, att medan en minoritetsrepresentation i styrelsen är av utomordentligt liten betydelse är en fifty-fifty-representation av reellt värde, och denna har praktiskt fungerat utan lamsläende konflikter.²² Mot bakgrunden av starkare demokratiska traditioner och en starkare fackföreningsrörelse kan denna paritetiska styrelseform väntas nå bättre resultat ur demokratisk synpunkt i Sverige.

Den andra etappen ger alltså likställighet mellan det levande arbetet och det döda (kapitalet). Etapp III blir ett definitivt brytande av kapitalägarnas makt. Med Bertil Bolin kan vi säga: 'I och för sig ligger det knappast i sakens natur att bibehålla denna maktposition för ett fåtal kapitalägare.'²³ Det är kanske inte nödvändigt, att ägarna fråntas den juridiska äganderätten. Som Wigforss i vårt land och Anker-Ording i Norge framhävt är förvaltningen av företagen det mer väsentliga ur företagsdemokratisk synvinkel. Anker-Ording tänker sig i sin bok *Bedriftsdemokrati*, att den demokratiska företagsförsamlingen arrenderar företaget av ägarna. För vissa företag – bankerna, rustnings- och läkemedelsindustrin t.ex. – blir dock en regelrätt socialisering nödvändig.

De demokratiska företagens styrelser bör också innehålla representanter för stat och kommun och i relevanta fall för organiserade konsumentintressen. Likaså blir det naturligt i de paritetiska styrelserna i etapp II, att en 'elfte man' hämtas från stat eller kommun som företrädare för det allmänna och konsumenterna.

Särskilt mot denna bakgrund och mot bakgrunden av de reformförslag för en konsumentstyrning av produktionen som vi la fram i det ekonomiska kapitlet ter sig Ture Flyboos påstående om att kollektivägda företag sämre än dagens kapitalistiska företag skulle tillgodose konsumentintresset och att en sådan demokratisering 'inte (kan) anses stå i samklang med arbetarrörelsens allmänna målsättning, nämligen att produktionen skall tjäna samhällsnyttan'²⁴ fullkomligt befängt.

Den fackliga rörelsen organiserar valen av de anställdas representanter till de styrande organen men blir inte som sådan företrädd och bunden i dem utan behåller sin frihet och sin funktion av skyddsnät för de anställda, vilket nog kan behövas även i ett socialistiskt samhälle. En genomgripande demokratisering varken ändrar fackföreningsrörelsens roll eller minskar dess styrka. Redan nu har den tagit ansvar på många väsentliga områden, såväl i uppgörelser mellan verkstadsklubb och företagsledning som på det nationella planet t.ex. med krav på hård rationalisering och omflyttning av arbetskraft. Ansvarskänslan är ju för övrigt just den fackliga argumenteringen för att arbetsgivarna ska heltidsavlöna ordföranden i verkstadsklubben och ge ombudsmännen fritt tillträde till arbetsplatserna.

²² De bästa arbetena om medbestämmanderätten i Västtyskland torde vara Weddingen, *Zur Theorie und Praxis der Mitbestimmung* I-II (Västberlin 1962 o. 1964) och Potthoff, Blume & Duvernell, *Zwischenbilanz der Mitbestimmung* (Tübingen 1962).

²³ *Medbestämmanderätten i företagen* (Örebro 1956) sid. 110.

²⁴ *Ibidem* sid. 33.

Företagsdemokrati innebär ju ändå inte, att fackföreningarna blir arbetsgivare vilket de däremot redan är i dag i byggnadsbranschen. Detta ansvar har ju inte fört med sig några men för den sanna fackligheten. Snarare är man väl på fackligt håll benägen att svara tvärtom. I dessa egna företag har fackföreningsrörelsen möjlighet att pröva och utveckla nya metoder för demokrati och meningsfullhet i arbetet. Hittills har man i detta avseende varit rutinmässigt konservativ. – Facklig rädsla för ansvar är alltså obefogad, oriktig i sammanhanget och inget giltigt argument mot företagsdemokrati. Som företrädare för löntagarnas intressen kan inte fackföreningsrörelsen sätta sig på tvären utan måste radikalt och oförväget gå framåt.

6. Socialpolitik och socialistisk politik

Hela denna bok är ett försök att artikulera en socialistisk analys av det Sverige vi lever i – välfärdssverige. I avsnittet om ideologier konstaterade vi att analysen av den rådande situationen var det fundamentala i ideologin – det som gav visionen substans och mening, det som skänkte perspektiv åt politiskt-taktiska överväganden. Och vårt behov av analys är sannerligen omätligt. Vi behöver den för att få en bättre grundval för vårt handlande. Vi hävdar att detta måste omorienteras på grund av det dilemma som det framvuxna välfärdssamhället har försatt socialismen i. Per Albin Hanssons trygga pragmatik visade sig ur socialistisk synpunkt vara lika mycket en återvändsgränd som Lenins konspiratoriska revolutionsromantik.

Det är emellertid vår uppfattning att socialismen inte blivit mindre aktuell, därför att samhället blivit en smula anständigare, därför att det fått ett väl utbyggt skyddsnät för medborgarna, därför att det löst vissa elementära trygghetsbehov. Tvärtom. Mycket av den knapphet som förr gjorde en rimlig livsupplevelse omöjlig har undanröjts. Först nu har vi egentlig möjlighet att koncentrera oss på de fundamentala problemen. Vilka värden vi vill att samhället ska prioritera, vilken maktstruktur vi vill se förverkligad inom politik och ekonomi, hur vi skall tackla alienationen, vilken människotyp vi vill se förverkligad (vilka roller vi vill ge gynnsamma betingelser). För att kunna göra en riktig analys måste vi ha ett historiskt perspektiv på vår situation. Vi måste förstå den bakgrund mot vilken välfärdssamhället står. Vi måste, mera konkret, se närmare på välfärdsideologins förhistoria och utvecklingslinje, socialpolitikens faktiska utformning och dess roll i den politiska kampen. Inte minst måste vi komma till klarhet om socialpolitikens socialistiska relevans och helst även utforma dess roll inom en aggressiv socialistisk strategi. Detta kapitel är endast en mycket kort skiss över nämnda teman ...

Är välfärden universell?

Det finns debattörer som hävdar att välfärdsanordningarna i ett samhälle i stort sett bara är en reflex av dess utvecklingsgrad och att utvecklingen av socialpolitiken är mera beroende på nationalproduktens storlek än på den politiska regimens färg. Antagandet kan synas tillbakavisat om USA tas till exempel. Men vissa länder på den europeiska kontinenten – Frankrike, Västtyskland och i vissa fall även Spanien – har för många, inte minst för arbetargrupperna, större socialpolitiska förmåner än de skandinaviska. Närmare bestämt är det en större andel av lönesumman som utgörs av sociala bidrag.

Vilka förmåner, extratillägg etc., ska klassificeras som välfärdsanordningar? Definitioner och avgränsningar är legio – i regel nya för varje ny debattör.¹

Vi måste till att börja med klart skilja mellan begreppen *välstånd* och *välfärd*. Även om ett visst välstånd är förut, sättning för att ett samhälle ska kunna bedriva välfärdspolitik är emellertid de båda begreppen analytiskt oberoende. Både Sydafrikanska unionen och USA har som nationer nått en icke föraktlig grad av välstånd. Men välståndet som sådant säger ingenting om inkomst- och förmögenhetsfördelningen i samhället, ingenting om skillnaderna mellan de friska och sjuka, de gamla och de unga, de gifta och de ogifta, de barnrika och de barnlösa, de som bor på landet och de som bor i staden. Välståndet är endast ett mått och ett uttryck för samhällets nationalprodukt, inte mer.

Vad är då ett välfärdssamhälle? Är det ett tråkigt samhälle, ett samhälle där alla måste vara medelmåttor, där kampen och striden är eliminerad, där goda dygder som att vara sig själv

¹ Se exemplifieringen i Wedderburns artikel i *The Socialist Register* 1965 (London 1965) 'Facts and Theories of the Welfare State' ss. 127-146.

nog och att genomföra sitt liv på egen hand står lågt i kurs, etc. etc. som de konservativa motståndarna till välfärdssamhället med sina förledande och persuasiva definitioner vill få oss att tro? Nej. I ett välfärdssamhälle har varje människa ett visst minimum tryggt. Hon är inte längre slav under en mytisk marknadsmechanism, utan är i alla tillfällen given en viss grundtrygghet. En välfärdspolitik, d.v.s. en progressiv socialpolitik, är ett skyddsnät för individen. Fallor man igenom, faller man inte ända ner i den djupaste misär och otrygghet. Sjukdom, arbetslöshet och ålderdom blir inte längre katastrofer.

I välfärden ligger *utjämning*. Till en början sågs socialpolitiken av både motståndare och vissa förespråkare som ett medel till en utjämning av de sociala orättvisor som samhället genererade, till en utjämning av inkomstskillnaderna. Det har i själva verket varit en av de föreställningar som legat bakom högersocialdemokraternas betoning av att via progressiva inkomstskatter och sociala transfereringar lösa jämlikhetsproblemet. Nu är man tämligen överens om att socialpolitiken inte har denna karaktär. Det betonas alltmer att socialpolitikens utjämningsseffekt snarare är vertikal än horisontell – den blir en utjämning mellan olika faser i individens och familjens livscykel i stället för en utjämning mellan olika befolkningskikt.

Socialpolitiken blir ett medel att tillfredsställa behovet av trygghet. Otryggheten var – och är – störst inom arbetarklassen på grund av vårt samhälles ekonomiska struktur. Kampen för trygghet inom det rådande systemet blir ett av uttrycken, kanske det mest karakteristiska, för ett arbetarpartis defensiva krav. Kravet på trygghet, när det står ensamt, visar tydligt på klassens och partiets korporativa karaktär. Tryggheten kan rimligtvis inte ställas upp som operativt mål av ett socialistiskt parti med hegemonisk karaktär och strategi – den blir en *konsekvens* av de grundläggande målsättningarna. *Resultat och Reform*, detta lungsyftiga och av självbelåtenhet pösande programutkast, som utkom 20 år efter Arbetarrörelsens efterkrigsprogram, d.v.s. 1964, slår fast:

‘Arbetarrörelsen ställde en gång upp tryggheten som mål. Rörelsen växte i otrygghetens samhälle. Kravet på trygghet framstod för många som alltför visionärt och verklighetsfrämmande, för andra som revolutionärt och farligt.’

En uppvisning i hur man kan få en anpassning till det kapitalistiska systemets grundvalar att framstå som revolutionärt. Med mytens hjälp omstruktureras historien ...

Hur pass universell är välfärden som fenomen? Ser vi till hela världen finns det socialpolitiska program i bästa fall i 2/3 av alla länder. Någon form av både sjukvårdersättning och moderskapshjälp finns i 64 länder; enbart moderskapshjälp i ytterligare 18.² Innehållet i dessa olika program varierar naturligtvis oerhört men principen finns fastslagen i 82 av 117 länder. Ungefär samma antal, 78, har någon form av ålderdoms- och/eller invalidförsäkring. Vilka som omfattas, och varför, varierar också här kraftigt mellan olika länder. Andelen länder på en kontinent som har något program anger bra dess relativa utvecklingsgrad. Så har alla länder i Västeuropa, i Östeuropa och Nordamerika program av denna typ. Åtta av de elva länderna i mellersta östern, 15 av de 21 länderna i mellan- och sydamerika, 10 av de 19 länderna i Oceanien och Asien, och 15 av de 36 länderna i Afrika har också någon form av ålderdoms- och invalidpension.³ Yrkesskadestiftning är den vanligaste formen för socialpolitik, globalt sett, medan arbetslöshetsförsäkring är den mest exklusiva. Arbetslöshetsförsäkring finns endast i 32 länder – yrkesskadeförsäkring i 110.⁴ Familjeunderstöd, liksom de ovan exemplifierade, är i en mellankategori.⁵ Detta är siffror på det antal länder som har

² *Social Security Programs Throughout the World 1964*, U. S. Department of Health, Education and Welfare (Washington 1964), sid. XVII.

³ *Ibidem* sid XI.

⁴ *Ibidem* sid. XXII resp. s. XX.

⁵ *Ibidem* sid. XXIV; det sammanlagda antalet program under denna punkt är 62.

antagit principen om en socialpolitik på skilda fält – den konkreta utformningen varierar mycket kraftigt och det är svårt att göra rimliga jämförelser mellan Tchads och Sveriges program.

Under det stora EEC-kriget i svensk debatt upptäckte många att man i politiskt efterblivna men geografiskt närbelägna länder som Frankrike, Västtyskland, Benelux och Spanien på en del fält har större sociala förmåner än Sverige. Både när det gäller arbetslöshetsförsäkring, sjukersättning och familjebidrag ligger Frankrike och Västtyskland bättre till. England har en helt fri hälsovård. Östländerna har bättre pensionssystem än vi – inte minst rimligare pensionsålder för kroppsarbetare. Totalt sett ligger Sverige bra till. Men vi har fortfarande en mängd eftersatta grupper, vårdminoriteterna, att se till, innan vi kan bli ett mönsterland på socialpolitikens område.

Vilken är den viktigaste slutsatsen av dessa reflexioner? Den att en socialpolitiskt progressiv lagstiftning inte behöver sammanfalla med en socialdemokratisk regering. En välfärdsinriktad socialpolitik är inte något specifikt socialdemokratiskt – det kan alltså inte vara det som är det socialistiskt väsentliga i dess politik. Däremot får man säga att socialpolitiken i första hand är tillkommen för att tillgodose arbetarklassens intressen. I Frankrike och Västtyskland är de socialpolitiska förmånerna tillkomna för och begränsade till arbetarklassen. Det är paradoxalt nog så att det är arbetarpartier och arbetarregeringar som har genomfört socialpolitikens giltighet för hela folket. Det gäller både England och de skandinaviska länderna.

De socialdemokratiskt genomförda socialförsäkringarna har dock en fördel framför de kontinentala: de är inte företags-feodala på samma sätt. I motiven för ATP-pensionen fanns detta klart utsagt – de företagsgrundade trotjänarpensionerna skapar ett onödigt beroende för de anställda. Dessutom hindrar de rörligheten på arbetsmarknaden och är alltså även ur progressivt kapitalistiska synpunkter av ondo.

Svensk socialpolitiks utveckling: Idé och handling

Den vanligaste invändningen från vänsterhåll mot en principiös socialpolitik som socialdemokratisk politik är att socialpolitiska åtgärder kommer att fungera som chockabsorberare i en rutten samhällsform. Enligt denna förenklade syn är socialpolitiken den klämda överklassens kastade köttbit åt de förföljande vargarna, de vargar som utgörs av en exploaterad och i rörelse stadd arbetarklass. Man hoppas att ett medgivande ska blidka dem och mildra deras krav. Det är vad som skulle kunna sammanfattas som palliativhypotesen. Den som gjort denna till ett medvetet vapen i kampen mot socialismen och för sin klass' bevarade hegemoni var Otto Bismarck. Han kom att göra en försiktig socialpolitik salongsfärdig i konservativa kretsar Europa över. Denne kloke man var medveten om att det i kampen mot socialismen inte räckte med bara negativa, undertryckande åtgärder – det behövdes också positiva. Därför arbetade han t.ex. för arbetarförsäkringar, som skulle eliminera om inte de allvarligaste så dock de mest påtagliga missförhållanden, som det rådande samhället gav upphov till. Någon egentlig påfrestning för den givna strukturen blev dessa reformer inte, snarare tvärtom. Det var en första elegant uppvisning i konsten hur man genom att skänka gåvor – en oegennyttig socialpolitik – kan binda potentiella motståndargrupper till sig.

I Tyskland var en arbetarklass utvecklad, och utvecklad som hot, långt tidigare än i Sverige. De debatter som ägde rum i Tyskland under 1860- och 1870-talen kom i Sverige 20-30 år senare. Men många av de argument och motargument som användes i den svenska debatten var en upprepning av de tyska – Tyskland var ju helt dominerande som kulturell impulsivare för Sverige. Som den första milstolpen i modern svensk socialpolitisk historia brukar en motion av S. Hedin i andra kammaren under 1884 års riksdag betecknas. Motionen rörde sig karakteristiskt nog främst om yrkesskador – som alltså även i Västeuropa var den första av

socialpolitikens grenar som fick spridning. Motionen rörde närmare bestämt ett krav om utredning om säkerhetsåtgärder mot olycksfall i arbete och om åldersförsäkring för arbetare. I sina motiveringar pekar Hedin på farorna för arbetarnas liv, på den tilltagande emigrationen (som ju på 1880-talet nådde sin topp) och inte minst på socialistfaran. I det att han citerade en tysk förlaga sade han, bl.a., att man skulle få 'den säkraste garanti för att ett reformatoriskt, icke revolutionärt framåtskridande skulle vinnas därest man kunde göra det stora flertalet av arbetarbefolkningen solidariskt i upprätthållandet av den bestående statsorganismen, genom att åt detta flertal bereda tryggande anspråk på en ålderdoms-statspension. – Uppoffringar finge staten ej sky när det gällde dess tillvaro'.⁶ Denna motion blev inledningen till den diskussions- och utredningsperiod som ligger före och bakom den svenska socialförsäkringens födelse.

De institutionella förutsättningarna var magra för ett socialpolitiskt avancerat tänkande. Alldeles efter nöd- och missväxtåren 1867-69 reviderades fattigvårdsstadgan. Andrakammarbönderna trumfade 1871 igenom den strängaste fattigvårdsstadga som Sverige någonsin haft. Kommunerna var nu inte tvingade att göra mycket för sina fattiga – det som gjordes, gjordes frivilligt. Det fanns inte längre överklaganderätt för fattighjonerna – de var helt utlämnade åt kommunens godtycke. Denna stadga som alltså tillkom 1871 var formellt i kraft ända till 1918 – d.v.s. under arbetarrörelsens och det moderna Sveriges formativa period.

'Den sociala frågan', 'arbetarfrågan' var det sena 1800-talets benämning på debatten om arbetarklassens ställning och socialdemokratins framväxt. Det var i stor utsträckning fruktan för den förskräckliga socialdemokratins riktade blickarna mot arbetarklassens levnadsförhållanden. Det fanns vissa liberala krafter som önskade en utvidgad socialpolitisk lagstiftning av humanitära skäl – män av typen S. A. Hedlund. Det tyska inflytandet, från både Bismarck och vissa s.k. katedersocialister, visade sig tydligast bland de konservativa. Där fanns professorer av Pontus Fahlbecks och Harald Hjärnes typ som ville en socialpolitik med bismarckska motiveringar. Spetsen var riktad både mot socialismen och den hotande avfolkningen (emigrationen) och den tänkta utformningen var patriarkaliskt nedlåtande. I grunden samma linje hade de kristligt-sociala inom kyrkans led, som med oro började tala för en socialpolitik under trycket av socialdemokratins framväxt och antireligiösa propaganda.

De första svenska tankarna på socialpolitikens område behärskades av socialförsäkringens princip – var och en skulle kunna försäkra sig själv under samhällelig översyn. Resultatet av S. Hedins motion 1884 blev arbetarförsäkringskommittén. Dennas betänkande blev grund för ett beslut 1891. Detta gick ut på att de frivilliga sjukförsäkringarna som fanns skulle få vissa förvaltningsbidrag om de registrerades och att de skulle ställas under viss statlig kontroll. Men inget mer. En del smärre reformer genomfördes kring sekelskiftet men utan större vare sig praktisk eller principiell betydelse. Den svenska socialpolitikens första stora reformperiod kom under 1910-talet. 1913 kom Staafregeringens förordning om pensionsförsäkring. Denna var upplagd på premiereservbasis. Principen var fastslagen och det var viktigare än de konkreta resultaten. De avgifter som skulle inbetalas kom på grund av inkomstförhållandena att bli mycket små och i konsekvens med det blev även utbetalningarna av diminutiv karaktär. 1910 hade en ny sjukförsäkring kommit, som gav sjukförsäkringarna väsentligt större bidrag än förut. 1912 en ny och åtskilligt förbättrad arbetarskyddslag (med inspektion!); 1913 den nämnda pensionsförsäkring; 1916 lagen om olycksfallsförsäkring; 1918 den stora fattigvårdsreformen; 1920 åttatimmarslagen. Härutöver en förbättrad ställning för de 'oäkta' barnen och införandet av villkorlig dom.

1920-talet, liksom början av 1930-talet, blev i socialpolitiskt avseende präglad av arbetslöshetspolitikens utformning. 1920-talets Arbetslöshetskommission (AK) var den

⁶ K. J. Höjer, *Svensk socialpolitisk historia* (Stockholm 1952), sid. 41.

borgerliga varianten och blev en av de mest hatade institutionerna i Sverige, någon gång, alla kategorier. Striden kring Stripa-direktiven var en etapp på vägen mot 30-talets beredskapsarbeten. Nu var bevekelsegrunderna för socialpolitiska ingripanden i stor skala annorlunda än under 10-talets reformperiod. Från att från början ha varit moraliskt-humanitära blev de nu mera ekonomiskt motiverade. Arbetslöshetspolitiken var en ekonomiskt rationell åtgärd – den bidrog till att hålla inkomsterna uppe och att än en gång sätta fart på det ekonomiska maskineriet. En aktiv socialpolitik var inte, som vissa borgare trodde, ett hot mot det rådande systemet – den var dess räddning.

De senaste decenniernas explosion i den socialpolitiska utvecklingen har till stor del kunnat fattas i politisk enighet. Det stora undantaget var striden kring ATP 1957-60. Jämsides med denna avpolitisering av socialpolitiken har försiggått en förskjutning i motiveringarna. Allt oftare motiveras socialpolitiska åtgärder med att det är fråga om en rättighet, en rättighet som tillkommer alla medborgare.

Socialpolitiken och arbetarrörelsen

Vi har ovan i korta drag skisserat den socialpolitiska utveckling som fört oss fram till de positioner vi nått i dag. Socialpolitiken var från början inte en angelägenhet som man identifierade med arbetarklassens eller arbetarpartiernas företrädare. Men den orsakades av arbetarklassens framväxt. Denna skapade stora problem för samhället, både genom det ständigt närvarande hot som den utgjorde och den påtagliga misär den levde i. Socialpolitisk lagstiftning genomfördes under den första stora reformperioden, 1910-talet, av både högerregeringar och liberala ministärer. I det förra fallet begagnade högern möjligheten att modifiera lagstiftning och reformer, som var tvingande nödvändiga, i sin riktning (t.ex. den Lindmanska valreformen). Högerens socialpolitik var under denna tid inte så mycket ett uttryck för ett positivt åtagande som mer ett uppehållande försvar.

Den socialistiska traditionen har sedan gammalt haft en mycket kluven inställning till socialpolitiska reformer. Man var helt på det klara med att socialpolitiken var tvungen att rymmas inom det gamla samhällets ram – det samhälle man ville ersätta med ett annat. Varför lappa på ett hafsverk som måste ändras i grund? Å andra sidan var den materiella nöden så skriande att varje förbättring medan man väntade inte stolt kunde förkastas. Problemet var inte akut så länge socialdemokratien inte var i regeringsställning. Det fanns i socialdemokratins tidiga skede drag som pekade framåt mot ett accepterande av den socialpolitiska vägen, den reformistiska vägen. Främst är det folkrörelsernas karaktär som kommit att sätta sin prägel på socialdemokratien. SAP var ju nära förbundet med tre dominerande folkrörelser. Alla dessa tre – fackföreningsrörelsen, konsumentkooperationen och nykterhetsrörelsen – sökte förverkliga sina mål inom det bestående samhällets ram, alla var i modern mening 'pressure-groups' för vissa bestämda syften. Alla dessa folkrörelser kom att via skolade medlemmar etc. föra över sin politiska pragmatik till SAP. Ännu en folkrörelse av masskaraktär fanns, frikyrkorörelsen, och den var ännu mera främmande för en social omvälvning i nuet – dess mål och trängtan var utomjordiska. När det gäller kooperationen och nykterhetsrörelsen är det uppenbart att de var helt reformistiska i sin inriktning. Kooperationen var av rent defensiv karaktär och både den och nykterhetsrörelsen hade liberala element i de ledande kadreerna.

Var också fackföreningsrörelsen till sin natur reformistisk? Ja. Fackföreningsrörelsen växte fram som arbetarklassens kollektiva skydd mot en allt brutalare kapitalism. Den sökte försvara arbetarens positioner som arbetare – få hans förhandlingsrätt godkänd, få någon reda på uppsägnings- och lönesänkingseländet – men den sökte inte upphäva och nå utöver detta stadium. Den sökte försvara klassens materiellt korporativa intressen liksom dess behov av trygghet och gemenskap. Det fanns grupper som ville ge fackföreningen en annorlunda roll – som ville att den skulle upphäva arbetarens status av arbetare, ville göra honom till en fri

producent. Det var den revolutionära syndikalism som fanns och som efter storstrejksdebaclet resulterade i bildandet av SAC (Sveriges Arbetares Centralorganisation). Som politisk och kvantitativ faktor har denna syn på fackföreningens roll varit obetydlig. Den svenska socialdemokratin var, som vi påvisat i kapitlet 'Makt och medvetande', nära förbunden med de tre stora folkrörelserna och dess reformism hade sina så att säga institutionella rötter i detta förhållande.

Partiets praktiska riksdagspolitik under de formativa åren pekar framåt. Brantings förankring i verdandiradikalismen kom att resultera i ett gott samarbete med liberala krafter. Redan från början var partiet inställt på att bli respektabelt, att behärska politikens formella sida. Branting var under sina ensamma år i riksdagen noga med att inte bedriva någon demonstrationspolitik. Hur försiktig socialdemokratin var i riksdagen framgår av att det inte fram till 1940 över huvud taget förekom någon principiell debatt om socialismen där.⁷ Socialdemokratin var under kampen för rösträtten lierad med den borgerliga vänstern. Även de som kom till socialdemokratin från nykterhetsrörelsen var vana vid ett fruktbarande samarbete med liberaler. Detta tillsammans kom naturligtvis att ytterligare påverka socialdemokratin att gå reformernas väg, och bäddade för en positiv syn på socialpolitisk lagstiftning.

Socialdemokratin dilemma blev inte akut förrän på 1920-talet i och med Brantings minoritetsregeringar. Då ställdes den konkret inför valet att bedriva en öppet socialistisk politik i syfte att totalt omvandla det borgerliga samhället eller att bedriva socialpolitik, som gick ut på att lappa på det. Skulle man acceptera det parlamentariska spelets regler och söka föra en okontroversiell politik eller satsa hårt, medvetna om att man skulle falla? Norges första socialdemokratiska regering var av denna senare karaktär (Hornsruds regering 1928).

Men Branting kapitulerade inför trycket. Han och partiet visade 'ansvar'. Så mycket ansvar att den liberale ledaren Edén i remissdebatten 1922 såg sig föranlåten att belåtet påpeka att regeringen och dess politik varit 'i oväntat hög grad borgerlig'. För Branting var detta detsamma som att vara en 'svensk folklig landsregering'.⁸ Klarare kan inte socialdemokratin kapitulation inför borgerlighetens hegemoni illustreras.

Hegemoni och socialpolitik

Detta reser principiella frågor. Om vi tänker oss att ett socialdemokratiskt parti kan inta olika positioner i de båda dimensionerna hegemoniskt/korporativt parti och dess revolutionära/reformistiska taktik, vilka kombinationer mellan de båda dimensionerna är tänkbara? Är det så att ett reformistiskt parti a priori inte kan vara hegemoniskt i sina anspråk? Har alltså leninismen haft rätt när den predikat revolutionen som den enda vägen till socialismen? Nej. Men ett reformistiskt parti måste för att vara sant hegemoniskt ha en strategi. Det måste ha en strategi som binder samman de olika programpunkter man vill genomföra till ett verksamt instrument, som ska föra utöver det givna samhällets ram. Valet står inte mellan socialpolitik och socialistisk politik – det är en skenbar motsättning som kan upphävas genom att socialpolitiska mått och steg ges en bestämd plats i den socialistiska strategin och inte blir mål i sig, får objektstatus. Men en sådan strategi har förmodligen aldrig funnits inom den svenska socialdemokratin – ett fruktansvärt bevis på dess intellektuella torfthet. Det fanns i alla fall inte en sådan strategi på tjugotalet då socialdemokratin – fortfarande var programmatiskt förbundet med socialismen. Wigforss, Sveriges ende betydande socialistiske teoretiker, kände sig på 1932 års partikongress tvingad att framhålla 'att vi i denna situation äro nödgade att säga, att så länge det inte blir katastrof, ha vi inte

⁷ Se H. Tingsten, *Den svenska socialdemokratin idéutveckling I* (Stockholm 1941).

⁸ Citaten hämtade från Tingsten, a.a., sid. 292.

något handlingsprogram, det är naturligtvis detta som är partiets svaghet'.⁹ För den lugna parlamentariska lunk partiet arbetat i under 35 år hade man alltså inte ett klart utformat program. Däremot trodde man sig ha en viss revolutionär beredskap om situationen allvarligt skulle förvärras. Men det trodde även den tyska socialdemokratin – också ett slag in på 1933.

När socialdemokratin efter sitt segerval 1932 hade att ta över konkursboet Sverige blev inte det socialistiska receptet ordinerat. I stället kom Keynes' 'revolution' mot den klassiska ekonomin att bli normgivare och inspiratör för det i och för sig imponerande programmet mot arbetslösheten. AK-jobben blev beredskapsarbeten med allt vad det betydde. Systemet skulle inte ersättas – det skulle sättas i balans. Valet var definitivt gjort. Ett socialistiskt perspektiv att sätta in 30-talets stora reformer i fanns inte. Det är därför inte märkligt om SAP under 30-talet inte gjorde socialpolitiken till ett avantgarde, till något som ledde utom och längre än det borgerliga samhället.

Den borgerliga hegemonin knäckte socialdemokratin socialistiska ambitioner = i sin bugning inför fetischer som 'ansvar', 'hela folkets väl' o.s.v. bröt man ryggen. Sedan återstod rollen som det folkliga reformpartiet, som det stora styvbarnt i den demokratiska familjen. Och det är inte lite som har gjorts på det planet. Lyndon B. Johnson är en också en god socialreformator. Men var det dit man egentligen ville nå?

Socialpolitiken i politiken: en värdeämätare

Den väldigaste av de politiska strider som utkämpats kring ett lagförslag med socialpolitisk inriktning ligger oss nära i tiden – ATP-striden 1957-60. I denna kom som gengångare alla de argument som under tidigare skeden vänts mot socialpolitiken. Den reformen har vi inte råd med! Låt arbetsmarknadens parter göra upp i stället! Det blir ungdomen som får betala! Ett socialistiskt anslag mot vår kulturs grundvalar! Etc., etc. Bortsett från detta tillfälle är enigheten kring socialpolitiken numera markant. Där finns förstås det följetongsmässiga flirtandet med pensionärerna inför varje val, men ändå. Endast vissa mörkblå högerelement m/stenålder stretar ännu emot på 1913 års barrikader. Debatten kring socialpolitiken är givande främst ur den synpunkten, att den klart visar de olika partiernas och grupperingarnas människosyn och vilka dygder de värderar (och som de anser att samhället bör prioritera).

Socialpolitikens förhistoria är i västerlandet lika med katolicismen. Denna uppmuntrade under medeltiden givandet av allmosor och betonade i första hand givarens godhet och moraliska vinst. Mottagaren tänkte man mindre på. Reformationen, både i sin lutherska och calvinska variant, blev en revolution i synen på arbetet. Det kom att betraktas som en evangelisk plikt, som ett sätt att visa sin kärlek till Gud. För de grupper som under medeltiden varit beroende av kyrkans stöd blev situationen svår. Fattigdom kom att betraktas i det närmaste som en synd – man fick i alla händelser skylla sig själv. I Sverige infördes under 1600-talet tjänsteplikt och husbönderna fick stor makt men också ett patriarkaliskt ansvar för sina underlydande. Lättingen straffades med fästning och stenknackning. Denna lutheranskt präglade uppfattning om arbete och fattigdom levde länge kvar. Den var en av bevekelsegrunderna för dem som ställde sig kallsinniga till en aktiv socialpolitik. Att ta emot skattepengar som direkta bidrag var enligt denna syn närmast omoraliskt. Denna syn tillsammans med ett fullständigt accepterande av den ekonomiska liberalismens principer bildade grund för den negativa syn som präglade majoriteten i riksdagen.

Principen om socialförsäkring för att täcka behoven vann stark genklang både i borgerliga och socialdemokratiska kretsar. Ännu år 1944 kunde socialdemokraten Bernhard Eriksson säga, att det var den naturligaste formen för socialpolitik även för arbetarklassens del, därför att då

⁹ Wigforss inlägg på 1932 års partikongress i socialiseringsfrågan har citerats efter Tingsten, a.a., sid. 342.

kände arbetaren det som att han inte tog emot allmosor utan det var vad han själv ärligen förtjänat och betalat för.¹⁰ Vilken utsökt hegemonisk reflex!

Hur moraliskt laddad frågan om fattigvården var framgår av att högern 1918, då den tvingades gå med på en utvidgad rösträtt som kompromissbud, kastade fram att alla som någon gång fått fattigvårdsunderstöd inte skulle få rösträtt. Även om man tar i beaktande att det var ett desperat försök att värna privilegier har det sin grund i en uppfattning om den fattiges undermåliga moraliska halt och om arbetets värde, som förmodligen var kännetecknande för en stor del av opinionen vid den tiden. Det är samma tendenser som går igen när högern idag bränner av sina salvor mot understödstagarandan, och i den byråkratiska råhet som ofta karakteriserar socialpolitikens och socialvårdens administration.

Vi har den borgerliga betoningen av den ensamme och starke som själv reder upp sin situation, som är sig själv nog. Ska vi verkligen lägga oss i hur familjen hushållar med sina pengar? Å andra sidan socialdemokratins försiktiga betonande av kollektiva värden, av människors fundamentala beroende av varandra och av samhället.

Det socialistiska i socialpolitiken

Även om man kan konstatera att en socialpolitik i svensk mening ofta kan bli ett surrogat för socialism för ett socialdemokratiskt parti, innehåller den element som måste betecknas som direkt socialistiska eller som positiva i denna bemärkelse. Det senare gäller den socialpolitik som bidrar till att öka arbetarklassens självrespekt, att stärka dess värdering av sig själv och sin insats. Vidare måste en politik som ger människor möjlighet att leva tryggare och värdigare betecknas som positiv. Vi lever endast en gång och den socialism vi talar för måste resultera i något positivt för dem som genomfört den om det ska vara något värt. Den radikala och kommunistiska ortodoxin har ofta bortsett från detta och endast talat om arbetarklassens historiska mission och gjort den mera jordnära delen av arbetarklassen (hur ska lönen räcka till nästa hyra?) främmande för sig. Den ökade standard och den ökade trygghet som kommit den svenska arbetarklassen till del från och med 30-talets sociala reformer måste som sådana betecknas som positiva.

Men det socialistiskt väsentliga i socialpolitiken ligger på ett annat plan. Det är att socialpolitiken undandrar stora sektorer av samhällslivet från marknadsmekanismens herravälde. Den principiella kritiken mot socialpolitiken låg redan från början på detta plan. Renlärliga liberala ekonomer menade att man inte fick störa marknaden genom att ordna arbetarförsäkringar, pensioner, arbetslöshetsunderstöd. Och den farligaste kritiken från borgerligt håll gäller än i dag samma sak. De som vill släppa sjukvården 'fri' (d.v.s. i privata händer) menar att välfärdsstatens främsta uppgift är att lära medborgarna bli kvitt den, för att de på egen hand ska klara sin planering av livet, sina livförsäkringar och sina sjukdomar. De framsteg mot en friare socialistisk hushållning som har gjorts inom det kapitalistiska samhällets ram har kunnat ske därför att man höjt sig över marknadsmekanismen. Det gäller hela skolväsendet, det gäller än så länge vissa delar av sjukvården, det gäller biblioteken etc. Parker, badstränder och allemansrätten i skogen. Detta upphävande är ett verkligt framsteg och det måste försvaras mot läkarhusprofitörer, mot folk som kräver avgift på bibliotekslån etc. Tandförsäkringen, fria allmänna kommunikationer är steg i rätt riktning.

At var och en efter hans behov, från var och en efter hans förmåga (= skattebärkraft).

¹⁰ *Ett genombrott* (Stockholm 1944). Bernhard Eriksson 'Socialförsäkring och social omvårdnad' ss. 125-155. 'För socialförsäkringssystemet talar emellertid framförallt skäl av mera psykologisk natur. Den betydelsefulla principen om samhällets hjälp såsom en hjälp till självhjälp kommer däri till ett fullödigare uttryck än i ett enbart skattemedel finansierat understödssystem ... I ett socialförsäkringssystem skall även den fattige kunna känna tillfredsställelse över att själv hava bidragit till kostnaderna för sin framtida trygghet och över att på det sätt samhället fordrar ha fullgjort sin självförsörjningsplikt.' (ss. 129-130)

Vem har störst nytta av socialpolitiken?

Vi påpekade ovan att det var arbetarregeringar som genomfört socialpolitikens giltighet för alla grupper inom befolkningen. Det antas ofta att arbetarklassen är den grupp som fått det största utbytet av socialpolitiken. Det har den i den meningen att dessa reformer med tanke på klassens förutvarande situation betydde ett avsevärt steg framåt. Men absolut har den inte dragit mer nytta av socialpolitiken än medelklassen. Engelska data tyder på att medelklassen där, som häftigt bekämpade införandet av välfärdsstaten (National Health Service i första hand), trots det bäst förstått att utnyttja dess förmåner. Medelklassen har i genomsnitt bättre kunskap om hur systemet fungerar och har större resurser bakom sig när det gäller att få sin vilja igenom. Den lyckas oftare bli behandlad av specialister och på högklassiga sjukhus än arbetarklassen och den kan bättre utnyttja de olika skatteregler, som är förknippade med välfärdslagstiftningen (avdragsrätt för privata försäkringar m.m.; det är i Sverige något som rimligen borde upphöra i och med 1962 års socialförsäkringspaket). Genom sin attityd och klassmässiga släktskap med välfärdens administratörer når den bättre fram med sin information.¹¹

Reflexionerna ovan gäller främst England – i Sverige är skillnaden institutionaliserad. ATP-pensionen och sjukförsäkringen ger resultat i direkt anknytning till den marknadslön som personen haft under sin verksamma tid. (Här kan inte behandlas den dolda skillnad som finns i tjänstemännens 'fringe benefits' – sjuklön, pensioner och avgångsvederlag). Skillnaden mellan olika inkomstskikt kommer att kvarstå även under ålderdomen, även under sjukdom. Välfärdspolitiken har i socialistisk mening urartat från att vara ett upphävande av marknadsmekanismen till att bli en trogen förlängning. Utjämnings (nivellerings-)kravet kändes för starkt och till slut gav det hegemoniska klimatet i samhället utslag. Välfärden kommer inte att bli den sakta stigande flodvåg som skulle minska betydelsen av inkomst- och förmögenhetsklyftor i samhället – det är ju högersocialdemokratins 'lösning' på fördelningsproblemet – utan den kommer i stället att troget modelleras efter marknadens utslag. En persons ekonomiska status, vare sig frisk eller sjuk, ung eller gammal, kommer direkt att kunna avläsas ur ATP-poängen. Och det var väl inte poängen med den socialdemokratiska socialpolitiken?

¹¹ Se t.ex. resonemangen i N. Mackenzie (ed.) *Conviction* (London 1959), Brian Abel-Smith 'Whose welfare state?', ss. 55-73.

7. Anteckningar till kultursituationen

Det elementära i den socialistiska idén är jämlikhetsvisionen. Vi har sett hur den till en del förverkligats genom det demokratiska valsystemet, men vi har också märkt hur svårt det blir att införa en motsvarande demokratisk ordning på det ekonomiska området. Skolreformerna har lagt grunden till en demokratisering av undervisningen, och inom denna sektor kan vi räkna med en vidare utveckling av de egalitära principerna, då vi socialister och liberaler i stort sett är av lika uppfattning. Men beträffande kulturen i dess vedertagna trängre mening, det vill säga när det gäller litteratur, bildkonst, musik och populärunderhållning, i vad mån har jämlikhetssträvandena påverkat utvecklingen där och vad kan vi som socialister kräva av deltagande och utbyte på detta område?

En socialistisk kulturpolitik måste i grunden bygga på en tro på människan, inte på somliga människor, inte på massan, utan på den enskilda människan, på dig och mig. Företrädaren för en socialistisk kulturpolitik måste också tro på samverkans makt, miljöns betydelse och förändringens värde. Kulturpolitiken kretsar av praktiska skäl kring vissa konstarter och bildningsfrågor, men berör genom dessa agenter många andra mänskliga erfarenhetsområden. Den socialistiska kulturpolitikens uppgifter är givetvis många, så många att vi här bara kan beröra några av dem, men rent allmänt kan man väl säga att insatserna och stödet främst bör inriktas på sådana kulturaktiviteter som direkt eller indirekt främjar samhällskänslan, motverkar isolering och bidrar till att underlätta kontakterna människorna emellan. Vi vet att den kvalificerade konstprodukten kan vara en kontaktpunkt som utlöser både känslöengagemang och mot sägelsebehov, att den gemensamma teater- eller musikupplevelsen slår broar mellan obekanta.

Kultur- och bildningspolitiken får självfallet inte syfta till att fostra, bilda eller leda individerna till vissa bestämda konstuppfattningar, ej heller hör det till dess uppgifter att genom smakdiktat, dirigering eller med hjälp av censurdekret hindra avvikande inflytanden att göra sig gällande. Den måste verka för en breddning av kulturintresset genom att öka valmöjligheterna, att kommunikations- och lednings- göra konstupplevelsorna lättare tillgängliga, att persuasivt försöka få fler människor att ta del av de bästa kulturprodukterna, inte för okritiskt anammande utan för att animera till personliga ställningstaganden. Bildningspolitiken måste bygga på den uppfattningen att konstupplevelsen, oavsett arten och intensiteten, är personlighetsutvecklande och som sådan positiv i demokratisk mening genom att den gör människorna mindre mottagliga för auktoritära inflytelser.

Att stimulera och vidga fältet för konstkulturen är också ett sätt att motverka och neutralisera kommersialismens och kulturindustrins nu allt överskuggande frihetshot. Den kapitalistiska ackvisitionspropagandan har bäddat för en passiv och vegeterande livsstil, där lyckan ligger i att konsumera så mycket varor som möjligt. Att förvärva varor har för många blivit synonymt med att leva, köpkontakterna får ersätta andra former av gemenskapsupplevelser, förhållandet mellan människor har reducerats till förhållande mellan ting. Massmedia genomsyrar samhället med de kapitalistiska värderingarna, den ständigt predikade myten om överflödet får allt flera att tänka och känna som kapitalister och blir på så sätt ett vapen mot de krafter som verkar för en djupgående social förändring.

Redan genom språkbruket leds också diskussionen om kulturpolitiken in i ekonomiska och kommersiella kategorier, man använder fraser som 'distribution' och 'konsumtion' eller 'utbud' och 'efterfrågan'. Till och med socialistiska debattörer halkar in i jargongen, och för de flesta framstår därmed som självklart att kulturfältet är en del av den marknadsekonomiska trasnattan, att konstskapelserna liksom allt annat måste vara objekt för köpslående och profitintresse. Språkets makt över tanken, än en gång.

Att kulturlivet och kulturpolitiken inte är några marginalaktiviteter utan frågor av vitalt samhällsligt intresse, därom råder väl inga delade meningar, åtminstone inte bland de socialistiska debattörerna. Det är här så mycket som står på spel, inte bara de gamla frågorna om folkbildningens mål och medel, traditionell kultur kontra nyskapande konst, om avvägningen mellan statliga och kommunala stödåtgärder. Vad det verkligen och djupast gäller är ju att stimulera individerna till egna jämförelser och kritiska värderingar, att i största möjliga mån öka resistensen mot de mer eller mindre dolda övertalarna.

De flesta instämmer säkert också i bedömningen av den svenska kultursituationen så, att diskussionen stundtals har varit rätt livlig och att en hel del sagts och lovats, också från regeringshåll, men att det är väldigt litet som verkligen åstadkommit. De åtgärder som vidtagits har varit kortsiktiga och billiga, om man sätter kostnaderna i relation till den allmänna välförbättringen, och propåerna som regeringens experter kommit med har hittills mest varit av pragmatisk karaktär. Förslag till radikal förändring av kulturklimatet eller längre gående planering i syfte att utstaka kulturens vägar i det kommande goda och friska samhället har de socialdemokratiska kulturpolitikerna bekymrat sig föga om.

På sina håll i utlandet har man varit betydligt radikalare. Men så var man ute mycket tidigare också. I England bildades ett statligt kulturråd redan 1946 och Danmark har ett kulturministerium sedan 1961, året innan vi fick ett kulturråd i Sverige. Det danska kulturministeriet har under de gångna fem åren utträtt stora ting, en verkligt bred satsning som resulterat i ett markant ökat kulturintresse hos gemene man, ett ofta negativt och kritiskt intresse, men diskussionen går i allt vidare cirklar. Kulturstödet har i Danmark fått en sådan omfattning, att man kan påstå att marknadsekonomi på vissa kulturområden redan satts ur spel.

I England har kulturpolitikens mål och medel diskuterats livligt ända sedan krigsslutet. Intresset för en aktiv kulturpolitik har hela tiden varit mycket stort bland Labour-politikerna och dessutom har en rad oavhängiga socialister under åren framträtt med vägande analyser och inlägg, man kan exempelvis nämna Raymond Williams och Richard Hoggart. Det hela har resulterat i kraftiga höjningar av kulturbudgeten, och stödåtgärder har getts en mycket vid spridning, både till konstarna och regionalt. Vitboken *A Policy for Arts*, som publicerades i början av förra året, ger en föreställning av omfattningen av vad som gjorts och vad som är planerat.

I Sverige har det av ecklesiastikministern tillsatta kulturrådet efter tre års arbete i stort sett inte lyckats åstadkomma mer än att man startat en exklusiv filmhögskola samt verkat för en viss ökning av det ekonomiska stödet åt kulturskaparna. Värdefulla insatser i och för sig, kan det tyckas, även om formerna för och fördelningen av stipendierna och belöningarna är diskutabla och kan leda till icke önskvärda konsekvenser.

Men på något sätt verkar det som om man börjat i fel ända. Vi har ju redan ett förhållandevis rikt och varierat kulturskapande, man kan på vissa områden rent av tala om överflöd, och stimulerande åtgärder av detta slag förefaller i dagens läge inte att tillhöra de absolut primära. Kommunikationsproblemen, frågorna om kulturspridningen borde ha beaktats i första hand, i all synnerhet som man kan anta att effektiva åtgärder därvidlag samtidigt och på ett naturligare sätt innebär en förbättring av kulturskaparnas ekonomiska villkor.

Ett stort dilemma, nu som tidigare, är klyftan mellan konstnärerna och publiken, ett avstånd som därtill tenderar att öka. Kontaktpunkterna blir allt färre och kulturskaparna får det svårare och svårare att komma ut med sina alster. Visst har man att räkna med ett kulturmotstånd eller en tröghet hos publiken, liksom man måste beakta den ökade konkurrensen från fritidsindustrin, och nog kan det påpekas att den uteblivna korrelationen till någon del måste bero på konstskaparna själva, som genom alltför avancerade och kryptiska verk många gånger frånhänder sig sina kontakt- och kommunikationsmöjligheter. Men en viktig negativ faktor i

sammanhanget är enligt vår mening också de otillfredsställande förmedlingsförhållandena. Detta område borde framstå som ett preferensmål för varje socialistisk kulturpolitik, och det är förvånande att inte kulturrådet kommit till insikt om den saken. Kan det tydas så att herrarna anser att de nuvarande formerna för kulturutbytet är bra och att det räcker med en viss ökning av publikfrekvensen, att de egentligen är ointresserade av åtgärder som kunde åstadkomma djupare förändringar av kulturlandskapet?

Kommunikationsfrågan är eller borde vara kärnpunkten i varje diskussion om kulturpolitiken. Men vad menar vi då med kommunikationer i detta sammanhang? Jo, först och främst de kanaler genom vilka olika sorters kollektiva kulturmanifestationer löper: TV och radio, film, teatrar, orkesterföreningar, grammofonindustri, konstsalonger, bokförlag och tidningsföretag. Kommunikationsmedel är vidare de former och konventioner, det språk och de bilder med vilka enskilda kulturskapare söker delge andra människor sina erfarenheter och visioner.

En del konstnärer, som vissa skickliga reproducerande musiker eller somliga publikfriande målare och skulptörer, klarar sig någorlunda på egen hand och behöver inte anlita de kollektiva förmedlingsorganen. Men de allra flesta är helt beroende av dessa, och det är därför önskvärt och självklart att förmedlingsinstitutionerna skall fungera med ett maximum av frihet och effektivitet, att kommersiella och monopolistiska intressen i största möjliga utsträckning hindras inverka på kulturspridningen. Detta är ett demokratiskt krav som inte bara bör ställas av kulturskaparna, det gäller i lika hög grad mottagarna, publiken.

De nuvarande kulturspridningsorganen binder ofta konstnärerna och kulturarbetarna till form-schabloner och innehållskonventioner, i olika hög grad förstås, beroende på att konformitetstrycket kan variera från område till område. Skribenten förväntas formulera sina erfarenheter eller sin kritik efter vissa gångbara mönster, bildskaparen bör helst måla å la mode, kompositören måste lägga fram sina inventioner med betryggande timlig marginal från de utländska förebilderna, etc. Många kulturskapare tar också skeden i vacker hand och kompromissar, ger institutionen eller marknaden vad den vill ha. Andra, och det gäller då huvudsakligen de djupast originella och befruktade begåvningarna, får svårare att komma in på kommunikationslederna. Såvida de inte kan tala väl för sin vara, och det kan ju somliga, som väl är.

Den kommersiella kulturförmedlingen bygger bara på den gamla konventionen om att alla människor skall ha rätt att avyttra varje slags arbete samt att alla också skall ha rätt att köpa vad som är erbjudet, menar liberalerna. På detta sätt garanteras kommunikationernas frihet, påstår man. Men denna frihet är en illusion, det hela hänger ju på vad som går att sälja. Också de kommersiella förmedlarna sitter i tvångströjan. Att framställa en bok eller förlägga en tidning kostar i dag stora pengar, liksom att tillhandahålla en utställningslokal. Investeringarna måste enligt de ekonomiska lagarna snabbt hämtas igen och ge profit, det insatta kapitalet måste förräntas på gängse nivå, annars placeras det på andra områden. För kulturskaparen gäller sålunda alltså den gamla parollen om att 'allting kan sägas, förutsatt att du har råd att säga det eller att du kan säga det med vinst'. Men är detta kommunikationernas frihet?

Också de allmänna kulturspridningsmedierna, radion och TV:n, utövar en påverkan av kontributörerna som ofta om än inte alltid kan betecknas som otillbörlig. Man väljer det passande, snälla och välartade, föreslår ändringar och uteslutningar i kontroversiella arbeten, skippar det djärva och diskutabla, det som helst skulle ut. Här är det hänsynen till olika lyssnar- och tittargrupper man hänvisar till och skyller på, här är det en paternalistisk inställning hos vissa tjänstemän som orsakar de kommunikativa inskränkningarna. På något sätt är denna ändå ett mindre ont, den paternalistiska och censurerande inställningen kan man

ibland komma åt och få reviderad, och nog är den på tillbakagång. Men vem backar ut från en profitabel ställning?

Vi konstaterar att de kulturella kommunikationerna fungerar mycket otillfredsställande, de ligger till stor del i den fria företagsamhetens händer och samhället har inte gjort något för att söka begränsa skadeverkningarna därav.

Vad skulle då kunna göras för att få ett rättvisare och rationellare förmedlingsystem? Vilka institutioner måste reformeras, vilka organ måste till, vilka konst- eller kultursektorer skulle prefereras? Ja, massor av frågor inställer sig, alla utan entydiga svar. Klart är att valet av åtgärder också på detta område måste bli avvägningsfrågor och ske mer eller mindre godtyckligt, åtminstone i början, innan en sociologisk kartläggning av kulturvägarna kommit till stånd och med vars hjälp man kan utröna var de svagaste eller viktigaste länkarna är belägna och därefter rikta åtgärderna.

Ordentlig satsning på kultursociologisk forskning med särskild hänsyn till förmedlings-situationen, måste därför bli ett grundkrav. Men denna forskning är tidsödande och resultaten blir måhända tillgängliga och kommer till nytta först för den kommande grundliga och långsiktiga kulturprogrammeringen. De närmaste åtgärderna måste i högre grad bli färgade av värderingar, teorier och spekulationer.

En socialistisk kulturpolitik bör främst inriktas på förmedling av kulturupplevelser, mindre på att stimulera till förvärv av konst- eller kulturföremål. Kollektiv kulturförmedling, som biblioteksverksamhet, teater och film, konserter, utställningar och happenings, kvalitetsprogram i TV och radio, det vill säga allt som ger kulturupplevelser utan krav på köp och ägande, måste anses viktigast ur samhällssynpunkt. Skälen till denna bedömning är flera, men låt oss nämna ett: den tilltagande alienationen. Och de gemensamma upplevelserna kan ju antas ha en stor återförande och integrerande effekt. De ökade insatserna från samhällets sida måste eller bör i första hand komma de kollektiva kulturinstitutionerna tillgodo.

Fri tillgång till böcker har sedan länge ansetts som en demokratisk rättighet, en åsikt som avspeglas inte bara i de enskilda kulturmedvetandena vid högtidliga tillfällen utan som också har kommit till uttryck genom anslagen till biblioteken. Utbyggnaden av kommunbiblioteken och filialsystemen jämte den ambulerande bokutlåningen har gjort att bokförsörjningen blivit allt bättre samtidigt med att lånefrekvensen stiger. Men sätter man utlånings-siffrorna i relation till folkmängden så upptäcker man strax att biblioteken ändå inte har någon central plats i det allmänna medvetandet. Orsakerna till detta kan antas vara flera, man kan peka på sådant som utlåningsverksamhetens föråldrade och stela former, det selektiva bokbeståndet och den dåliga informationen om lånemöjligheterna. De sedan ungdomen bokvana finner nog vägen till biblioteket men så många nya bokläsare bland den vuxna befolkningen vinner man knappast med de nuvarande föga attraktiva verksamhetsformerna. Med tystnad och högtidliga miner hämtar man inte in så många nya läsare, med stärkkrage och rökförbud lockar man inga från kioskernas kolorerade bok- och tidningsställ.

Biblioteken bör göras konkurrensmässiga och moderniseras, decentraliseringen får begränsas av kvalitets-skäl, större anläggningar rymmande även andra låneobjekt måste komma till. Kravet på större biblioteks- och kulturenheter är inte nytt, det uppkom för flera år sedan när man började komma till insikt om den allmänna mobilitetens konsekvenser. Det verkar också som om man på sina håll tagit dessa lärdomar ad notam: magnifika bibliotek eller kulturhus finns faktiskt redan på sina håll och andra är under uppförande. Nu är det väl så att ingen ort ännu helt och radikalt förverkligat idén om samkulturhuset, man har prövat några kombinationer, man har till kärnan av böcker och tidskrifter lagt lånediskotek, kanske också lokaler för utställning av bildkonst. Någonstans har man börjat med kaffeservering i anslutning till bibliotekslokalerna. Detta är steg på vägen, men vi väntar fortfarande på det

fullt genomförda kulturhuset, anläggningen där de flesta kulturaktiviteterna stämt möte, den publikvänliga anläggningen där man också kan träffa vänner och dricka en kopp kaffe, ja, varför inte svepa en mellanöl, stället där man tar av sig kavajen och inte blir utkastad av en sur bibliotekarie klockan halv nio på kvällen.

Teatern och filmen är två kulturområden där den privata företagsamheten ur samhällssynpunkt visat sig mest otillräcklig och olycklig. Privatteatrarna har trots väsentligt stöd av allmänna medel gått kräftgången under de senaste decennierna, de har sänkt kvalitetskravet till noll och repertoaren inskränker sig numera mest till musicals, revyer och 'vågade stycken'. Föreställningar med mening och nerv finner man nu bara på de kommunala och statliga teatrarna.

På filmsidan möter man en motsvarande låg repertoarkvalitet, någon försämring är inte att tala om här, nivån är vad den alltid varit: botten eller näst intill botten. De stora filmbolagen, de flesta amerikanska, fortsätter ohejdat och cyniskt med utprånglingen av mindervärdigt gods och deras masstillverkade och smakförskämmande alster är oftast det enda som erbjuds biobesökarna i småorterna. Undantag finns: cinéasteatrarna och deras filmer, filmklubbarnas fina verksamhet. Men de möjligheterna finns bara på några få stora orter.

Teatern är både en traditionell och levande konstform, dess största värde ligger i den direkta och påträngande kontakt som, när allt klaffar, etableras mellan aktör och publik. Inget annat medium kan heller så konkret ge liv åt diktade gestalter och idéer. Genom den riktiga teatern, nu alltså i huvudsak den samhällsägda teatern, kommer tidens tankar och tecken till uttryck snabbare och verkningsfullare än på något annat sätt. Teatern borde därför inte som nu bara vara en angelägenhet för en kulturell elit, den borde inte nöja sig med en liten stampublik av finsmakare som smackande avnjuter den perfekta föreställningen av det klassiska mästerverket eller som vällustrer åt den revolutionära elden i Brechts och Weskers pjäser.

Ett socialt rättvisekrav, inte minst med tanke på de avsevärda bidrag från det allmänna som här kommer till användning, är att publiksammansättningen på de samhällsägda teatrarna breddas, att föreställningarna görs åtkomliga också för sådana folkgrupper som hittills av olika skäl inte haft möjlighet att konkurrera om platserna. En kraftig utökning av turnéverksamheten och hämtningsservicen från avlägsna orter är här medel som kunde komma ifråga. Ett annat effektivt populariseringsmedel skulle vara införandet av vissa gratisföreställningar, ja, det verkligt radikala vore givetvis att låta alla föreställningar på de kommunala och statliga teatrarna bli avgiftsfria, att låta verksamheten helt finansieras av det allmänna.

När det gäller filmen har regeringens kulturråd tagit lovvärda initiativ och åstadkommit bra saker. Ett filminstitut har skapats, ett organ som inte bara bedriver högre filmskolning utan därtill utdelar kvalitetsbidrag till svenska filmproducenter. Men också här har kommunikationsfrågan kommit bort från början. Så länge man envisas med att rikta allt stödet till produktionen faller den fina tanken till marken. Vad hjälper herr Scheins fina kvalitetsfrämjande intentioner när det kommersiella visningsmonopolet så effektivt hindrar de värdefulla filmerna att nå publiken. Menar man verkligen att det räcker om filmerna bereds plats på hyllorna i Filmhistoriska samlingarna, och kan detta sägas utgöra nog behållning av de stora insatser det här är fråga om? Nej, visningsorgan måste till och publikvärningen får väl bedrivas efter linjer liknande dem som antydde i stycket ovan om teatern.

När man kommer in på frågan om musikkulturen slås man åter av hur ensidigt debatten och åtgärderna begränsats till att gälla utbildningspolitik samt frågor rörande stöd åt organisationer och enskilda skapande och reproducerande konstnärer. För den nya och experimenterande musiken är situationen trots de omfattande stödåtgärderna ändå synnerligen bekymmersam då den mestadels utövas i publikfria rum och sålunda saknar social förankring. På senare tid har representanter för den nya musiken fört fram grammofonskivan som ett

tänkbart medium för en vidare förståelse och krävt att en statlig produktion av skivor med ny seriös musik igångsättes. Vi betvivlar att detta skulle bli någon stimulans av värde. Lika litet kan konserter eller uppspelningar av modern musik i radio och TV nå latent lyssnare, såvida inte musiken åtföljs av mycket drivna och engagerande kommentarer.

Lyssnarrekryteringen till den seriösa musiken är svår, förmågan till musikupplevelse utvecklas ju i hög grad på de lyssnarvanor man bibringas i ungdomen. Att väcka intresset hos vuxna kräver förutom ett oändligt tålmod en pedagogisk finess á la Karl Birger Blomdahl. Radion och särskilt TV:n har stora möjligheter att verka på detta område, men för det krävs såväl medvetnare informationsmetoder som avsevärt utökade sändningstider. För den seriösa musikförståelsens del finns för övrigt ingen annan politik att rekommendera än en ökad satsning på de traditionella kanalerna, orkesterföreningarna, solistturnéerna etcetera. Jo, naturligtvis detta med musikens plats i kulturhusen: musikrummen och diskotekstjänsten.

Vi har här tidigare i vår genomgång av olika kulturella kommunikationsmedel medvetet hållit oss till förslag om åtgärder för stimulans av de allmänna och icke-kommersiella institutionerna med det underförstådda att dylika åtgärder indirekt och i realiteten skulle ha en avledande och motverkande effekt visavi den marknadsmässiga delen av kulturfältet. Det finns emellertid en grupp kulturarbetare som inte direkt skulle gynnas av en sådan politik, nämligen bildkonstnärerna. De är till sin existens helt beroende av salusystemet och för dem hjälper det inte mycket i hur hög grad man än bygger ut de allmänna institutionerna, d.v.s. för deras del den museala verksamheten.

Nu invänds ibland att bildkonstnärerna själva satt sig i denna kommersiella båt och att de får skylla sig själva så länge de envisas med att så gott som uteslutande tillverka småpynt för borgarnas väggar, föremål som efter säljögonblickets taxering snabbt åter, där det hänger, reduceras till ett stycke bomullsduk och några gram normalfärg. Om de verkligen skulle vilja det, kunde de lätt göra slut på beroendeförhållandet till konsthandlarna och privatköparna genom att välja andra format och uttrycksformer, menar man. Så enkelt är det emellertid inte, alla konstnärer kan inte räkna med att bli placerade i de offentliga lokalerna eller att komma i åtanke för de monumentala uppgifterna. Den övervägande delen förblir beroende av privatköpen.

En samhällsägdd förmedlingsorganisation eller en med statsstöd igångsatt men av konstnärerna själv driven försäljningsapparat är förmodligen den enda realistiska lösningen i dagens läge. Kanske vore det på samma gång också lyckligt om man lät dominansen för det unika och därmed dyrbara försvinna, och i stället i större utsträckning inriktade verksamheten på populärare bildformer, som grafik och skulptur i flerupplagor.

Detta var några exempel på åtgärder man kan tänka sig för att stimulera kulturutbytet, de kulturella kommunikationerna. För nästan alla områden som här nämnts gäller dessutom att de med fördel skulle kunna stödjas genom uppmärksamhet i TV och radio. Dessa massmedia har en nyckelposition när det gäller att påverka kulturpolitiken i samhället, och de olika konstarterna skulle kunna gynnas mycket om de blev föremål för vettiga och pedagogiskt riktiga program.

Vi har här tryckt på kommunikationernas vikt i kultursituationen, och vi har gjort så mycket av polemiska skäl, därför att vi tycker att kulturpolitiken här i landet hittills alltför ensidigt varit inriktad på produktionsproblemen. Vi har inte gått in på sådana i sammanhanget viktiga frågor som folkbildningsverksamheten, skolornas estetiska fostran eller massmedias roll för kulturutvecklingen. Vi har heller inte kommit in på den utomordentligt viktiga frågan om i vilken grad det är möjligt att stimulera människor till egna formförsök, till eget konstutövande.

På längre sikt får en demokratisk och socialistisk kulturpolitik inte bara verka för att få allt fler människor att ta del av olika kulturmanifestationer, den måste också syfta till att skapa ett kulturklimat som tillåter andra än experterna uttala sig i estetiska och moraliska frågor. Kulturens vägar får inte vara helt enkelriktade, konsten och kulturen kan inte i längden hållas frisk och levande enbart genom professionella tyckare och akademiska formgivare, impulserna på tvären blir allt värdefullare med tanke på det ständigt ökade konformitetstrycket. Kulturutbytet måste bli en dialog eller diskussion, inte på en estrad med den stora publiken nedanför, utan ett samtal där alla deltar efter lust och förmåga.

Med detta kulturkapitel har vi inte velat åstadkomma något stort överblickande av den svenska kultursituationen, ej heller har vi sökt komma med någon uttömmande inventering av de kulturpolitiska åtgärder man från socialistiskt eller vänstersocialistiskt håll vill beteckna som lämpliga eller nödvändiga. Vi har bara gett några exempel på grundläggande argument samt pekat på en del väsentliga kulturpolitiska åtgärder till stärkande av det demokratiska deltagandet, som skulle kunna förverkligas inom ramen för det nu rådande samhällssystemet, åtgärder som också i längden skulle kunna bli till nytta för den stora demokratiseringsprocess vi hittills bara upplevt början av.

8. Alienation och identitet

Den borgerliga människan är människan som främling, främling inför sig själv, inför sina medmänniskor, inför sina handlingar och sina handlingars effekt. Som främling kan hon inte vara ett medvetet, rationellt subjekt, utan hon är och måste vara bunden av krafter utanför henne själv. Under fraserna om frihet finns därför i borgerliga institutioner och borgerligt tänkande alltid järntänder av auktoritarianism. Det borgerliga tänkandet är schizofrent, dess frihet bara den tvingade och stympade människans frihet.

Tydligare har det borgerliga samhällets universella alienation aldrig yttrat sig än i den fria marknadens teori och praktik. Marknaden underkuvar både köpare och säljare, både producenter och konsumenter. Ingen av dem har någon möjlighet till självständigt handlande och egna medvetna beslut. Alla måste de böja knä för bourgeoisins största fetisch, 'den osynliga handen'. Individerna på den 'fria' marknaden är bundna av obevekliga ekonomiska lagar, som de inte kan – och enligt det renlärliga borgerliga tänkandet inte bör – påverka.

Den s.k. harmoni av universellt främlingskap, som Adam Smith trodde på och så vältaligt propagerade för, har så småningom fallit offer för sina inre motsättningar. Arbetarklassen, som alstrades av kapitalismen själv, var inte beredd att acceptera en total maktlöshet. Inte heller var kapitalisterna det. Kvar var bara en handfull borgerliga ekonomer och politiker, som in i det sista har velat få oss att tro att den fullständiga friheten är allas totala underkastelse. Arbetarklassen har drivit fram en aktiv konjunktur- och socialpolitik, men de är till sin natur sekundära fenomen i näringslivet som helhet. Den dominanta utvecklingen är en polarisering av alienationen. Genom kapitalkoncentration, karteller, branschorganisationer, produktion av märkesvaror och reklam har de större företagen skaffat sig möjligheter att planera och bestämma över sin produktion, sina priser o.s.v., medan konsumenternas ekonomiska främlingskap blivit ännu mer markant. Reklamens suggestioner har t.o.m. i stor utsträckning berövat dem det lilla uns av rationell medvetenhet, som den klassiska teorin unnade dem.

I och med borgerlighetens förvandling från bärare av ett nytt progressivt produktionssätt och en ny samhällsordning till en historisk anakronism har den överfört marknadens principer till även andra områden än ekonomin. För den senila bourgeoisien har idéer och kultur inget värde – de har en farlig inneboende kritisk tendens. De måste därför förvandlas till varor, och inte bara de utan också de människor som skapar eller har att företräda dem. Den kommersialiserade politikens och valkampanjens och kulturindustrins glittrande halv värld är slående uttryck för att bourgeoisien har överlevt sig själv.

Människan i det borgerliga samhället är i sitt arbete en främling inför sig själv. Hennes liv är bara ett medel. Löntagarens makt- och för honom själv meningslösa arbete är bara ett medel för att uppehålla existensen. I dagens s.k. välståndssamhälle har den materiella existensen fått en viss förgyllning och getts benämningen standard. Men omöjligheten att utveckla hela sin personlighet i sitt verksamma liv, omöjligheten att integrera det med fria och spontana aktiviteter består. Hälften av sitt vakna liv lever löntagaren som en främling för sig själv. Arbetsplatsen förblir ett främmande område för hans jag. Med sitt trista trälände åt en annan skapar han ett allt väldigare imperium för ett fåtal, som på så sätt får ännu större makt över honom.

Också borgarens liv är bara ett medel, ett medel för att ackumulera kapital till Guds eller någon annan guds behag. Den store borgerlige tänkaren Max Weber ansåg, att denna neurotiska ackumulationsmoral var det karakteristiska för den kapitalistiska människan. – Den här förvriddningen av mänskliga mål och medel fyller naturligtvis sin funktion. Såsom livet i kapitalismens ekorrhjul konkret ter sig för alla människor, kan det bara bli uthärdligt om det

framställs och uppfattas som ett medel för att nå något annat – ett liv efter döden eller någon liknande chimär.

Borgaren är och betraktar sig själv som en främling inför andra människor. För Adam Smith var människornas rent fysiska främlingskap en nödvändighet för det kapitalistiska systemet. Han klagade över att 'folk i samma bransch råkas sällan, icke ens för nöje eller förströelse, utan att samtalet slutar i ett hemligt samarbete mot allmänheten eller i någon plan att höja priserna'. Enligt den reduktionistiska individualism, som präglar borgerlig tankevärld, är mänskligt liv egentligen ett allas krig mot alla, och människan är oförmögen till en positiv social gemenskap och ett rationellt kollektivt handlande; den enda tänkbara gemenskapen är sammansvärjningens eller den rasande pöbelns.

Reduktionismen leder det borgerliga tänkandet på en del olika politiska och moraliska vägar. Alienationen och armbågsmentaliteten kan själva upphöjas från nödvändighet till dygd. Sin vulgäraste form tog sig denna filosofi i socialdarwinismen. I sin ursprungliga nakenhet är dess inflytande nu begränsat till vissa inte obetydliga kretsar i USA. Men klätterstegen, på vilka den 'dugligaste' slår sig fram och lämnar massan under sig, är fortfarande borgerlighetens samhällsvision. En av de mest inflytelserika borgerliga ideologerna i vår tid, Karl Popper, har gjort statuskampen och abstraktionen av alla mänskliga relationer till ideal för sitt 'öppna samhälle'.¹

Mera klarsynta borgare har dock insett, att den individualistiska kampen för tillvaron är ett hot mot individen själv och mot hennes frihet. Men deras psykologiska utgångspunkt tillåter dem inte att lösa dilemmat. De kan bara föra upp det på ett annat plan. Konsekvensen blir Hobbes' Leviathan, en tvångsmakt utanför och ovanför människorna, vilken med våld och auktoritet (skenbart) ska garantera individernas frihet. Mycket av Hobbes' tankegångar återfinns vi i Benthams utilitaristiska rättslära, en hörnpelare i den klassiska liberalismen, och i en sockrad folkhemsversion dyker Leviathan upp igen hos våra nya trolöshetsfilosofer -i drömmen om en fulländad statsmakt över våra huvuden, som befriar oss från det hemska tvånget att handla själva och ger den nödvändiga politiska ramen för att vi ska kunna utveckla vår individualism och ägna oss åt 'det barnsliga livet'.²

Den Hobbes'ska tanketraditionen uttrycker den borgerliga alienationen inför politiken. Reducerandet av det mänskliga samhället till att bestå av bara en hög egoistiska individer leder också till en moralisk alienation. Eftersom det borgerliga samhällets både teori och praktik förnekar och förhindrar en social gemenskap och gemensamma positiva intressen mellan människorna – det enda gemensamma intresse som den borgerliga hjärnan kunde tänka sig var ett gemensamt intresse av allas främlingskap (jfr ovan Smith och marknaden) – kunde borgerlig moral bara bli ett abstrakt och auktoritärt predikande. Moralerna skulle lägga några band på den hänsynslöse egoist kapitalismen alstrade. Samma moralism blev också, som vi pekade på i kapitel 2, en viktig beståndsdel i den reformism, som reviderat sig själv bort från den marxistiska dialektiken. På samma sätt som den borgerliga moralismen hängde ihop med den fria marknadens universella alienation hörde den revisionistiska samman med den ekonomiska utvecklingsfatalismen. Båda bottnade i en rå individualistisk reduktionism, som ställde individen ensam och maktlös inför de stora ekonomiska och sociala skeendena. De enda möjliga förändringarna, de enda möjligheterna till mänskligt handlande blev antingen underkastelse under och tillvaratagande av de obevekliga ekonomiska 'lagarna' (t.ex. tekniken) eller ett inåtriktat individualhandlande, styrt av en abstrakt och normativ etik.³

¹ K. Popper, *The Open Society and Its Enemies I* (London 1963), sid. 173f.

² A. Lappalainen, *Det barnsliga livet*, DN 17/6 1964.

³ G. Lukacs, a.a. sid. 50f.

I det urbana masssamhället har normerna mjukats upp, men resultatet, som bl.a. framgår hos den tidigare citerade Lappalainen, blir bara att en privatmoralisk frigjordhet kombineras med en total underkastelse under den tekniska och politiska ödesutvecklingen. Den moraliska alienationen återgår i den politiska och ekonomiska.

Borgerlig rationalism uttrycker och idealiserar det alienerade samhället och den alienerade människan. Därför är det borgerliga förnuftet självt alienerat. Det är alienerat från det historiska perspektivet, från människornas konkreta livsbetingelser, från psykologiska djupdimensioner. Det har aldrig kunna prestera en helhetsbild av samhället och människan, annat än som seg hinna över verkligheten. Trots all sin positivistiska förnuftstro och sin liberala fraseologi är den borgerliga rationalismen -i vår tid det främsta värdet för irrationalitet och ofrihet.

Genomgående för det borgerliga samhällets ideologi och verklighet är förnekandet av och fruktan för den sociala gemenskapen och det medvetet och rationellt handlande kollektivet. Vi finner detta på alla områden. I den egoistiska psykologin, både i dess folkloristiska statusjagande och karriäristiska form och i sin avancerade vetenskapliga utsmyckning i den funktionalistiska sociologin, i det negativa (och därför tveklövna) frihetsbegreppet, i reifikationen av politiken och kulturen, i skrällen för en medveten behovsplanering av produktionen, i rollklyvningen företagare och lönarbetare. Denna alienation är inte bara ett kännemärke för bourgeoisiens samhälle och tänkande. Den fyller också en uppgift som bevarare av den senares maktställning. Eftersom bourgeoisien som klass utgör en minoritet av befolkningen är alienationen för den en förträfflig användning av den redan antika strategin 'söndra och härska'. Det pris av mänsklig självstymning, som borgaren själv får betala för sin makt, kan han lätt suggerera sig själv att anse som rimligt.

Det delade samhället kan inte tillåta människan ett helt medvetande om sig själv, om sin historiska existens och sina möjligheter. För att kunna leva i ett alienerat samhälle måste människan vara en främling för sig själv. I borgerlighetens eget samhälle kan den borgerliga liberalismen därför inte bli något annat än en schizoid personlighetsklyvning av yttre lydnad och underkastelse och inre vägran att lyda.⁴

Ett delat och alienerat medvetande är också arbetarklassens korporativa medvetande (jfr kapitel 2). Dess enkla, oreflekterade förnekande av vissa former för arbetarklassens existens under kapitalismen inrymmer ett fundamentalt bejakande av denna eländiga existens. – Psykologiskt har det korporativa arbetarmedvetandet två sidor, en som eventuellt skulle kunna betecknas som individual- och en som socialpsykologisk. Det klyver *arbetarens* personlighet i två delar, ett (främmande) jag som uttrycks i hans arbete och sociala aktiviteter och ett 'privat' jag. Genom att identifiera arbetarklassen med dess statiska roll som underordnade löntagare uttrycker det inte bara en, omedveten, masochism: det förnekar arbetarklassens mänskliga identitet. Människans identitet är människan bakom och ovanför hennes roller.⁵

Den korporativa arbetarklassen är ingen klass-för-sig, inget självständigt subjekt med en egen positiv identitet utan bara en klass-i-sig, ett tinglikt bihang till kapitalet och den härskande klassen.

Vari består då arbetarklassens autonoma identitet, och vari kan den bestå? Denna identitet, som även anger vägen till den fria, hela människan och det fria, hela samhället, måste både vara å ena sidan oberoende av och antagonistisk mot löntagarnas underordnande i produktionen och i samhället och å andra sidan knuten till denna underordning och alienation,

⁴ Jfr R. D. Laing, *The Divided Self* (London 1965) sid. 99.

⁵ Jfr S. Hall, *Identity in Family and Society*, *Views* no 8 (sommer 1965) och det där citerade arbetet av Rykoff et al.

som det är dess uppgift att häva. I annat fall skulle den vara en falsk identitet, främmande för en del av det egna jaget.

Här har det socialistiska tänkandet utvecklats efter olika linjer. För Lukacs kan arbetarklassens självständiga identitet enbart uttryckas i ett totalt negerande av dess existens och en beslutsamhet att upphäva den negation, som dess existens utgör. Raymond Williams däremot har betonat de demokratiska institutioner och den solidaritet arbetarna har skapat i sin kamp mot kapitalismen.⁶ I denna arbetarklasskultur finns enligt Williams ett embryo till ett nytt samhälle, någonting att universalisera.

Lukacs' syn är en ren abstraktion av sociala och kulturella realiteter och för till en 'teoretisk återvändsgränd'⁷; en strävan till social omvälvning kan inte bara vara ett förnekande. Men också den andra positionen innebär kritiska problem. För det första har arbetarklassens institutioner i hög grad byråkratiserats. Såsom exempelvis i argumenteringen för de nya storavdelningarna inom fackföreningsrörelsen har solidariteten efterträtts av service (ett, som Williams själv pekat på, aristokratiskt-borgerligt begrepp). För det andra, och principiellt mera väsentligt, förutsätter man här att det existerar ett hegemoniskt medvetande, en vilja att göra institutionerna universella. Och att det inte gör det är just det stora kruset.

I detta ligger inte bara ett konstaterande av en situation. Utvecklingen av Kooperationen, som enligt Bernstein gav arbetarna en möjlighet att förbereda och förbereda sig för socialismen, och av fackföreningsrörelsen, för den klassiska syndikalismen ett socialistiskt samhälle i miniatyr, och andra liknande försvarsinstitutioner till att bli en del av det stora blandkapitalistiska systemet säger oss att ett hegemoniskt medvetande inte spontant utbildas i dem. Deras funktion är defensiv, och där är dess balansräkning imponerande. Ett utmärkt exempel är de västtyska fackföreningarna, som är det enda pålitliga värdet för demokratin i Västtyskland. Desintegrationen av den socialistiska ideologin inom socialdemokratin, som mycket berodde på vulgariseringen av marxismen, har lärt oss nödvändigheten av ett seriöst intellektuellt arbete och av en kvalificerad socialistisk intelligentsia för framskapandet av ett hegemoniskt medvetande. Alternativet, vad som inträffade, är en utanförstående borgerlig intelligentsia och en borgerlig ideologi.

Arbetarklassens mänskliga identitet uttrycks i ett hegemoniskt klassmedvetande, ett självmedvetande som bärare av en ny human samhällsordning, och en med detta ömsesidigt befruktad praxis. Den positiva grundvalen ligger i den djupa och mångfasetterade socialistiska tradition som utgår från Marx och överhuvudtaget i alla tidigare ofullgångna frigörelsesträvanden på alla områden. Genom att i det kapitalistiska samhället självt, i direkt 'motsättning till detta, utveckla socialistiska sektorer kan arbetarklassen också praktiskt skapa sin självständiga identitet.

Syftet med det praktiska politiska handlandet är inte i och för sig jämlikhet eller kollektivt ägande. De är *nödvändiga* (men inte tillräckliga) *förutsättningar*. Socialismens mål är upphävandet av människans alienation från sig själv och från andra människor. Att för första gången i historien ge henne möjlighet att fritt utveckla och förverkliga sig själv som människa.

För friheten kan inga scheman uppställas. Den socialistiska uppgiften är 'enbart' att avskaffa frihetens begränsningar och att skapa dess förutsättningar. Friheten och socialismen är ingen lagisk nödvändighet. Den är en politisk möjlighet och en mänsklig nödvändighet.

⁶ R. Williams, *Culture and Society* (London 1963) sid. 312ff.

⁷ L. Magri, a.a.

Författarna

Lars-Ola Borglid, född 1939. Fil. kand. med statsvetenskaplig inriktning. Journalistisk frilans vid sidan av de akademiska studierna. Sitter i styrelsen för Lunds socialdemokratiska studentklubb.

Gunnar Olofsson, född 1942. Fil. kand. En av redaktörerna för tidskriften Zenit. Medlem av styrelsen för Lunds socialdemokratiska studentklubb.

Göran Therborn, född 1941. Fil. kand., licentiand i sociologi. Skribent på svensk och internationell vänsterkant. 1962-65 i redaktionen för Zenit. Deltog i den DN-debatt som utkommit i bokform under titeln Företagsdemokrati. I styrelsen för Lunds socialdemokratiska studentklubb.

Rune Wiklund, född 1924. Tjänsteman. 1959-64 i Zenits redaktion.